

พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์

สมเด็จพระรามาธิบดี ศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงมีพระราชทานแด่

สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ

พระพันปีหลวง

ในเวลาที่ทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์
เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป

พ.ศ. ๒๔๔๐

ภาค ๑

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา

ประทานในงานพระราชทานเพลิงศพ

าเสวกเอก พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ

(นพ ไกรฤกษ์)

ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส

๙ กรกฎาคม ๒๕๐๑

พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์

สมเด็จพระรามาธิบดี ศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงมีพระราชทานแด่

สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ

พระพันปีหลวง

ในเวลาที่ทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์

เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป

พ.ศ. ๒๔๔๐

ภาค ๑

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา

ประทานในงานพระราชทานเพลิงศพ

มหาเสวกเอก พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ

(นพ ไกรฤกษ์)

ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส

๙ กรกฎาคม ๒๕๐๑

คำนำ

เนื่องในการพระราชทานเพลิงศพพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์) กำหนดวันที่ ๙ กรกฎาคม พ. ศ. ๒๕๐๓ ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ซึ่งทรงรับพระประสงค์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภาเมื่อก่อนเสด็จสิ้นพระชนม์ ให้ทรงหาหนังสือสำหรับจะทรงพิมพ์ประทานในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ ซึ่งเกี่ยวข้องเป็นน้าของพระองค์ท่าน หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ได้ทรงเลือกพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงมีพระราชทานแด่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระพันปีหลวง ในเวลาที่ทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ. ศ. ๒๔๔๐ ทั้งนี้เนื่องด้วยในครั้งนั้น พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ เมื่อยังเป็นนายจ่ายวดได้ตามเสด็จ และเป็นที่โปรดปรานดังได้ทรงชมเชยสรรเสริญไว้ในพระราชหัตถเลขานี้หลายแห่ง เมื่อหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ทรงแจ้งพระประสงค์ดังนี้ กรมศิลปากรจึงยินดีอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ตามประสงค์

พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ได้จัดพิมพ์เป็นครั้งแรกในงานพระราชทานเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี เมื่อ พ. ศ. ๒๔๖๓ ที่ได้พิมพ์ในครั้งนั้นมีพระราชหัตถเลขา ๖๒ ฉบับ

สำเนาต่าง ๆ ๕ ฉบับ รวมทั้งสิ้น ๒๗ ฉบับ และสมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ได้ทรงพระนิพนธ์คำนำอธิบายเกี่ยวกับหนังสือนี้ไว้ด้วย ดังได้นำมาพิมพ์ไว้ต่อจากคำนำนี้ด้วยแล้ว หนังสือเรื่องนี้ได้จัดพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ โดยแบ่งออกเป็น ๒ ภาค คือ ภาคที่ ๑ ได้พิมพ์เนื่องในงานฌาปนกิจศพ นางสุปิยา โชติกเสถียร เมื่อวันที่ ๑๓ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๓ และภาคที่ ๒ ได้พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงธนากรกิจ (สำเนียง ผลากรกุล) เมื่อวันที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๕๐๓ ในการจัดพิมพ์ภาคที่ ๑ เพื่อแจกในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภนี้ จึงเป็นการจัดพิมพ์ครั้งที่ ๓

พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์เหล่านี้ นับว่าเป็นโบราณคดีที่มีค่ามาก เพราะนอกจากจะอ่านเพลิดเพลินแล้ว ยังให้ความรู้เรื่องความเป็นไปในบ้านเมืองต่าง ๆ ตลอดระยะทางที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จผ่านไปยังยุโรปในสมัย พ.ศ. ๒๔๔๐ พร้อมกับพระราชดำริส่วนพระองค์ซึ่งได้ทรงไว้อย่างตรงไปตรงมา จึงนับว่าเป็นหนังสือที่น่าอ่านอย่างยิ่ง ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ ได้รักษาถ้อยคำและชื่อต่าง ๆ ที่ทรงไว้เช่นต้นฉบับทั้งหมด เว้นแต่ที่ลักลั่นกันก็ได้แก้ให้ตรงกันเสีย นอกจากนั้นได้แก้ไข คำว่า ฤๅ เป็น หรือ ทุกแห่ง

กรมศิลปากร ขอถวายอนุโมทนาในพระกุศลซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงอาทรทิพยนิภา ได้ทรงตั้งพระทัยบำเพ็ญเป็นญาติสงเคราะห์แด่พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ แม้พระองค์ท่านจะเสด็จสิ้น

พระชนม์ไปภายหลังที่พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภได้ถึงแก่กรรมไม่นานนัก แต่พระกุศลทั้งหลายทั้งปวง ซึ่งทรงเจตนาอุทิศแด่พระยาบุรุษรัตนราช-พัลลภ ก็คงจะเป็นปัจจัยดลบันดาลให้ท่านได้ประสบสุคติในสัมปรายภพ สมดังพระประสงค์ ทุกประการ.

กรมศิลปากร

๑๓ มิถุนายน ๒๕๐๑

นี้ฉายเมื่ออายุได้สี่สิบสี่, [illegible]
[illegible] รัตนโกสินทรศก ๑๑๖

คำนำ

(พิมพ์ครั้งที่ ๑)

ด้วยพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภที่จะให้พิมพ์สมุดหนังสือไว้เป็นที่ระลึกในงานพระบรมศพสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พระพันปีหลวงนั้นแล้ว ทรงพระราชดำริเห็นว่า ควรจะพิมพ์พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ซึ่งได้ทรงมีพระราชทานมาเป็นส่วนเฉพาะพระองค์สมเด็จพระบรมราชินีนาถ ซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งแรก ในพระพุทธศักราช ๒๔๔๐ พระราชหัตถเลขาเหล่านี้เป็นส่วนพิเศษต่างหากนอกจากที่ได้ทรงมีมาทางราชการและเป็นกระแสพระราชดำริ ในการที่ได้ทรงสังเกตเห็นการในบ้านเมืองและบุคคลต่าง ๆ อย่างคนที่ได้ไปเที่ยวเตร่แล้ว มีหนังสือเล่าความตามที่ได้สังเกตเห็นฉะนั้น

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้คัดข้อความในพระราชหัตถเลขา ซึ่งกล่าวมาแล้วนี้ ลงพิมพ์แต่เพียงที่มีความสมควรจะพิมพ์ขึ้นได้ในเวลาปัจจุบันนี้ ส่วนซึ่งมีความกล่าวถึงข้อราชการบ้านเมืองบางอย่างที่มีอยู่บ้างในพระราชหัตถเลขาเหล่านี้ ก็ให้คงมีอยู่บ้าง ให้งดเสียบ้างตามที่ยังเป็นความลับของแผ่นดินอยู่ หรือที่เป็นข้อความจะเสียหายมากมายแก่ใครได้ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ทำคำอธิบายหมายเลขเป็นที่สังเกตไว้ในนามบุคคล ซึ่งทรงไว้แต่สังเขปตามที่เคยทรง

เรียกนั้นให้ทราบชัดเจนอย่างที่เรียกกันในทุกวันนี้ กับศัพท์แผลงที่ทรงใช้อยู่ในพระราชหัตถเลขาเหล่านี้ก็ให้มีคำแปลไว้ด้วยเหมือนกัน

ในพระราชหัตถเลขาเหล่านี้ บางเมื่อที่มีเวลาทรงพระราชหัตถเลขาได้มาก เพราะไม่มีพระราชกิจสำคัญติดอยู่แล้ว ก็มีความละเอียดพิสดารมาก แต่บางเมื่อที่ต้องมีพระราชกิจอยู่มาก ไม่มีเวลาพอที่จะทรงพระราชหัตถเลขาเหล่านี้ได้ ก็มีความแต่สังเขป ไม่เท่ากันไปหมด และบางทีไม่ติดต่อกันไปได้เสมอดังปรากฏในพระกระแสที่มีในพระราชหัตถเลขานั้นแล้ว

รวมเป็นพระราชหัตถเลขาที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์ในครั้งนี้ ๖๒ ฉบับ กับสำเนาต่าง ๆ ที่กล่าวอ้างถึงในพระราชหัตถเลขานอีก ๕ ฉบับ รวมทั้งสิ้น ๖๗ ฉบับ ดังมีแจ้งอยู่ในสารบาญต่อนี้ไปแล้ว

และหวังพระราชหฤทัยว่าหนังสือนี้คงจะเป็นที่ชอบใจผู้อ่าน ให้เจริญใจและเจริญความรู้ยิ่งขึ้น เพื่อประโยชน์และความสุขของคนทั้งปวงสืบไปชั่วกาลนาน.

(ลงพระนาม) *เทวะวงศ์วโรปการ*

สารบาญ

พระราชหัตถเลขา

พระดำรัสสั่งของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา

คุณหญิงอุดมราชภักดี นำพระดำรัสของเสด็จพระองค์หญิงอาทรทิพยนิภา ซึ่งกำลังประชวรอยู่บนพระที่ ให้มาบอกข้าพเจ้าว่า — ให้หาหนังสือแจกในงานศพของน้านพ (คือเจ้าคุณบุรุษรัตนราชพัลลภ นพ ไกรฤกษ์) ถวายเสด็จจะทรงพิมพ์ประทาน เจ้าคุณน้าของพระองค์ท่านเป็นส่วนพระองค์ พระดำรัสนี้ประทานมาเมื่อ เจ้าคุณบุรุษถึงแก่อนิจกรรม ในเวลาเจ้าคุณเจ็บ เสด็จก็ได้เสด็จไปเยี่ยมบ่อย ๆ เจ้าคุณตาท่านไม่เห็นก็จับพระหัตถ์เสด็จไปกุมไว้ ต่อมาอีก ๒—๓ วัน เสด็จประชวรไข้ก็ไม่ได้เสด็จไป เจ้าคุณจึงถามถึงและได้ทราบว่าประชวร ก็เริ่มตั้งต้นเป็นห่วงใย และทั้งเสด็จและเจ้าคุณต่างก็ถามถึงพระอาการและอาการซึ่งกันและกันอยู่ตลอดเวลา แต่แล้วเจ้าคุณก็นำเสด็จไปเมื่อก่อนเสด็จสิ้นพระชนม์เพียง ๒๔ วัน

เสด็จประชวรหนักหลายครั้งแล้วก็มีพระอาการดีขึ้น ข้าพเจ้ากับหญิงเหลือ จึงขึ้นไปเฝ้าเมื่อวันที่ ๙ มีนาคม ในเวลากำลังเสวยอยู่บนพระที่ เสด็จมีพระดำรัสเรื่องพิมพ์หนังสือประทานในงานศพเจ้าคุณบุรุษ ฯ ซ้ำอีกครั้งหนึ่ง พระสุรเสียงก็ยังแจ่มใส ไม่นึกเลยว่าจะเสด็จไปเร็วเช่นนี้ แม้จะรู้อยู่ดีว่าไม่มีทางหาย ข้าพเจ้าทูลรับไว้ว่าจะหาเรื่องที่ยังไม่เคยพิมพ์ดูก่อน แต่ครั้นไปปรึกษากับหัวหน้ากองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ดูแล้ว ยังไม่พบเรื่องที่ยังไม่เคยมีผู้ใดพิมพ์แล้วเลย ข้าพเจ้าจึงตกลงเลือกเอาเรื่องพระราชหัตถเลขา ๆ เมื่อเสด็จ

พระราชดำเนินยุโรปครั้งแรก ซึ่งเจ้าคุณบุรุษ ฯ ได้ตามเสด็จในตำแหน่งจ่ายวด ถ้าผู้ใดได้อ่านพระราชหัตถเลขานี้แล้วก็จะเข้าใจได้ว่า ทำไมจึงพระราชทานชื่อตำแหน่งเจ้าคุณว่า – บุรุษรัตนราชพัลลภ

เจ้าคุณบุรุษ ฯ ไม่เคยขาดตามเสด็จพระราชดำเนินในรัชกาลที่ ๕ ไม่ว่าจะเสด็จในทางราชการหรือเป็นการประพาสต้น ถ้าทรงทำกับข้าวเจ้าคุณก็เป็นหน้าเตาท่านจึงทำเป็นหลายอย่าง และได้เคยสอนข้าพเจ้าต่อมาในวิธีการหลนปลาร้าของพระบาทสมเด็จพระปิยะมหาราช ในการเสด็จพระราชดำเนินยุโรปครั้งแรก เจ้าคุณท่านได้เห็นและจำราชประเพณีในพระราชสำนักต่าง ๆ ในยุโรปมาเป็นอันมาก เช่นราชสำนักของพระเจ้าซาร์ในรัสเซีย อันเป็นที่หรูหรามากในสมัยนั้น ท่านได้สอนข้าพเจ้า เมื่อกลับมาจากยุโรปว่า,– อุตส่าห์จำไว้เพราะของพรรณนี้นับวันแต่จะสูญไปจากโลกเสียแล้ว" และคนที่เคยพบเห็นก็ล้วนแต่แก่เฒ่ากำลังร่วงโรยไปตามกัน เช่นเจ้าคุณเองเป็นต้น จึงน่าเสียดายความรู้เห็นของท่านเป็นอย่างยิ่ง

ข้าพเจ้าขอถวายพระกุศลเสด็จพระองค์หญิงอาทรทิพยนิภา ที่ได้ทรงบำเพ็ญพระกุศลในทางญาติสงเคราะห์ อันถูกต้องตามพระพุทธบัญญัติ คือ หลักจ่ายทรัพย์ ๕ ข้อ อันมีญาติสงเคราะห์อยู่ด้วยข้อหนึ่ง ถ้าท่านเจ้าคุณจะได้เฝ้าเสด็จในสัมปรายภพอีก ก็คงจะได้ถวายอนุโมทนาในส่วนพระกุศลนี้แล้ว.

พูนพิศมัย.

พ. ศ. ๒๕๐๓

นายจ่ายวดแต่งเครื่องแบบเต็มยศ
เมื่อตามเสด็จพระราชดำเนิน
ประเทศยุโรปใน พ.ศ. ๒๔๔๐

ชาตะ พ.ศ. ๒๔๑๗ มรณะ พ.ศ. ๒๕๐๑

ที่ ๑

เรือมหาจักรี

วันที่ ๗ เมษายน ร.ศ. ๑๑๖

วัน ๔ ฯ ๖ ๕ ค่ำ ปีระกา ยังเป็นอัฐศก จ.ศ. ๑๒๕๙

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยตั้งแต่แม่เล็กกลับไปแล้ว ได้ออกเรือมาถึงร่องลึกเวลาค่ำ ต้องหยุด เพราะน้ำยังไม่ขึ้นเต็มที่ กัปตันคำมิงบูชาคนนำร่องเต็มที่ แต่บอกฉันว่าสองครั้ง ว่าคนๆ นี้เคยนำร่องมา ๓๖ ปีแล้ว เป็นคนชาติเบลเยียน เขาไม่ยอมออกน้ำเวลานั้น ต่อ ๒ ทุ่มครึ่งจึงได้ออก ที่สันดอนมีคลื่นนิดๆ เป็นเวลากินข้าว ใครๆ ก็สบายดีหมด เว้นแต่ดิลก[๒]คนเดียว นั่งเหงื่อโทรมตัว ประเดี๋ยวต้องลาไปนอน กินข้าวไม่ทันอิ่ม แต่เมื่อมาพ้นสันดอนแล้ว เฉยดีไม่มีคลื่นเลย พบเรือลำหนึ่งจุดดอกไม้รับ หยุดส่งนำร่องแล้ว จึงได้ออกเรือต่อมา

ความเอื้อเฟื้อของกัปตัน แลออฟฟิเซอ[๓] นั้นมากเสียจริงๆ มือถ่ากล้องอยู่เสมอจนออกพ้นสันดอน เอื้อเฟื้อด้วยพิน[๔] แลฉ่าง[๕] มาก

กินข้าวเย็นวันนี้บนดาดฟ้า แต่งอีฟวนิงแย๊กเก็ตซ้อมโก้หร่าน แต่กัปตันไม่ได้มากินด้วย ที่แกจะหิวเพราะกินดึก คิดกันจะตั้งข้อบังคับสำหรับให้พูดอังกฤษ จะได้ตั้งต้นแต่พรุ่งนี้ไป วันนี้เป็นแต่ระกันดูพลางๆ คนที่มาด้วยกันทุกคน ดูตั้งใจจะประพฤติให้ดีด้วยกันทั้งสิ้น ประมาณดูเห็นว่าจะไม่มีเหตุอันใด ให้เป็นเรื่องที่รำคาญใจ นายพินแล

นายฉ่างดูเอือเพื่ออย่างฝรั่งจริงอยู่แล แต่ดูก็เป็นไทยมาก เห็นจะไม่เป็นที่ขวางกันกับไทยทั้งปวง

วันนี้อันที่จริงก็เหนื่อยมาก แลใจก็ไม่สบาย แต่ร่างกายมันชื่นชมยินดีที่ได้ออกมาจากห้อง ดูไม่อ่อนใจแลไม่เมื่อยมากเหมือนเช่นที่เป็นทุกวัน ความรู้สึกไม่สบายอย่างเดียว แต่ที่อาบน้ำไม่สบาย เรื่องก๊อกขลุกขลักอย่างเก่า น้ำแดงแลกร่อยไม่เป็นรส อีกอย่างหนึ่งกับข้าวทำไม่ดีเหมือนที่เคยกิน แต่เพราะเหนื่อยแลหิวก็กินไปได้กระนั้นเอง กลัวว่าต่อไปจะเกิดความ

ได้ลงมือเอาถ่านฤๅพื้น มันเค็มๆคลื่นไส้ต้องเอาทั้งดุ้นเขาฤๅพอบาง ๆ ออกไปได้ แลเห็นขาวซีกเดียว อยู่ข้างจะเบื่อเต็มที่ พรุ่งนี้หมอ จะรับจัดการ ลืมตัวจะเรียกหมากกินร่ำไป ตั้งแต่แม่เล็กไปแล้วได้กิน ๒ คำเท่านั้น

กับตันให้แว่นอันหนึ่ง แต่มีมาไม่เคยเหมือน เสียแต่จมูกแบนไปคีบไม่ถนัด แกหนักต่าง ๆ เป็นอันมาก ในเรือกะเวลาจนถึงมีโทรเลขไปถึงเกาะนาสิงคโปร์เอง จะถึงวันที่ ๑๑ เวลาเช้า ๒ โมง เวลาเขียนหนังสือนี้ ๔ ทุ่ม

วันพฤหัสบดีที่ ๘ เมษายน

วันนี้คืนแต่ยังไม่ย่ำรุ่ง เพราะเรื่องไอสว่างแลร้อนด้วย นอน๕ทุ่มแต่เห็นจะหลับราว ๒ ยาม ฉันรู้สึกพ้นทุกข์ไปได้ในการหมอนวด เมื่อคืนนี้นายพินัย วันนี้นายสุจินดา ได้การทั้ง ๒ คน แต่คนหลังคงจะดีกว่าคนแรก ดีเพราะมันไม่อวดรู้บอกอะไรเข้าใจง่าย แต่ตั้งใจจะหาดีด้วย

ถ้าได้ลองแต่บางกอกเกือบจะเอาตาสองคนลอยแพเสียได้ ไม่ต้องนวดช้าเพียงคราวละชั่วโมงเท่านั้น แต่ร้อนเต็มทีเพราะไม่ได้ขึ้นไปบนดาดฟ้าด้วยเขากวดขันกันมาก ท้ายเรือมีคนยามประจำอยู่ แลพวกออฟฟีเซอเดินตรวจไม่ขาด จะเข้าไปนอนในห้องกลัวร้อน จะนอนข้างนอกดูมันก็ดีทางเขาเดิน ต่อวันนี้เข้าไปดูในห้องจึงเห็นไม่สู้ร้อน เพราะไม่ได้กั้นม่าน แลกัปตันว่าจะเดินเรือเฉียงลมหน่อยๆให้ลมเข้าทางหน้าต่างได้ วันนี้จะได้ขึ้นไปนอน การที่รังเกียจว่าเป็นคนใหม่หรือโก้หร่านนั้นไม่เป็นความลำบากใจเลย

กินอยู่ข้างจะดีเต็มที ตื่นนอนขึ้นกินข้าวตามเคยอย่าให้ขาดได้ ๔ โมงกินเช้า บ่าย ๒ โมงกินกลางวัน ๒ ทุ่มกินข้าวเย็น แต่บางทีต่อไปจะเปลี่ยนบ้าง กับข้าวไม่ดีทั้งฝรั่งทั้งไทย แต่ไม่ถึงกินไม่ได้

พระการใหญ่ในเรื่องขัดพื้นประดักประเดิดเต็มที วันนี้เกือบจะว่าถูยังค่ำได้ ต้องสำเร็จกันด้วยมีด พอหินปูนหมดข้างนอก แต่ยังเคระคระน่าเกลียด ฉันเห็นอัศจรรย์ที่หินปูนเข้าใจว่าน้อย พอขูดเข้าแล้วพื้นเล็กลงเป็นกอง แม่เล็กคงทายถูกว่าหน้าไม่บ้านัก แต่ก็ขึ้นพอใช้อยู่

เรือเดินตั้งแต่เช้ามาจนค่ำนี้ ไม่เห็นเกาะเห็นฝั่งเลย มากลางดึงเหมือนคราวไปเกาะกง แต่ทะเลเรียบเป็นแม่น้ำทีเดียว กระนั้นดิลกเมาไม่แล้วเลยจนต้องวางยา ๆ นั้นคือปรึกษากันว่าจะหาเวลาคลื่นเรียบกว่านี้ไม่มี แต่ดิลกยังเมาอยู่ สงสารเอาไปกลัวจะตาย ถ้าไปถึงสิงคโปร์จะส่งกลับ รับยาเลยมานั่งกินข้าวกลางวันได้ ยังนางนองในเวลากินข้าวใส่หมวกอยู่จนจวนอิ่มจึงได้เห็น บรรดาคนที่มารื่นเริงสบายหมด เว้น

แต่มีต้องเย็บปากหลายคน เพราะตั้งข้อบังคับว่าถ้าอยู่ที่ไหนๆต้องพูดอังกฤษหมด ถ้าพูดไทยปรับลดเงินที่จะได้ฟาทิงอังกฤษหนึ่ง เว้นไว้แต่ในห้องท้ายเรือต้องพูดไทย ถ้าพูดอังกฤษเสียฟาทิงหนึ่งเหมือนกัน คนไม่รู้ภาษาอังกฤษให้ต่อหนังสือค่ำกับพระยาเดโช วันละ ๕ คำ ได้บั้นหน้าที่การทั้งปวงตามที่จะต้องทำต่อไป ได้คัดส่งมาให้ดูด้วย

อะไรๆก็ดีหมดเสียแต่เรื่องอาบน้ำ ไม่ได้ถึงอกถึงใจเลย ฉันงดไม่ปริเวทนาการอื่นๆอีก เพราะคงจะต้องซ้ำๆอยู่ร่ำไป

วันศุกร์ที่ ๘ เมษายน

เมื่อคืนนี้ค่อยหลับมากขึ้น เช้าไม่สู้ร้อนพอเอาม่านบังได้ นอนจนเช้า ๓ โมง วันนี้กินแต่ข้าวต้ม บ่ายโมงครึ่งกินข้าวกลางวัน เป็นครั้งแรกตั้งแต่มาได้เห็นเกาะริดังในเวลาจวนพลบ อะไรๆเกือบจะลงเป็นตามเคยอยู่แล้ว คือหนังสือบางกอกตามมากวน ต้องอ่านเขียนวันยังค่ำ เมื่อเป็นดังนี้เมื่อยก็ตามมาด้วย วันนี้เรือคลอนมากหน่อย ไม่แต่ดิลกวุฒ[๑๐] กินข้าวไม่อิ่มเหมือนกัน

ข้อบังคับที่ให้พูดอังกฤษ ทำให้คนนิ่งไปเป็นอันมาก แต่ดูตั้งใจเรียนด้วยกันทุกคน ยังไม่มีเรื่องสนุกสนานอันใด ยังอดหมากไม่ได้ วันนี้กิน ๒ คำแล้ว เรื่องพ้นประดักประเดิดเต็มที่ อ้ายแฉ่ง[๑๑] บอกตำราให้เอาหมากแห้งเผาไฟดู ยังไม่ได้ลองดู หมอแกว่าพ้นฉันขาวดูหนุ่มขึ้นเหมือนอายุสัก ๓๐ ปี กรมสม[๑๒] มตแกก็ว่าเหมือนกัน เป็นการทุ่ม[๑๘๑] กันจริง แต่ว่าที่แท้เรื่องหน้ากร้านนั้นไม่เป็นแต่เด็ก ผู้ใหญ่กร้านเหมือนกัน พ้นขาวดูมันเป็นเจ้าหนูขึ้นหน่อยๆได้จริง แต่ถ้าขาวที่บ้านเห็นจะเหยเก

ทีนี้มันขาวไปด้วยกันหมดดูไม่เป็นไร ขออย่าให้เข้าใจว่าแต่งฝรั่งกินหมาก เวลากินนั่งในห้องเนื้อ ๆ สยามมวยทีเดียว

แม่เล็กคงจะได้สังเกตรูปร่างกัปตันคามิง ขอให้ลองทายว่าอายุสักเท่าใด พึ่งจะได้โจทกันวันนี้ แกแก่กว่าฉัน ๑๐ วันเท่านั้น รับราชการมา ๓๐ ปีเท่ากับฉันเป็นเจ้าแผ่นดิน เว้นแต่พึ่งหมั้นกันกับผู้หญิงเมื่อก่อนจะมานี้ ยังไม่ได้แต่งงาน มีรูปมาตั้งไว้ทั้งที่ห้อง [๑๓] ชายใหญ่แลที่ห้องนอนแกเองด้วย เป็นคนสนุกคบง่าย แต่ไม่ใช่อย่างแกเป็นตลก

วันนี้เวลา ๑๐ ทุ่มจะตรงเกาะบราดา เป็นอันออกจากพระราชอาณาเขต ค่ำวันนี้ปรึกษากันถึงเรื่องจะเลี้ยงข้าวแช่กันในวันเถลิงศกที่ฮริกัน-เฮ้าส์[๑๔๘] เห็นจะเป็นอันสำเร็จได้ด้วย ดุ๊ก[๗๑๕] คนครัวที่มามันเลวเต็มที เป็นพ้นวิสัยที่จะทำให้สำเร็จได้

วันเสาร์ที่ ๑๐ เมษายน

เมื่อคืนนี้ต้องจัดการเรื่องจักรพัด ไม่ต้องนอนเหงื่อโทรม แต่เผอิญไม่ใคร่หลับเองพอหลับๆก็เกิดพัดหยุด อยู่ข้างจะโกลาหล วันนี้คลื่นมากกว่าที่ล่วงมาแล้ว แต่ถึงดังนั้นก็พอทำให้แม่เล็กเมาได้เท่านั้น ดิลกนั้นยิ่งกว่าแม่เล็กหลายเท่า เมาจนออกหน้าหายเบ่งๆไป ชาย[๑๖] ไม่สบายเล็กน้อยแต่แรกมา ทำนองเป็นไข้แต่เดี๋ยวนี้สบายดีแล้ว วันนี้เห็นเกาะหลายเกาะแต่ฉันไม่จดเพราะคงซ้ำกับใบบอกพระยาสฤษดิ์[๑๙๗] สำเนาข้อบังคับที่ว่าให้พระยาสฤษดิส่งมาด้วยแล้ว วันนี้นั่งโกกฮากันหลายชั่วโมง

มีเรื่องขันอย่างหนึ่งท่านสมมต[๑๒] นั่งอยู่ในห้องกรมสรรพศาสตร์[๑๑๕] เดินเข้าไปเห็นนั่งทรงตัว ท่าทางเหมือนผูกคอตายกับท่อลมที่ทำด้วยผ้าใบ เอะอะเวยวายถามกันว่าทำไม ได้ความว่าลมมันพัดลงทางท่อนั้นเย็นดี เอาหัวยื่นเข้าไปให้เย็นผมจะได้ไม่ร่วง เลยเห็นผมอ่อนขึ้นมาใหม่กันสนุกเต็มที่

วันนี้ลงมืออ่านไดอรีของ[๑๘] ซาห์ออฟเปอร์เซียแกจดจนเจ้าจอมตามไปส่ง ดูเกิดความท้อใจเต็มที่ เวลาที่ไปรัสเซีย ดูเหมือนการต้อนรับวันละ ๑๗ ชั่วโมง แต่เขียนย่อๆวันหนึ่งจะเกือบ ๓๐ หน้ากระดาษนี้เป็นอย่างมาก เกรงว่าจดหมายนี้จะไม่ตลอดไปได้ วันนี้ตั้งใจจะนอนหัวค่ำเพราะพรุ่งนี้จะถึงแต่เช้า

ฮริกันเฮาส์ วันอาทิตย์ที่ ๑๑ เมษายน

การที่ตระเตรียมจนพัดจักร ๒ อันเย็นสบายดีแล้ว ก็ยังนอนไม่หลับไม่หาวนอนแลใจกลับไปเที่ยวเสียที่บางกอก ประดักประเดิดเต็มที่ ๘ ทุ่มจึงได้หลับ จวนสว่างหนาวเต็มทน ลากผ้ามาห่มกลายเป็นผ้าสำหรับเด็กทนไม่ไหวต้องลืมตาเห็นฝนตกมาก จะลุกขึ้นปิดจักรก็ง่วงเต็มที่ เอื้อมไปลากสายเหนี่ยวโคมตกลงมาแต่เดชะบุญไม่แตก ต้องลุกขึ้นไปถอดแน่ใจว่าคงไม่หลับอีกทีแท้พอเอนตัวลงก็ไม่รู้สึกจนได้ยินเสียงปืนหมายว่าปล่อยให้ประตูโดนกันที่แท้เป็นเสียงปืนสลุตคราวนี้แปลกกว่าแต่ก่อนหน่อย เซอร์ชา[๑๑๙] ลส์ลงมาอย่างดีเหมือนเคย ถามถึงแม่เล็ก แลตัดสินว่าการที่จากกันครั้งนี้แม่เล็กเสียเปรียบฉันมากนัก เป็นที่น่าส่งสารแกกลัวว่าเมียจะไม่ได้เกี่ยวข้องในการรับรอง เพราะไม่มีผู้หญิง ถามถึงจะให้

ออกรับวันนี้ แลขอมีการเดินปาตีด้วยให้ได้ เยนรำล[๒๐] เยศ, เยศ, มาคอยรับที่ตะพาน พร้อมด้วยกรมการทั้งปวง ช่างคิดถึงแม่เล็กเสียจริงๆ ท่านรัตนาธิเบศร์[๒๑]ดูรื่นเริงสบายมาก เมียแลลูกเลี้ยงก็มา ฉันพบกลางทางกับเจ๊กอะไรที่ทำภาษีฝิ่นปีกลายนี้ ท่านยกย่องว่าสู้ทิ้งเสียไม่ทำภาษีเพราะจะตามท่านออกมา คอเวอนเมนต์เฮ้าส์แต่งต้นไม้หรูหรากว่าแต่ก่อนมาก ฉันได้ให้รูปเลดีมิดเซล[๒๒]แล้ว ชมนุ่งจีบว่างามมาก ต้นโพธิ์ที่ปลูกสูงเร็วเสียจริงๆ ต้นของฉันโตกลมวัดรอบ เห็นจะสักสามสี่นิ้ว สูงกว่า ๘ ศอก เขาตัดกิ่งขึ้นไปแตกข้างบนงามมาก ต้นของแม่เล็กลำต้นย่อมกว่าหน่อยหนึ่ง อยู่ข้างจะอ่อนเอนไปนิดๆแต่สูงเท่ากัน ฉันบอกมิสเตอร์แอ็นเดอซัน[๒๓]ถึงแม่เล็กกลัวตายเขาขอให้บอกว่าถ้ามิสเตอร์แอนเดอซันยังอยู่แล้วต้นโพธิ์เป็นไม่ตาย คราวนี้แต่งปามมากขึ้น เพิ่นก็แต่งเช่นแต่ก่อน แต่กอยังไม่โตเหมือนเช่นนั้น ฉันคลั่งหมากคอแดงเต็มที่ จะให้ส่งเข้าไปบ้าง ขอให้แม่เล็กเป็นธุระด้วย

ลอดแลเลดีเบรดดัลเบล[๒๔] ทีสวัสด์[๒๕] แนะนำว่ารู้จักกับลูก[๒๖]โตนั้นมาอยู่ที่บ้านอาดมอที่มิสเตอร์แอนเดอซันอยู่ มาหาพร้อมกับมิสเตอร์สก๊อช[๒๗] แรกพูดขึ้นฉันไปแลดูหน้าตาผัวเสียเป็นนานจึงรู้ว่าเมียเสียงแกเป็นผู้ชาย แลสูงกว่าผัวหน่อยหนึ่งด้วย ใส่เสื้อผ้าขาวบางอย่างเดียวกับยายคนสูงที่มาหาเมื่อคราวก่อน ว่าจะไปกรุงเทพฯไม่ได้ เพราะเกิดข้าวยากหมากแพงที่อินเดียทำให้โปรแกรมคลาดไปหมด จะไปเดือนอ้ายปีหน้า มีผู้หญิงคนหนึ่งมาอยู่ที่คอเวอนเมนต์เฮ้าส์ ฉันจำชื่อไม่ได้เหมือนท่าน ผู้หญิง[๒๘]อภัยราชาจริงๆ

กินข้าวแบ่งเป็นสองโต๊ะ พวกนักเรียนกินข้างล่าง เรากินข้างบน

บรรดานักเรียนที่มาดูตั้งใจจะอยากทำราชการอะไรบ้างทุกๆคน ดูมันฉลาดๆน่ารัก ทำให้เชื่อว่าจะได้ราชการเป็นแน่

บ่าย ๔ โมงครึ่งไปที่โรงพยาบาล เพื่อจะดูห้องสมุดเลยดูคนเจ็บด้วย คงจะเหมือนที่แม่เล็กได้เห็น ห้องสมุดนั้นอยู่ตรงกระไดกลางขึ้นมา เป็นตู้ติดฝาสองข้าง มีหนังสือตัวทองบอกว่าเป็นห้องหนังสือของแม่เล็ก สมุดก็มีชื่อบิดทุกเล่ม แต่ยังมีน้อยเงินยังเหลืออยู่ แต่ฉันจะเติมอีกในพรุ่งนี้วันเถลิงศกในชื่อแม่เล็ก เจ้าเมืองแลท่านผู้หญิง ไปรับเสด็จทั้งสองคน แล้วเลยไปวัดทั้ง๒คน เขาว่าท่านผู้หญิงแกอยู่ข้างจะรักษาไม่หายชวนกันตกลงจะให้ฉันไปด้วย แต่ฉันกลัวจะไปกึดๆจึงได้ไปเที่ยวสวนเสีย เพราะกำลังทิ้งต้นไม้ คราวนี้สวนดีขึ้นกว่าแต่ก่อน ตาเราก็ดูปานมากขึ้นกว่าแต่ก่อนด้วย วันนี้ไม่ร้อนเหมือนบางกอก แต่เสื้อก็ต้องสองตัวผลัดเหมือนกัน มาอยู่ที่นี่พ้นหาสู้จะดีไม่ แต่ไม่ใช่ขุ่นเคืองใคร เป็นแต่ใจไปบ้านมาก เรื่องเด็กเล็กอะไรได้ยินเสียงร่ำไป ตั้งใจจะไม่ไปห้าง แต่ช่างอยากหาอะไรให้เด็กเสียจริงๆ บรรดาคนที่มาได้แจกเงินเหรียญมากบ้างน้อยบ้างทุกคน กินข้าวที่บ้านตามปกติ แลพูดกับพระยาทิพ ด้วยราชการ

วันนี้รับโทรเลขฉบับหนึ่งตอบฉบับหนึ่ง ได้ส่งสำเนามาด้วยแล้ว

ฮริกันเฮาส์ วันที่ ๑๒ เมษายน

เมื่อคืนนี้หมายว่าจะไม่หลับ แต่ครั้นนอนกลับหลับสบายดี เพราะไม่หนวกหูเท่านั้นไม่ใช่อื่นเลย แต่ไม่อิ่มเพราะไม่ได้วางนาฬิกาไว้ข้างที่นอน กลัวแขกมาหาจะไม่พบ กินข้าวแล้วช่างมาชำระฟัน เป็นคน

อเมริกัน มีอยู่ข้างจะหนักเต็มที ยาที่ใส่เป็นอะไร ฟังไม่เข้าใจ เห็นเป็นรสสารส้มกับกรด ไม่ยักหมดแต่เบื่อเต็มทีต้องหยุด แต่กระนั้นยังเป็นคล้าย ๆ นกกระจอกไปข้างหนึ่ง เรื่องกระสันหมากไม่ได้ลืมเสียเลย แต่วันนี้ค่ำเดียวเท่านั้น แต่งตัวคอยใครคนหนึ่งจะมาหาไม่เห็นมา เลยไปห้างประสงค์จะหาแว่นกับตุ๊กตาให้ลูก เพราะคิดถึงเหลือทน แต่ไม่เป็นเรื่องเลยซื้อไม่ได้ เขาให้ดูแพรสำหรับตัดเสื้อ ฉันไม่กล้าซื้อ เพราะเห็นหัวไม่พอ ซื้อแต่ครอบโคมสื่อนส่งมาให้แม่เล็ก ดูมันจะหรูดี นอกนั้นซื้อแต่ของเด็กน้อยที่จะใช้กลางทาง มีปรอทเป็นต้น วันนี้อยู่ข้างจะกาหลดเต็มที

กลับมาเข้าครัวทำข้าวแช่ กรมสรรพสาตร์ กรมสมมต พระยาเดโช ลงมือแต่โมงเช้าจนบ่าย ๒ โมงจึ่งสำเร็จ ฉันได้เป็นเจ้าแมงลักอีก วิ่งหากันเกือบตาย แต่พอที่จะเหว[๑๘๑] เต็มที ฝรั่งชอบกันนัก เลี้ยงตั้งโต๊ะสำหรับ ๕๐ แต่มีเพียง ๔๘ คน แรกลงมือสรงน้ำพระไชยแลพระทนต์ พระยาพิไชย[๓๐]กับจ่ายวิด[๓๑] จัดตั้งพานแก้วงามนัก มีเครื่องมัสการด้วย แล้วรดน้ำคนที่แก่กว่าคือ เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ ๑ แต่งนุ่งกางเกงแลฟรอกโก๊ตด้วย แต่ชั้นในนั้นโครนแมนแท้ทีเดียว พระยาเดโช ๑ พระยาทิพ ๑ กัปตันคำมิง ๑ มิสเตอร์แอนเดอซัน ๑ หลวงภูริบาล[๑๑] ๑ หมดเท่านั้น ให้กางเกงเจ๊กกับเสื้อกวางตุ้งคนละตัว แล้วจับฉลากนั่งโต๊ะกองอัฐแลเปลี่ยนที่กันสามครั้ง พวกไม่เคยรับยิ่งฝรั่งแล้วสนุกพ้นประมาณ กัปตันคำมิงขันมาก คราวแรกอัฐเดียว ครั้นคราวหลังได้ครึ่งกระสอบ คนเรือแจกคนละ ๒๕ อัฐ ส่วนที่เหลือฉันได้ แจกเจ๊กคนใช้หมด

นั่งกันเกือบ ๓ ชั่วโมง จนหมดเวลา ต้องรีบแต่งตัว เซอร์ชาลส์มารับไปการเดนปาตี้ แต่มานั่งคุยกันเล่นเสียในใต้ต้นไม้ก่อนเปนเวลานาน

การเดนปาตี้เหมือนคราวก่อน เปนแต่ชุดต่านีโฮมาด้วย ทั้งเจ้าเมืองแลแอนเดอซันบอกฉันว่า เดียวนี้เงียบไปกว่าแต่ก่อนมาก นาน ๆ จึ่งได้พบปะกัน พูดยังรัวอยู่ตามเดิมกับเมียก็เปนที่ปรองดองกัน ฉันเตือนรูปก็ยิ้มเรีย ๆ ไม่ว่ากระไร เขาว่าแกตกม้าเมื่อวิ่งม้ามีนี้เกือบตาย การที่คุยถึงม้ากลายเปนเลิก ฉันเอ่ยขึ้นไม่พูดสักคำ เลยนางนองคาที่ไม่รู้ว่าจะดูของแกเปนอะไร เขาว่าแกคบคนเลว ๆ มาก เพชรนิลอะไรดูหายไป ยังจับเค้าไม่ถูก ฉันกลับมาวันกว่าคราวก่อน ร้อนเหลือทน วันนี้ยังไม่ได้อาบน้ำเลย เขียนหนังสือนี่เดียว จนหลวงบำรุงเอาพิมเสน แลมะพร้าวมาหวดมาให้ ฉันได้มอบให้กงสุลส่งเข้าไปให้แม่เล็ก เปนขวดพวง ๓ ใบ ๒ พวง กับแพรแดงม้วนหนึ่งขอจบเท่านี้

ฉันพึ่งกลับมาจากดินเนอที่คอเวอนเมนต์เฮาส์เดียวนี้ การดินเนอมีแต่ผู้ชายแลตามเคยอย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง มีสปีชฉันตอบพระการใหญ่อย่างภาษาอังกฤษ แต่ได้เคาะได้โชกหลายครั้ง เชื่อว่าไม่เปนการเสียพระเกียรติยศ ชุดต่านแต่งเพชรมาก สนทนาก็รัว ๆ ตามเคย รับจะส่งรูปเมียไปให้แม่เล็ก ลูกนั้นเปนผู้ชายอยู่ ๕ ชั่วโมงตายเดียวนี้ไปอยู่ยะโฮ ตัวเองก็พึ่งมาวันนี้ แลจะกลับไปในกลางคืนวันนี้ด้วย ฉันขอกลับมาหัวค่ำเพื่อจะเขียนหนังสือให้สำเร็จ รายงานพระยาสฤษดิมากกว่าที่ฉันเขียนมาก ร่างแล้วหมดแต่เขียนไม่ทัน คนที่มา

หาคนเขียนหนังสือไทยดีไม่ได้สักคนเดียว เขาขอผัดจะส่งที่โกลัมโบ ที่จริงการเขียนระยะทางอยู่ข้างยากมาก

ฉันลืมไปอย่างหนึ่ง ได้ส่งดอกไม้แห้งสำหรับอบผ้า ๑๒ ขวด สำหรับลองดูแลจะแจกไปบ้างก็ได้ ถ้าดีสั่งมาที่แอนเดอซัน ให้ส่งไปอีกก็ได้

เรื่องนวดนั้นฉันตกลงใจเสียแล้ว ว่าจำเป็นจะต้องเป็นเพ็ศแลสกันคลาสเป็นอันนวดด้วยหัว มิใช่นวดด้วยมือเสียแล้ว

คนที่มาครั้งนี้หมอนวดของฉันใหม่ ๒ คน อ้ายแฉ่งคน ๑ ตกลงเป็นรัว ๆ ต้องใช้คนอีกชั้นหนึ่งเช่นจ่ายวด แลนายกวีดในเวลาสำคัญ ๆ ว่าช้างใช้สอยนักเรียนดี ๆ หลายคน อ้ายเด็กเพิ่มฉลาดนัก ใช้ได้เหมือนเคยใช้มาหลายปีแล้ว บรรดาคนที่มาชอบใช้ได้ทุกคน เสียแต่ไม่รู้ภาษาอังกฤษเท่านั้น ขอจบตอนค่ำวันนี้ไว้ที่ พรุ่งนี้จะได้ต่ออีกหน่อยหนึ่ง

ฮริกันเฮาส์ วันที่ ๑๓ เมษายน

ตื่นแต่เช้าเพราะหน้าต่างไม่ได้ปิด แลม้ากระทืบโรงกล่าวคือขนของกำหนดจะลงเรือ ๔ โมง ๑๐ มินิต เจ้าเมืองแลแม่ทัพจะมารับแลตามไปส่งถึงเรือจะออกจากตะพาน ๔ โมงครึ่ง วันนี้ว่าจะมีเรือรบอังกฤษมาอยู่ในท่า ๔ ลำ จะให้เกียรติยศเราทุกลำ เขาพอใจที่ฉันได้ขอบใจ

อนึ่งฉันลืมบอกถึงเรื่องได้เติมเงินในห้องสมุด ในชื่อของแม่เล็กอีก ๒๕๐ เหรีญ มีคนบ่นถึงแม่เล็กหลายคน มีเลดีมิลเชลเป็นต้น

เวลานี้เป็นจบหนังสือฉบับนี้ ขอลาไปไกลต่อไปอีก ไม่รู้ที่จะบอกว่าในใจเวลาเขียนนี้เป็นอย่างไรถูก แต่รวมความก็กำลังไม่สนุกแลไม่สบาย ขอให้บอกเอียด[๓๖]เล็กแลเอียด[๓๗]น้อยว่าคิดถึงเต็มที่ ให้เอียงปรางให้เสด็จแม่จูบแทนด้วย แลให้บอกเจ้านายแลคนทั้งปวงว่าฉันสบาย แลคิดถึงมาก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

สำเนาหน้าที่แห่งผู้ที่ตามเสด็จพระราชดำเนิน ทวีปยุโรปศก ๑๑๖

๑. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพศาตร์ศุภกิจ มีหน้าที่จัดของพระราชทาน แลดูแลกับข้าวไทย เขียนอย่างของที่จะสั่งให้ทำ ตรวจการฝีมือช่างที่ควรซื้อ

๒. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ มีหน้าที่รักษาหนังสือต่าง ๆ ที่ต้องการจะอ้างถึง รักษาพระราชลัญจกร ทำดิปโลมา แปลแลเข้าโค๊ดโทรเลขไปรเวตไปมากับกรุงเทพ ฯ การจ่ายเงินทั้งปวงเบ็ดเสร็จ

๓. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เป็นพนักงานบังคับการทั้งปวงทั่วไป เป็นต้นว่าที่อยู่ที่กิน นัดเวลากำหนดควรไปเวลาใดแห่งใด ผู้ใดควรอยู่ ผู้ใดควรไป วินิจฉัยแก้ขัดข้องบรรดาที่จะเกิดขึ้นทุกอย่าง

๔. พระยาศรีสุริยราชวรานุวัติ เป็นพนักงานรักษาพระไชยแลพระแสงแลเครื่องราชูปโภค เครื่องแต่งตัวของกลางซึ่งสำหรับจ่ายแลเป็นผู้กะห้องที่อยู่ แลอยู่เฝ้าประจำในเวลาที่มีผู้มาเฝ้า

๕. พระยาสีหราชเดโช เป็นผู้คอยรับแขกก่อนเวลาเฝ้า แลไปเยี่ยมตอบ แก้คำพูดอังกฤษไม่เป็นภาษา

๖. พระยาสฤษดิ์พจนกร เป็นผู้ทำจดหมายเหตุระยะทางเป็นใบบอกส่งกรุงเทพ ฯ เป็นผู้สำหรับรวบรวมราชการซึ่งเกี่ยวด้วยต่างประเทศซึ่งจะต้องอ้างถึง รวบรวมหนังสือพิมพ์บรรดาที่กล่าวถึงการเสด็จครั้งนี้ รวบรวมบรรดาหนังสือแอดเดรสแลคำตอบที่จะมี แลเป็นพนักงานสำหรับมีหนังสือนัดหมายกับผู้ใด ๆ ทั่วไป มีเรื่องขอเฝ้าเป็นต้น แลเป็น

พนักงานสำหรับรับแขกก่อนเฝ้ารวมหน้าที่กับพระยาสีหราชเดโช

๗. พระอินทรเดช[๒๘] เป็นหน้าที่ตามเสด็จประจำพระองค์ และเป็นพนักงานเก็บรวบรวมรูปต่าง ๆ ซึ่งจะซื้อ หรือผู้หนึ่งผู้ใดถวาย

๘. เจ้าหมื่นเสมอใจราช[๓๙] เป็นพนักงานเรื่องอาหาร ทั้งส่วนที่จะให้มีบริบูรณ์และกำหนดเวลา และให้ได้กินทั่วกันด้วย เป็นพนักงานส่งของเก่าที่ชำรุดไปตามห้างเพื่อจะซ่อมแซมใหม่ และจัดซื้อของเครื่องที่ต้องพระราชประสงค์ใช้สอย เช่นยาสูบกล้องเป็นต้น พร้อมทุกอย่าง

๙. นายจ่ายวด[๓๑] เป็นพนักงานจัดเครื่องแต่งพระองค์ และเครื่องใช้ทุกอย่างส่วนในพระองค์

๑๐. นายกวด[๓๓] เป็นพนักงานจัดและเก็บหนังสือสมุดต่าง ๆ เก็บบรรดาการ์ดเชิญและโปรแกรม และเป็นพนักงานตั้งเครื่องในที่พระบรรทมร่วมหน้าที่นายจ่ายวด

๑๑. นายสุจินดา[๘] นายพินัยราชกิจ[๗] มีหน้าที่ถวายอยู่งานนวด และเป็นธุระในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอ และเป็นพนักงานช่วยนายจ่ายวดในการขนเครื่องด้วย

๑๒. นายเพิ่ม[๓๔] เป็นหน้าที่พนักงานวิ่งเต้นรับใช้การต่าง ๆ ในกองมหาดเล็ก

ที่ ๒

เรือมหาจักรี

วันที่ ๑๓ เมษายน ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยตั้งแต่ส่งหนังสือวันนี้แล้ว ท่านรัตนาธิเบศร์ลาร้องไห้กลัวว่าจะตายก่อนฉันกลับ ถ้ายังอยู่จะออกมารับอีก พระยาตรังก์ร้องไห้ ใจฉันไม่สู้ดีอยู่แล้วทำให้ถึงนั่งไม่ลง เรือออกแล้วจึงได้แปลโทรเลขแม่เล็กเสร็จ ยิ่งทำให้ไม่สบายมากขึ้น ได้ส่งสำเนามาด้วยแล้ว

ร้อนเต็มทีวันนี้ตกลงกันว่ากินข้าวจะไม่แต่งตัว ทะเลเรียบเป็นแม่น้ำทีเดียว ฉันกำลังซ้อมคำที่จะตอบพวกลังกา พวกฝรั่งฟังเสียงเขาเห็นเพราะดี ลางที่จะจำได้ไม่ต้องอ่านหนังสือ เพราะดูไม่ผิดกับว่ายมัมหโชมยัง นัก แต่จะมีถึง ๓ พวก อยู่ข้างจะหนักใจในการที่จะต้องแยกตอบ เพราะพวกใหญ่ไม่ได้ถือศาสนาพุทธ แต่พระยามธำโหยาจะมาคอยที่ปอยน์ดเดอคอล คงจะได้เห็นก่อนหน่อยหนึ่ง

ฉันเสียดายเต็มที ว่าไม่ได้ปฏิญาณไม่กินหมาก แลลดสูบบุหรี่เสียด้วย มันกวนเหลือกำลัง ล้างแล้วกลับแดง วันนี้ต้องกินกานพลูเป็นราชรักษา ตั้งแต่มานี้พบเรือแต่ไกลลำเดียว นอกนั้นยังไม่มีอะไรแปลกเลย

กินข้าวแล้วฝนตก ในห้องค่อยเย็นสบาย ไม่ต้องใช้จักรพัด ไม่มีคลื่นเลย

เรือมหาจักรี วันที่ ๑๔เมษายน

เมื่อคืนนี้หลับมาก แต่หน้าต่างเปิดอยู่ช่องหนึ่ง เผอิญแดดส่องทางนั้น ตรงเข้าตา จะดื้อนอนไปก็ไม่หลับ ต้องลุกขึ้นรูดม่านเลยตาเริดนอนไม่อิ่ม การที่นางนองต่าง ๆ นี้ เพราะเคยเป็นเจ้านายเกินไป ไม่ได้นอนคนเดียว นอกจากเวลาเป็นเณรเป็นพระ คงจะเคยในภายหน้า แต่ไม่ง่วงนักเพราะหลับสนิท

ไม่มีเรื่องอะไรที่จะทำนอกจากอ่านหนังสือ ฉันลงมืออ่านไดอรีของชาห์เมืองเปอร์เซียเที่ยวแรกไปได้เป็นอันมาก ดูแกเป็นชาวดอนจริง ๆ ทิ้งเรื่องเรือ ๆ แลสัตว์ ๆ เป็นเล่ายืดยาว แต่ที่โปรดอย่างยิ่งนั้น แอกแควเรียม คือที่เลี้ยงปลาทะเล เห็นเกาะเห็นฝั่งมาก ไม่สู้ร้อนจัดแต่ไม่ใช่เย็นเลย ไม่มีคลื่น เรือเดินเร็วเต็มที่ เวลากินกลางวันแล้วดูแผนที่ แลอ่านเรื่องมหาวงศ์ จักรชำรุดเดินข้างเดียวผลัดกันทีละข้าง ช้าไปหน่อยหนึ่งจนเรือเมล์ปล่องน้ำเงินที่เห็นแต่ไกลตามมาทัน โกกฮากันบ้างจนเย็น ตรวจแก้ระยะทางที่ให้พระยาสฤษดิ์จด แล้วอ่านหนังสือต่ออีกจนทุ่มหนึ่ง

วันนี้ทำทุกกรกิริยาอดหมาก ไม่ได้กินเลยจนเวลานี้ มีเวลาเงี่ยนบ้างเป็นคราว ๆ แต่พ้นขึ้นมาก ต่อเวลากินข้าวแล้วครั้งหนึ่งจึงอยากพอทนได้ เดี๋ยวนี้กำลังเล่นสนุกกันในเรื่องกรมสรรพศาตร์พูดอังกฤษฉันจ้างให้เล่านิทานอาเรเบียนไนต์จะให้ปอนด์หนึ่ง ไม่ใคร่ยอมเล่าเลยพ้นว่าคนหัวเราะเยาะ ครั้นเล่าเข้าจริงประมาณสักครึ่งชั่วโมง ไม่เกิน ๒๕ คำจบ เลยได้ความแต่ว่า เจ้าคนหนึ่งไปเที่ยวป่า พบตาแก่ ๆ บอกให้เปิดศิลาดำบนยอดเขา พบผู้หญิงอยู่ในนั้น ๒ คนจบ กำลังจะ

ให้ต่ออีก พอนั่งเก้าอี้ลง กางเกงนอนที่ใส่วันนี้ขาดทั้งสองขา ได้ส่งเข้ามาให้ประวิตรดูแล้ว เบื่อยเหลือทนไม่รู้ว่าอ้ายฮุกเก้อ มันไปเดหลังมาแต่ก้นร้านไหน

เวลายามเศษมาถึงตรงทางเข้าบีนัง พอเรือซีลอนแล่นออกมาพอเหมาะกันทีเดียว วันนี้มีลมเย็นดี แต่ไม่มีคลื่นเลย เย็นสบายนักนาฬิกากำลังผิดไปทุกวันๆ นาฬิกาที่กลมหลวงให้ก็เสีย จะแก้ที่สิงคโปร์ไม่ทัน ต้องทนตั้งเถือนตามเรือเดินทุกวัน

วิตกอยู่แต่เรื่องเมื่อย วันนี้ตึงจนลูกคางบวม แต่ใช้หัดทนเอาให้มากขึ้น อาหารเสมอเป็นเวลาค่อยสบาย สังเกตดูท่าทางเห็นจะอ้วนขึ้นอีกสักหน่อยหนึ่งกระมัง

วันที่ ๑๕ เมษายน

เมื่อคืนวันนี้นอนสบายไม่ได้ใช้พัดจักร ต่อตื่นขึ้นจึงรู้ว่าฝนตก ไม่ใคร่ร้อนยังค่ำ เรือมาโมงละ ๑๒ ไมล์เสมอ เรือซีลอนตามมาภายหลังไม่ห่างกันนัก กัปตันว่าวันนี้ราว ๒ ยามจึงจะเป็นอันออกมหาสมุทรอินเดียแท้ คงจะมีคลื่นบ้าง ไม่มีอะไรทำเลย นอกจากอ่านหนังสือ คนที่ไม่รู้ภาษาอังกฤษเลยหมั่นเรียน คนที่รู้บ้างอยู่เปล่า ๆ หรือเล่นหมากรุกการโกกฮาไม่ใคร่สำเร็จ เพราะเขาคุยไม่สนุกในภาษาอังกฤษเสียมาก วันนี้ลองเล่านิทานยายกะตาปลูกถั่วปลูกงาให้หลานเฝ้า รับกันเป็นทอด ๆ ดุกโกลาหลมากกว่าเพื่อน ถูกต่อฉันท่อนยายกะตากลับมาเห็นกากินถั่วกินงา กลายเป็นมาเห็นผู้หญิง ๒ คนในถ้ำ ที่เปิดศิลาดำขึ้นทับ ฉันหัวเราะเกือบขาดใจ

ท้องแข็งเสียดยอกไปทั้งนั้น ยิ่งนอน ๆ นั่ง ๆ มาก ยิ่งเมื่อยมากขึ้น นอกจากนี้ยังไม่มีอะไรเล่าต่อไปอีก แม่เล็กคงอยากรู้เต็มทีว่าเรื่องตุ๊กเหล่านั้นแล้วอย่างไรต่อไป ฉันเองก็ยังชำระไม่ได้ความว่าเป็นอย่างไรต่อไป ตัวแกเองก็ไม่รู้ว่ามันอย่างไรต่อไปเหมือนกัน วันนี้ไม่มีอะไรจะเล่าเสียอีกแล้ว

เรือมหาจักรี วันที่ ๑๖ เมษายน

เมื่อคืนนี้พอหลุดแหลมสุมาตราออกมา เวลาราว ๒ ยาม มีคลื่นลูกกลิ้งแรงหน่อยจนตลอดรุ่ง จนเวลากลางวันค่อยสงบลงไม่มีใครเมาซมซาน ดีกตั้งแต่ได้พระไชยเชือคุณพระมั่น ไม่ใคร่เมาจริง ๆ หรือหายใจเสาะลง แต่วุฒินั้นเมาเหลว ๆ เข้าใจว่าหนีพูดอังกฤษมากกว่าอย่างอื่น เพราะต่อหน้าคนแล้วเป็นไข้ทีเดียว ลงปลายมือนี้ฉันขยับจะเป็นยักษ์สำหรับหนีเสียแล้ว กรมสรรพสาตร์ก็คอยหลบ ๆ ถ้าฉันพูดด้วยแล้วร้องว่าตันขึ้นมาอยู่หน้าอก สู้พวกที่ยอมว่าไม่รู้ไม่ได้ ตั้งหน้ารำเรียนกันแข็งแรงนัก พระอินทรเดชรู้มากทีเดียว เดี๋ยวนี้เป็นหัวหน้าในพวกที่ยอมไม่รู้ แต่เขาไม่เล่นกับพวกที่ว่ารู้ แลยังกระดาก ๆ ฉันอยู่เดี๋ยวนี้ฉันอยู่คนเดียว มีแต่อ้ายเด็กเพ็มพัด อ่านหนังสือเป็นพื้นมีนายกวดบ้าง เสมอใจบ้าง นายชายดูกพระยามนตรีบ้างผลัดกันมานั่งอยู่ อันที่จริงถึงมาอยู่ก็ไม่มีอะไรทำนัก หมากก็อดได้แล้ว บุหรี่ก็สูบวันละสามสี่ตัว พูดกับใครก็ไม่ต้องพูด มีจ่ายวด นายพินัย นายสุจินดา หลวงภูริบาลนวดบ้าง แต่ก็ไม่มากนักเพราะมันอยู่นิ่ง ๆ ไม่ได้ทำอะไรดูเป็นขรัวสบายดีมาก เวลากินข้าวได้คุยกับกัปตันเป็นพื้น พระยาเดโชบ้าง พระยาสฤษดิบ้าง นอกนั้นท่านเป็นไข้กันไปทั้งนั้น เวลาฉันลงมาแล้ว

คอยขโมยพูดไทยกัน มีคุยได้อีกก็นายฉ่าง เจ้ารัชนี นายราชาณัติ ๖
พวกนี้รับเวลากินข้าวแล้ว เวลาวันนี้ไม่มีอะไรจะเล่าเลย นอกจากหัวเราะกันเรื่องโก้ ๆ ที่จะเล่าให้แม่เล็กฟังก็ไม่สนุกแล้ว ไม่ได้หัวเราะเลยแต่เช้ามาจนบัดนี้ เป็นการสบายอย่างเก่าของฉันที่นอนจมนั่งจมอยู่กับหนังสือจนเสมอใจว่าได้นึกว่าถ้าฉันไม่เป็นคนขี้หลงหนังสือแลไม่มีหนังสือที่ชอบใจอ่านเช่นนี้จะทำอย่างไร ดูจะไม่สบายมากทีเดียว แต่ที่จริงฉันสบายไม่ใคร่จะได้นึกอะไรนัก

เมื่อเขียนหนังสือข้างบนนี้แล้ว ฉันย่องไปดูคนเรือที่ขึ้นมานอนบนหัวเรือ ดูมันหัวเราะคุยกันสนุกสนานดี ได้ถามถึงอาหารก็บอกถึงกินแกงพัก แลแกงเนื้อแต่อาหารดีกินได้ เว้นแต่คนที่เมาคลื่นบางคน มีเจ็บไข้ ๒ คน เจ็บเท้า ๒ คน เท่านั้น กัปตันเป็นธุระดีอย่างยิ่งแจกผ้าห่มใหม่ แลคิดอ่านจะคอยหัดให้กินกับข้าวฝรั่ง เพราะกลัวจะผิดอาหาร จะได้ลงมือหัดแต่โกลัมโบเป็นต้นไป เรือที่เรามาเดี๋ยวนี้เดินเร็วน้ำที่แหวกไปสองข้างโตกว่าที่เคยเห็น เพราะเราเดินอยู่แต่ก่อนเพียงแปดเก้าน๊อตเท่านั้นด้วยต้องรอเรือตาม ความสะอาดดีอยู่ เช่นในท้องเรือไม่ได้เหม็นเป็นกลิ่นคน ๆ เหมือนแต่ก่อน เพราะคนเรามาน้อย

วันที่ ๑๗ เมษายน

เมื่อคืนนี้นอนแต่ ๕ ทุ่มไม่ใคร่หลับจน ๘ ทุ่ม ลมเต็มไปในท้องนวดอย่างพล่องแพล่งไม่พอที่จะแก้อะไรได้ รำคาญเต็มที่ต้องอ่านหนังสือนายพีไนยอยู่ ๗ ทุ่มเห็นไม่เป็นประโยชน์อันใด มันอดนอนเปล่า ๆ ต้องไล่ให้ไปนอน อ่านหนังสือจนตาลืมไม่ขึ้นจะเกือบ ๓ ยามไปจึงได้หลับ

แต่ตื่นเช้า ๒ โมงเท่านั้น เพราะเรือโคลงเหมือนปลุกอยู่เสมอแลสว่างเข้ามาได้ด้วย กินข้าวต้มแล้วกินยาเม็ดขาวบัด เลยต้องงดไม่ไปกินข้าวกลางวัน ต้องรอไปบ่าย ๓ โมง เสมอใจไปแกงต้มส้มไก่มาให้กินอร่อยเสียจริง ๆ กินจนไม่เหลือสักหยดเดียว

ฉันรำคาญมาหลายวันแล้วด้วยเรื่องกับข้าวไทย ไม่ใช่กินไม่ได้ แต่จะว่าอร่อยไม่ได้สักวันเดียว ถ้าถูกอดกับข้าวฝรั่งเหมือนวันนี้ กินตามธรรมดาอยู่ข้างหิวโหยโรยแรงเต็มที ของที่รู้ว่าหามาหรือใครให้ไม่รู้ว่ามันสูญหายไปอย่างไร ของมีอะไรบ้างก็ไม่มีใครรู้ เป็นแต่หยิบ ๆ ค้น ๆ ไปพบเข้าจนกินไม่ได้ต้องทิ้งน้ำเสียโดยมาก กรมสรรพสาตร์ก็เป็นแต่โล ๆ เล ๆ แลเป็นความไม่รู้ว่ามีอะไรต่ออะไรการที่จัดผิดไปเสียทั้งนั้น ถ้าจัดให้เสมอใจเป็นธุระเสียแต่ก่อนก็จะดี ในการกินเวลานี้ ฉันได้อาศัยเขาเป็นพ้น เว้นแต่กับเข้าวฝรั่งกัปตันเป็นธุระด้วย แต่ก็เอะอะอยู่กับสมอใจเท่านั้น กรมสรรพสาตร์ไม่มีอะไรนอกจากนอนกับกิน แลคนครัวมาถามว่าจะทำอะไร ก็ถามตอบว่าจะทำอะไร เขาจะทำอะไรก็เออเท่านั้น เพราะแกไปดูถึงครัวไม่ได้เช่นเสมอใจ อยากจะกินน้ำพริกสด พรุ่งนี้เสมอใจรับจะมาช่วยกันตำกิน

วันนี้อยู่ข้างจะหิวโหยโรยแรงเต็มที เรือโคลงเคลงก็ไม่ใคร่จะมีใครลุกถูกอดกับข้าวฝรั่งเข้าด้วย เย็นก็ไม่ได้หากับข้าวไทยกินเองแต่เห็นจะนอนหลับเป็นอันพ้นทุกข์ไปเวลาหนึ่ง

วันนี้เลือกคนที่จะเอาขึ้นไปใช้บนบก ๒ คน ๆ คนหนึ่งชื่อขาว๕๗ รูปร่างสูงแต่ไม่สู้ล่ำหน้ามันดุดี คนหนึ่งชื่อเปลือง๕๘ เป็นคนล่ำแลคล่องฉลาด จะให้คงแต่งเป็นกะลาสี กำลังให้กัปตันกับนายฉ่าง แต่งตัวแลซักซ้อมให้

ดี เห็นจะเป็นประโยชน์กว่าผู้ดีมาก เดี๋ยวนี้มันตั้งเครื่องอยู่เสมอแล้ว เป็นคนปากน้ำ รับราชการมาแต่ครั้งไปไทรโยค ดูมันปลื้มดีทั้งสองคน มีคนที่คล่องดีอีกคนหนึ่งชื่อโหมดีแต่อยู่ข้างแก่ไปหน่อย กลัวจะวิ่งขึ้นรถไฟไม่ทัน อีกคนหนึ่งถ่ำได้คู่กับเปลื้อง แต่เสียดายขาวต้องพักไว้ อีกคนหนึ่งถ่ำสันสูงใหญ่กว่าทั้งลำเรือนี้ แต่มันดำแลหน้าเซ่อไป จะออกงานแรกที่โกลัมโบลองดูก่อน

น้ำในทะเลงามนักดูเพลินทีเดียวราบเหมือนหน้ากระจก แต่เรือโคลงเดินไม่ค่อยจะตรงทางได้ วันนี้เมากันยังค่ำ เว้นแต่ฉันแลคนที่ใช้อยู่ใกล้ ๆ คือ เสมอใจ จ่ายวด นายกวด นายพิไนย อ้ายเพิ่มไม่เมา นอกนั้นยกเสียแต่ พระยาสฤษดิ์ นายราชาณัติกับนักเรียนสองสามคนเท่านั้น นอนเป็นระเนนไปเท่านั้น แต่เวลากินข้าวลุกขึ้นกินได้เป็นปรกติที่ล้มจริงแต่สักคนเดียวหรือสองคนเท่านั้น

วันที่ ๑๘ เมษายน

เมื่อคืนนี้ฉันนอนหลับสบายดี เช้าวันนี้เวลากินข้าวแล้วเป็นเวลาตรวจเรือ เพราะเป็นวันอาทิตย์ คนมาประชุมเข้าแถวบนดาดฟ้าทั้งสิ้นดูสบายดีด้วยกันหมดทั้งนั้น แล้วเดินตรวจดูทุกห้องจนตลอดท้องเรือมีพวกใส่ไฟ มอญ เป็นลมคนหนึ่ง ฉันได้จ่ายยาเม็ดทองแลยาอื่น ๆ ในหีบของแม่เล็กให้หมอไปสำหรับรักษาคนเรือบ้าง เพราะหมอที่มาเป็นลูกศิษย์หมอเฮ้ส์ มีแต่ยาโก้ ๆ ทั้งนั้น ขอให้บอกให้ส่วนบุญอรไท้ยตามที่ประสงค์จะได้บุญนั้นด้วย

คนใส่ไฟได้เจ๊กที่สิงคโปร์เป็นกำลังมาก มันทนด้วยมันเคย คนครัว

เจ๊กทำกับข้าวดีกว่าฝรั่งที่มา แต่ถ้าไปดูในห้องแล้วเป็นเราก็ทำไม่ได้ มันช่างอบอ้าวเสียจริง ๆ หน้าเรือต้องมีฝาไม้กั้นกลิ่นกับข้าวที่เหม็นไม่สู้สะอาดได้ เพราะเป็นการพ้นกำลังที่ต้องทำมาก แล้วกลับขึ้นมาสั่งสอนคนเรือให้รู้จักรักชาติของตัว แลให้นึกว่าพวกเราบรรดาที่มาด้วยกันเป็นพี่น้องกันทั้งสิ้น เป็นเสร็จการพระราชพิธีเท่านี้

เมื่ออยู่สิงคโปร์ได้รับโทรเลขพระยามหาโยธา ว่าจะมาคอยที่คอลเพื่อจะนำลำเนาแอดเดรสมาให้ดู เห็นว่าจะแวะประเดียวเดียวก็ป่วยการด้วยเรือเราเดินเร็วมาก ถ้าไปตามที่มาอยู่นี้จะถึงโคลัมโบในค่ำพรุ่งนี้เป็นเวลาที่ไม่มีประโยชน์อันใด จะกะเวลาให้ถึงคอลพรุ่งนี้ ๒ โมงเช้ามีเวลาตระเตรียมรถ เย็นจะขึ้นบกเที่ยวเสียด้วย ที่นี่มีวัดชื่อ บรมานันทวิหาร ท่านศิริสุมณติสสะอยู่ ท่านคนนี้เป็นคนโปรดทูลกระหม่อมมาแต่ยังไม่ได้เสวยราชย์ ได้เข้าไปกรุงเทพฯ ครั้งหนึ่ง แต่เดี๋ยวนี้ตายเสียแล้ว เป็นเมืองที่ทูตไปลอนดอนได้แวะเมื่อขากลับ ทูตปารีสแวะเมื่อขาไป เรื่องราวถิ่นที่ค้นดูในหนังสือนั้นได้ เดิมเรือเมล์พักที่นี่มาก ตั้งแต่โกลัมโบทำเขื่อนกันน้ำแล้วไม่ใคร่มีเรือแวะ เป็นเมืองอยู่ปลายเกาะเมืองที่กล่าวที่หลังอยู่ข้างตะวันตกต้องอ้อมขึ้นไป ให้ประวิตรชี้แผนที่ให้ดู และจอดอยู่จน ๒ ยามนอนนิ่ง ๆ สบายกว่าที่จะแล่นห้าหกน๊อตให้โงงเงง จะไปถึงโกลัมโบในเวลา ๒ โมงเช้ามะรืนนี้

กะการบันหน้าที่กันที่จะดูแลต่าง ๆ มามากด้วยกันก็จริง แต่จะเห็นได้แต่ด้วยตาเสียบ้าง จะไม่เอื้อเฟื้อเสียบ้าง แต่คงจะคิดให้ได้อะไรไปเล่าสู่กันฟังให้มากเต็มตามที่จะทำได้ การที่ได้พระยาสฤษดิ์มานี้เป็นที่เบาใจปรากฏในวันนี้ คือคำที่พูดกับทหารเรือกัปตันอยากจะได้ เขาจดจำ

คำที่ฉันพูดทำมาให้เสร็จเป็นแต่มาบอกให้รู้และให้ตรวจแก้เท่านั้น

เวลาบ่ายนี้พบเรืออังกฤษลำหนึ่งเป็นเรือรบ แต่ไกลเต็มที่เขาชักธงด้วย แต่ชื่อขอโทษที่จำไม่ได้ ได้บอกให้พระยาสฤษดิ์จดแล้ว

เลยดูเขาเล่นบิติงแบร์ แปลว่าตีหมี เป็นของกัปตันริเล่นมาหลายวันแล้ว คือมีคนหนึ่งเป็นหมีเอาเชือกผูกบั้นเอว มีคนเลี้ยงถือหางเชือกคนหนึ่ง คนทั้งปวงพันผ้าเช็ดหน้าแล้วขอดกลางเสีย คนเลี้ยงหมีก็มีเหมือนกัน หมีนั้นลงยืนสี่ตีน คนทั้งปวงพากันเข้าตี เจ้าของหมีคอยกันไม่ให้ถูกหมี แลคอยตีคนที่มาตีนั้น ถ้าเจ้าของหมีตีถูกใครคนนั้นต้องลงมาเป็นหมี คนที่เป็นหมีเก่ากลายเป็นคนเลี้ยงต่อไป ดูสนุกดีแต่ต้องกระโดดมาก คนแก่ ๆ เล่นอยู่ข้างจะเงื่องไป บางทีหมีถูกตีเจ็บ ๆ มาก แต่กัปตันแกเล่นคล่องทีเดียว

คืนนี้ก็ไม่สู้น้อยลง แต่คนที่เมามันชินเข้าก็หายเอง ลมพัดเย็นสบายทั้งในแกบินแลข้างบน

คอล วันจันทร์ ที่ ๑๙ เมษายน

เมื่อคืนนี้ได้รับนอนแต่หัวค่ำ วันนี้ตื่นแต่เช้ามืด เรือแคลงจัดเต็มที่เพราะใกล้ฝั่งเข้ามา ที่เห็นแต่ไกลนั้นเป็นเขาสูง ๆ ต่ำ ๆ ไปทั้งนั้น ใกล้เข้ามาเห็นพระเจดีย์องค์หนึ่งอยู่เหนือหมู่มะพร้าว กับประภาคารบนหลังเขา เลี้ยวไปอีกหน่อยหนึ่งจึงถึงท่า เราทอดที่ท่าเรียกคอลนี้ก่อน ๒ โมงเช้าสักหน่อยหนึ่ง จะเรียกว่าอ่าวไม่ได้เลย เรือโคลงเคลงยิ่งกว่าที่แม่เล็กเคยเรียกว่า เอ๋ ๓๖๐ เป็นอันมาก จนเรือสติมลอนช์จะเอาลงไม่ได้ ตามที่เห็นจากเรือมีวัดฝรั่ง ๒ วัด พระเจดีย์องค์หนึ่งใหญ่เป็นสำคัญ

นอกนั้นแลเห็นที่เป็นตึกไม่มากนัก มีเรือหาปลาลงมาหลายลำ เรือนั้นไม้ทั้งต้นรางเป็นมาด แต่ไม่ได้เบิกให้กว้าง ต่อกระดานเป็นกราบขึ้นมาผูกด้วยเชือก มีไม้ซุงอีกต้นหนึ่งพ่วงออกไปกันล่ม ที่แจวเอาไม้ไผ่ทาบผูกหูแจว ถือท้ายด้วยพาย มีเสาใบ ก้อนหินเป็นสมอมีเบ็ดลำหนึ่งลง ๓ คน ปากเรือพอจุตะโพกเท่านั้น เรือเช่นนี้กรมดำรงได้พรรณนาไว้ในหนังสือวชิรญาณฉบับหนึ่ง มีพิเศษที่รู้ออกไปกว่านี้อีก พวกนี้เรียกชื่อลมเป็น ๒ อย่าง ถ้าลมอ่อน ๆ เรียกลมคนเดียวยืน ถ้าลมจัดเรียกลมสองคนยืน คือเวลาแล่นใบ ต้องมีคนขึ้นยืนบนปากเรือถ่วงไม่ให้เอียง คนที่ลงมาเป็นลังกา พูดภาษาอังกฤษได้บางคำบอกว่าตัวถือพระพุทธศาสนา เล่าถึงพระเจดีย์วิหารทั้งปวง ขันอย่างหนึ่งที่ฉันแต่งตัวปอนกว่าเพื่อน คือนุ่งกางเกงเจ๊กใส่เสื้อชั้นใน มันมาตั้งใจพูดกับฉันคนเดียวว่าเคยเห็นจะเป็นรูปหรือพี่น้องอะไร มันลูบแก้มทั้งสองข้าง บอกว่ารู้จักท่านองจะเป็นรูป ไม่ใคร่เอื้อต่อคนอื่น

ฉันให้นายราชาณัติขึ้นไปโทรเลขไปบางกอก แลสืบถามหาพระยามหาโยธา แลดูจัดการที่จะขึ้นบก ได้นึกว่าถ้ามาด้วยจะกริ้วยับไม่ยอมจอดที่นี่เป็นแน่ ก่อนกินข้าวกลางวันหมอไปพกช้างมาให้ฉันดู ๒ ตัว เพราะฉันร่ำมาว่าจะซื้อแต่ช้างไม่ซื้อพลอย เพราะมันปลอมมากนัก ฉันเขียนลงไว้ที่ช้าง ๆ ว่าช้างเผือกจับได้ที่คอลวันที่ ๑๙ เมษายน เลยเรียกมาดูอีก ได้ซื้อหีบขนเม่น ๓ ช้างรูปเหมือนกบหรือคางคก ๒ คู่ ให้เอียดเล็กคู่ ๑ เอียดน้อยคู่ ๑ เชื่อว่าชอบเล่นเป็นแน่ ยังมีรูปเรืออีกซื้อไว้จะไปให้แม่เล็กดู คนที่มาเรากันเองเพราะเรื่องพระศาสนาให้สวดมนต์ได้หลายอย่าง จบลงสาธุให้ซึมทราบกันดีมาก

แต่เมืองนี้มีรถไฟไปโกลัมโบทาง ๗๐ ไมล์ พระยามหาโยธาไม่เห็นมา โทรเลขไปก็ยังหายอยู่ จึงให้กรมหมื่นมหิศล่วงหน้าไปทางบก ระยะทาง ๔ ชั่วโมงเศษ ค้างอยู่ที่โกลัมโบทีเดียว มีนักเลงเมาคลื่นหนี ตามไปบ้าง แต่ขุนลิปีกรณ์ที่ฉันเกณฑ์ให้ไป ดือกดีใจลงไปแต่งตัวเห็นห้องดำไปหมดเลยลุกไม่ขึ้น

มีพวกถือพระพุทธศาสนาลงมาหาบ้าง แลท่านนายอำเภอใหญ่กับผู้ช่วยลงมาหา นายราชาณัตกลับลงมา ได้รูปมาบ้างกับกิงโกรต้นว่าอยู่ข้างรัก ได้หนังสือพิมพ์แต่โกลัมโบมาด้วย การรับรองจัดแข็งแรงมาก เว้นแต่พระยามหาโยธา ไปตัดสินไม่ตกลงอย่างไร ในเรื่องพระไทยจึงเลยไม่ได้มา

บ่าย ๓ โมงครึ่งขึ้นบก ลงเรือยากเต็มที่ คลื่นโยนไปตลอดทาง แรกเข้าไปข้างขวาเป็นศิลาในน้ำก้อนโต ๆ เสียงน้ำกระทบดังกึกก้อง พระยาสฤษดิ์เขาว่าเหมือนแก่งในแม่น้ำโขง ที่แท้ตามฝั่งเหล่านี้น้ำกระทบศิลากระเด็นขึ้นสูง ๆ เหมือนช่องเขาขาดไปทั้งนั้น ตามฝั่งมีต้นมะพร้าวมาก ท่วงทีเหมือนปากน้ำถลันตัน เข้าไปอีกถึงป้อมโปรตุเกสเก่า ซึ่งมีระยะทางทูตฝรั่งเศส ป้อมลงมาจดถึงทะเล เลียวไปขึ้นตะพานหลังป้อม มีคนชาวเมืองบ้างฝรั่งบ้างมายืนเต็มหัวตะพาน พระมารับกว่า ๑๐ ว่าเป็นรามัญนิกายดูห่มผ้าเรียบร้อยดี มีความเสียใจที่เห็นพระสยามนิกาย ๒ จะห่มดองก็ใช่คลุมก็ใช่แต่ต้องยกโทษไว้ เพราะคนหนึ่งแก่เหลือเกินสวดถวายพระพรพระต้องยืนคอยให้จบเป็นนาน ไม่มีใครรู้ภาษาอังกฤษสักคนหนึ่ง แต่ฉันต้องยืนคมกันอย่างไทย ๆ

ขึ้นรถไฟไปตามทางซ้ายมือเป็นบ้อม ขวาเป็นโรงไว้ถ่าน พ้นบ้อมเป็นสนามม้าไม่สู้กว้าง แล้วไปถึงตลาด ดูโรเรเต็มที่ เกือบเรียกว่าตึกไม่ได้ ไปหน่อยหนึ่งก็เป็นสวนมะพร้าว โรงคนอยู่ใช้ปลูกกับดินฝาดินหลังคาจาก ซอมซ่อไม่เป็นจังหวะจะโคนดูเต็มทีทีเดียว เจ้ารถไฟที่พาไปก็แต่มีคู่๑ บ่น ต้องย้อนกลับมาขึ้นไปตามทางชันหน่อยหนึ่ง ถึงบรมานันทวิหาร มีลาดผ้าตกแต่งของพระรับในที่แห่งหนึ่งทำพอใช้จะเป็นที่อยู่หรือที่สวดมนต์ไม่ทราบ พระนั่งตามริมผนังรอบแต่มิใช่นั่งพับเพียบหรือขัดสมาธิ นั่งชันเข่าสองข้างโดยมาก แลมักบิดๆ คับๆ กันอย่างที่เราเรียกกันว่า สมโยก เป็นพื้น มีอ่านแอดดรสเป็นภาษาลังกา แรกคฤหัสถ์อ่าน จะไม่คล่องประการใดพระมาอ่านแล้วสวดมงคลสูตรแลท้ายสวดมนต์ อากาสัฏฐา จะ ภุมมัฏฐา มีน้ำมาใส่ขันมาถือไปที่พระองค์นั้นนิดองค์นี้หน่อย แล้วมาให้พวกเราๆ แตะคนละน้อยเป็นเสร็จพิธี แล้วไปบูชาพระเจดีย์ ปั้นรูปลอมฟางจะเอาอย่างไทยแต่ไม่เหมือน มีหอพระตรงพระเจดีย์ด้านหนึ่ง เป็นพระหล่อเรียกว่างามอย่างพม่า อีกด้านหนึ่งเป็นพระพม่าศิลาขาวทั้งนั้น พระนอนองค์หนึ่งว่าเป็นของทูลกระหม่อม๒พระราชทานไป เขาจัดดอกไม้มาให้บูชา ในหว่างตึกที่กล่าวแรกนี้ มีตึกที่ทำแล้วหลังหนึ่ง ค้างอยู่หลังหนึ่งกลางขุดรากว่าจะทำพระเจดีย์ ไม่เห็นมีโบสถ์รามอันใด คนตอมกลุ้มไปจนไม่ใคร่มีทางที่จะเดิน

ไปอีกวัดหนึ่งเรียก คังคารามวิหาร เป็นวัดอยู่พรบา วัดนี้เขื่องกว่าก่อน แต่อยู่ในตรอกเหมือนกัน แรกไปที่เรือนพระอยู่เป็นเรือนฝรั่งเตี้ยๆ อย่างยะวา ท่านพวกคฤหัสถ์เอะอะกดให้พระนั่ง มีคฤหัสถ์

คนหนึ่งมาอ่านฉันท์ภาษามคธ แลภาษาลังกาทพระหนุ่มองค์หนึ่งแต่ง วัดนี้เป็นวัดที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ สี มาพักอยู่เมื่อแผ่นดิน ทูลกระหม่อม ต่อนั้นมาเป็นโรงธรรม เหมือนเมรุ พระฐานปูนกั้นฉากมีโต๊ะเก้าอี้ คนนั่งฟังเทศน์นั่งได้รอบแล้วไปดูพระเจดีย์ทำเป็น ต้อมน้ำ รูปลังกา แท้เชื่องหน่อยงามอยู่ ต่อไปเป็นต้นโพธิ์ แต่ใบเล็กเกินขนาด ที่หน้าพระเจดีย์ทำเป็นซุ้มปูน มีมงกุฎฝรั่งแลไลออนแดงประคองสองตัว เห็นกันเป็นต่าง ๆ แต่ฉันเห็นโซ๊ด ๔๒๗๙ เท่านั้น แต่ดูปฏิสังขรณ์ใหม่ดีทั้งสองวัด เทียนแลไตรก็เอาขึ้นไป แต่ไม่ทันแลคนแน่นไปหมดไม่รู้ที่จะเบียดแห่งใด แลไม่รู้ว่าใครอย่างไรต้องเลยงด

มาจากวัดตามทางก็เป็นกระท่อมเช่นนั้น แล้วเข้าไปในบ้อม ๆ นี้ อยู่ข้างใหญ่มีบ้านเรือนมาก แต่คร่ำเต็มทนทั้งนั้น ถ้าอย่างเก่าก็เป็นที่แข็งแรงได้ เดินตามเชิงเทินกว้างขวางสบายดี อ้อมมาตามริมทะเล จนเกือบตรงทางประตูจึงขึ้นรถกลับมาตะพาน

ที่นี่มีวัดฝรั่งมากทั้งในบ้อมแลนอกบ้อม พวกลังกาชนิด ๆ เข้ารีตมาก ที่ยังถือศาสนาพุทธอยู่หลายคน มาเอื้อเฟื้อต่าง ๆ แต่ชื่อเป็นฝรั่งโดยมาก ดูเหมือนจะกระนั้นเอง ถ้าไม่ถือศาสนาอะไรก็เป็นพระพุทธ ประหลาดที่สุดที่ฉันกล่าวไว้ว่า เจ๊กเหมือนปลา น้ำถึงไหนปลาถึงนั่น แต่ที่นี่ไม่มีเลยแต่สักคนเดียว เขาว่าเมื่อก่อน ๑๐ ปีมานี้มี เพราะเดี๋ยวนี้ไม่มีเรือมาแวะ เกวียนที่นี่ใหญ่ยาวประทุนเหมือนกูบแมงดา มีรถมาเทียมงัวตัวเดียวชุม เขาว่าขับเร็วด้วย ขี่เป็นหลาย ๆ คนก็ขับทันรถม้า

ในเวลาเขียนหนังสืออยู่นี้ อาภากรกับหลวงสุนทรมาถึง อาภากรโตขึ้นมากแลขาวขึ้น เขามีเครื่องแต่งตัวเป็นมิดชิบแมนมาพร้อมแล้ว ฉันได้มอบให้อยู่ในใต้บังคับกัปตันเป็นสิทธิ์ขาด เว้นแต่วันนี้เขาอนุญาตให้มากินข้าวกับฉันวันหนึ่ง หลวงสุนทรนำสำเนาแอดเดรสมาส่ง จะต้องรับถึง ๓ ฉบับแลจะต้องตอบทั้ง ๓ เป็นพระการใหญ่มิใช่เล่น ที่กรมหมื่นร่างให้มา ก็ไม่ตรงความ ต้องแก้ใหม่ อ่านหมดจนตลอดโปรแกรมแล้ว จึงได้กินข้าว ร้อนเต็มที่อาบน้ำแล้ว จึงได้ร่างแลแปลเป็นทั้งภาษามคธแลภาษาอังกฤษ กำลังทำอยู่เดี๋ยวนี้ กว่าจะแล้วจะเกือบ ๗ ทุ่ม

ออกเรือก่อน ๒ ยาม เวลากินข้าวฝนตก เรือโงงเงงมากขึ้น หลวงสุนทรเลยไม่ได้กินข้าว ออกเรือก่อนสองยาม ดูเรือค่อยยังชั่วโงงเงงลงสักหน่อย ถ้าแรกมาเป็นเช่นนี้ฉันคงลุกไม่ขึ้นเลยเป็นแน่

วันที่ ๒๐ เมษายน

ฉันหมายจะตื่นเอาเมื่อจวนถึง แต่กลายเป็นตื่นย่ำรุ่งตามเคย เรือแคลงเต็มที่ ฝนก็ตกมาก มองดูฝั่งไม่ใคร่เห็นจนโมงหนึ่ง จึงได้เข้ามาใกล้พอเป็นเวลาฝนซา แต่ดูท่าทางไม่เป็นอ่าวเลย พอเรือเข้าไปหน้าบ้อมสลุต แล้วเข้าไปในเขื่อนกันคลื่น เขื่อนนี้ก็ทำนองเดียวกันกับที่ยาวาที่แม่เล็กเคยเห็น แต่ก่อด้านเดียวเห็นจะหนากว่า ว่าโดยกว้างยาวแล้วใหญ่กว่ากันมาก แลไม่ออกยื่นอยู่เช่นที่บัตเตเวีย กันคลื่นได้มากกว่า แต่ข้อที่น้ำกระทบพุ่งขึ้นสูง ๆ นั้นเป็นอยู่บางแห่ง แต่ไม่เท่าที่กระทบศิลาในน้ำที่คอลลัมโบแห่งเดียว มีเรือเมล์หลายลำกับทั้งเรือซีลอนที่มากับเราด้วย เพราะปล่อยให้เขาล่วงมาก่อน ไม่ได้แวะที่คอลกับเรือรบอังกฤษลำหนึ่งแต่งเรือแลสลุต

พระยามหาโยธากับมิสเตอร์ยัง[๕๗] ผู้ที่จะเป็นกงสุลลงมาในเรือก่อน กับไชยันต์[๕๘] แลคนอื่นๆ ที่ล่วงหน้ามาแต่คอล มีเรือมาดูมากพระก็มีบ้า แต่เรือของทานที่นี่มันใช้ไม้ซุงขุดมิใช่ลง พายก็ใช้ไม้ไผ่ผ่าซีกบ้าง มีร้องเพลงลุกขึ้นยืนกระพือปีกข้างหนึ่ง ซึ่งถ้าตลกเราได้ยินครั้งเดียวจะจำได้

เล็บตแนลเกาวนา[๕๙] ซึ่งที่แท้ก็โกโลเนียลสิเกรตารีเช่นสิงคโปร์กับมหามุทลิยาลงมารับ คนแรกได้ตราไนต์กอมมานเดอร์เซนไมคัล เซน-ยอช เรียกเซอร์ โนลวอกเกอร์ เจ้าเมืองไปอยู่ที่ในกลางเกาะเรียกตำบล นุวาราลิยะ แปลว่าเมืองสว่าง ทางไกลมาก คนหลังเป็นลังกาถือศาสนาฝรั่ง มุทลิยานั้นท่านองเวทานา หรือ เวโทโนนั้นเอง แต่ที่นี่ก็มีเรียกชัดขึ้นว่าวิธานะ กลายไปเป็นเสมอกับเทศาของยาวา มหามุทลิยาเป็นตำแหน่งอย่างเดียวกับระเด่นอธิปติ แต่มีคนเดียวแลเป็นแอดดิกงของเกาวนา ท่านองเดียวกับปรบูวิยาหยา แลฮมังกุบูมิทยาวาด้วย แต่ไม่ได้แต่งทหาร แลไม่ได้รับเงินเดือน มิใช่ตำแหน่งไม่ควรได้ เป็นแต่จะได้น้อยไป เป็นคนมั่งมีอยู่แล้ว ก็เลยเหว[๑๘๑] เสียเท่านั้น ตามที่กงสุล[๕๗] บอกฉันสังเกตดูมีท่าที่จะพอนุ่ง[๑๗๘] ได้มากเปรียบเหมือนถ้าข้าหลวงของเราที่เชียงใหม่ จะไม่รับเรื่องราวพูดจากับใคร เฉพาะต้องให้เจ้าราชสัมพันธนำคนเดียว จะเป็นได้ฉันใดก็เป็นฉันนั้นนั่นแล เว้นแต่เขาจะระวังกันได้แลผู้นั้นจะอยากหาแต่ชื่อ

เมื่อลงมือเขียนมาได้เท่านี้ ถึงเวลากินข้าว กลับมาเขียนอีกเวลา ๔ ทุ่มเห็นว่าจะไม่ทันแล้ว เพราะในระหว่าง ๓ วันนี้หาเวลาเขียนไม่มีเลย นอนก็ไม่เต็มอิ่มเหนื่อยบอบ ถ้าจะเขียนคงจะย่อเข้าทุกที เพราะฉะนั้นจะขอจบหนังสือฉบับนี้ บอกข่าวย่อมาก่อนฉบับหนึ่งต่างหาก เวลา

ในทะเลมีแปดวัน จะจดเรื่องพิสดารต่อฉบับที่ส่งที่เอเดน ขอให้แม่เล็กสบายใจเถิด ว่าตั้งแต่ฉันมาจนเวลาเขียนหนังสือนี้ วันที่ ๒๒ เมษายน ร.ศ. ๑๑๖ มีความสบายดี แถมีคนกล่าวหลายคนว่าอ้วนขึ้นด้วย แต่ที่ใจจะไม่ได้ไปบ้านสักวันไม่มีเลย

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๓

หนังสือฉบับนี้ ถึงมือเขียน วันที่ ๒๓ เมษายน

เมืองโกลัมโบ เกาะลังกา

วันที่ ๒๐ เมษายน ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยจดหมายระยะทางฉบับนี้ฉันไม่มีเวลาเขียนในวันนั้นจึงได้หวัด ๆ ไปให้คงจะผิดแลขาดเป็นอันมาก บัดนี้จะได้ตั้งใจเขียนใหม่ตามที่จะทำได้ แต่ตามความรู้สึกที่ดังกานี้ ฉันเชื่อเสียแล้วว่าการที่จะคิดจดหมายทุกวัน ตามที่ตั้งใจไว้นั้นจะไม่สำเร็จ แต่จะอุตสาหะจนเต็มกำลังที่สุดจนสี่ห้าบรรทัดก็จะเขียน ที่จะยาวเช่นนี้ไม่ได้แน่แล้ว แต่เวลานี้ยังมีเวลาพอก็เขียนตามได้ จะจับเรื่องต่อไป

ไม่ทราบว่าเพราะเหตุใด ถึงย่ำรุ่งเป็นต้องตื่น วันนี้ยังไม่ทันรุ่งตื่นฝนตกเปรอะเต็มที่ แลไม่เห็นฝั่ง จะปลุกใครเขาก็ใช่เหตุ นอนอีกก็ไม่หลับ จนโมงเศษจึงเห็นฝั่ง ไม่เป็นช่องเป็นอ่าวอันใด แต่ไม่ใคร่มีเขาสูงริมน้ำเช่นคอด เห็นต้นมะพร้าวมาก เขื่อนกันคลื่นนั้นก็อย่างบัตเตเวียนั้นเอง แต่เป็นความประสงค์คนละอย่าง ที่โน่นทำเป็นกำแพงสองข้างยื่นออกมา ที่นี่ก่อกำแพงชักตรงออกมาจากหัวแหลมจึงทำเป็นกำแพงด้านเดียว ก่อเห็นจะหนากว่ากันหน่อยหนึ่ง มีเรือนตะเกียงต่ำ ๆ ที่ปลายเขื่อน ในเขื่อนกว้างกว่าแลสบายดีกว่ายาวามาก ที่โน่นเรือจอดไม่ได้กี่ลำ นี่จอดได้หลายสิบลำ ในเวลานี้มีเรือเมล์จอดถึง ๗ ลำ ทั้งเรือซีดอนที่เราบอกสัญญาให้ล่วงมาก่อน ไม่ต้องแวะที่คอด มีเรือรบอังกฤษลำหนึ่งแต่งเรือ กับทั้งบนบกสลุตด้วย คนมายืนตามหลังเขื่อนแลลอยเรือดูเต็มไปแล้ว พระก็มีบ้าง พวกขอทานว่ายน้ำผิดกับสิงคโปร์

ไม่ได้ใช้เรือ ใช้แต่มาดไม่ได้เบิก ดูออกจะผุ ๆ ด้วยซี่บ้างขัดมากบ้าง พายใช้ไม้ไผ่ผ่าสองซีก มีวิธีร้องเพลงที่ตลกเราจะเลียนได้ทันที ถูกขึ้นยืนกระพือปีกเอาแขนกระทบสีข้างเป็นจังหวะ แต่ดูไม่มีมากคนนัก เรือที่เห็นที่คอลเป็นเรือหาปลา มีอีกอย่างหนึ่งรูปร่างก็เป็นเรือพระที่นั่งธาตุเหมือนกัน คือมีไม้ซุงเสี้ยมปลายเสียถากให้โอนหน่อยหนึ่ง รูปร่างคล้ายพระที่นั่งธาตุนั้นเองพ่วงข้าง แปลกแต่มีกระดานเลียบหลังกระดานที่ตั้งขึ้นไปเป็นกราบ พอคนเดินสำรเอาก้นนั่งห้อยตีนลงไปในท้องเรือได้ เรือเช่นนี้เป็นเรือจ้าง

ไชยันต์ รัชนี หนีคลื่นไปก่อนแต่คอลมาทางบก พระยามหาโยธา หลวงสุนทรกับมิสเตอร์ยัง ที่เลือกสำหรับตั้งเป็นกงสุลลงมาข้อนอยู่ข้างกาหล เพราะคำตอบทั้งภาษามคธภาษาไทยที่แปลเป็นอังกฤษต้องแก้บ้างร่างบ้างแต่คืนนี้จนดึก ฉันยังไม่ได้เห็นเลย ต้องแก้ไขบางตัวก็ยุ่งแลเล็กขยับจะชวนให้ใส่แว่น ตาฉันเลวไปกว่าแต่ก่อนอีก เพราะอ่านหนังสือมาก แลต้องกะการต่าง ๆ กินข้าวสายไปพอลงมือประเดี๋ยว เซอร์โนลวอกเกอร์ เล็บตแนลเกาวเนอ เขาว่าหน้าที่ก็เท่ากันกับโกโลเนียลสิเกรตารี เรียกเช่นนี้เป็นแต่ความยกย่องเท่านั้นตัวแกก็อยู่โฮเต็ลที่พวกเรามาอยู่ แลพวกนักเรียนจะขึ้นอยู่นั้นกับมหามุทลิยยศที่ฉันอยากรู้อยู่ ได้ความว่าเป็นทำนองเดียวกับระเด่นอธิปติแต่อำนาจน้อยกว่าเพราะไม่ได้ว่าความ แต่มีทางที่จะให้คนกลัวเกรงได้มากกว่า เพราะมีคนเดียวไม่ได้แบ่งเป็นเขตแขวง มีอำนาจเหนือมุทลิยทั้งหลาย ตรงกับเวโดโนหรือ เวดานา ถัดนั้นลงไปอีกมีลำดับจนชั้นที่สุดเท่ากับชั้นเดสาของยาวา กลายเป็นเรียก วิธานะค่อยเป็นภาษามคธดีขึ้น

เป็นบ้านนายสำหรับเก็บภาษี มหามุทลิยคนนี้เป็นคนหนุ่มตัดผมเป็นฝรั่ง หน้าอยู่ข้างกล้อ แต่เป็นคนฉลาดแลมีอาการเป็นโก้หร่าน[๒๗๙] จะเรียกว่าแท้ก็ควร เป็นแต่ติดใจอยู่นิดหนึ่ง ที่เป็นอินเคียวเรเบอล์ในการกระดิกลูกคางอย่างขากเนืองๆ เรียกว่าเป็นแอดดิกงเกาวเนอด้วย แต่ไม่ได้เป็นทหารแลไม่ต้องตามไปไหนด้วย ไม่ได้รับเงินเดือน ไม่ใช่จะเป็นเพราะไม่มีตำแหน่ง เขาไม่รับเพราะน้อย เขาเป็นคนมั่งมีบริบูรณ์อยู่แล้ว ผู้นี้เคยรับรองกรมดำรงแลท่านเล็ก[๒๖๐]

เวลาเช้า ๔ โมงขึ้นบก เขาเอาเรือมาลากเรือเราขึ้นไป ที่ท่าตะพานเป็นโรงสังกะสีคร่ำคร่า การแต่งตะพานคอเวอนเมนต์ทำต่อขึ้นไปเป็นหลังคาท้องฉนวนยาวกว่าเส้น กั้นเชือกเป็นที่คนนั่งสองข้างแต่งใบไม้แลธงๆที่ใช้แต่งใช้หกสียังดูไม่ถนัด แต่ได้ความว่าเป็นธงสำหรับพระพุทธศาสนา จะให้ใช้เป็นเครื่องหมายทั่วกัน คิดมาจากฉพรรณรังษี ที่ออกจากพระองค์พระพุทธเจ้า การทำแลตกแต่งเหล่านี้เป็นของพวกพุทธศาสนาทำ เพราะฉะนั้นจึงเป็นแต่คนที่ถือพุทธศาสนาทั้งนั้นที่ได้นั่งในฉนวน เขาปันเป็นตอนๆ ที่นั่งเหล่านั้นมีติกเกตว่าขายกันถึงที่ละ ๕ รูเปียครึ่ง เป็นเงินหนุนทุนในการทำ ปลายฉนวนเป็นโรงสี่เหลี่ยม ยอดเป็นพระเจดีย์หุ้มเหลือง แต่งหรูหรามาก มียกพื้นด้านหนึ่ง ตั้งพระพุทธรูปกลาง พระสงฆ์อยู่ข้างขวาพราหมณ์อยู่ข้างซ้ายที่นั่งฉันอยู่กลางลดกับที่พระนั่งหน่อยหนึ่ง เมื่อถึงต้นฉนวนพวกกรรมการมารับแต่งตัวอย่างหรูตามอย่างเขา นำไปสองข้างคนพากันร้องสาธุๆลั่นตลอดทาง จนถึงปลายฉนวน คอลลอแนลออลเดอค๊อต[๗๖] คนอเมริกัน

ที่ประกาศตัวว่าเป็นคนถือศาสนาพระพุทธ กับคนอื่นอีกมาต้อนรับคม แลสาธุอย่างลังกา เดิมฉันหมายว่าจะหนุ่ม ที่แท้แก่หัวขาวหน้าตาท่านอง หมอดี่๖๒ แต่ยังไม่แก่ถึง ยืนสนทนาปราศรัยกัน ดูแกไม่แลดูหน้าฉันเลย นึกว่าแกเป็นคนฟรีๆ ที่จะเคืองอะไรขึ้นมา หน่อยก็มีคนถือกะบะดอกไม้ เป็นพวงมาลัยดอกพุดพวงหนึ่ง กับดอกไม้ต่างๆเสียบไม้มัดช่อมาส่ง แกก็ไม่แลดูหน้าอีก แต่ปากแกพูดอย่างดีไม่ได้โกรธเลย จึงรู้ว่าที่จริงแกจ้องดูเรานั้นเอง พวงมาลัยนั้นสวมคออย่างอินเดีย แล้วมีคนถือกะบะดอกไม้กับข้าวสารหักๆย้อมสีเหลืองเข้ามา ว่าเป็นธรรมเนียมรับขวัญอย่างลังกา เข้ามาช่วยกันเอาข้าวสารเดาะขึ้นไปบ้างสาดมาบ้างกราวๆ จนต้องหลับตาบนหัวแลตัวเต็มไปทั้งนั้น เสร็จพิธีนี้แล้วขึ้นไปที่โต๊ะตั้งพระเป็นม้ายาวเหมือนตู้ตั้งกับข้าวพื้นศิลา มีพระกาไหล่ตั้งองค์หนึ่ง เทียนไข ๔ เล่มกับขวดปักดอกไม้แลสุหร่าย ฉันจุดเทียนของเราเองบุชา พระสวดมงคลสูตร์แลมงคลคาถา ตาพราหมณ์สวดอะไรไม่ทราบ เสียงมันกระหลบกันไปหมด พอสวดจบท่านสุภูติเอาสุหร่ายน้ำมนต์มาให้ ฉันรับทาที่ต้นคอ ข้างตาพราหมณ์ก็ลุกเอะอะมาเสกอะไรเที่อกบรมสุข รดน้ำที่มือแล้วเอาแป้งกรากเข้ามาเจิมหว่างคิ้ว อีกคนหนึ่งเอาอะไรแดงๆเกือบเหมือนชาด แต่ไม่ใช่จะมาเจิม ฉันหนักใจเต็มทีออกจะหลบๆ แล้วนึกว่าแกทำโดยไมตรีจิต แลหลบแกไม่ทันด้วย แกก็เจิมจนได้ นึกจะเช็ดเสียให้ได้ แต่สังเกตดูจะไม่โตนักก็นิ่งทนไปที อีกคนหนึ่งกรากเข้ามาเอาพวงมาลัยดอกไม้คล้ายกับมะลิเป็นสีขาวสวมคอ อีกสองสามคนช่วยกันสาดข้าว ก้มหัวลงร่วงออกกราว มาจนเย็นข้าวสารยังร่วงเรื่อยไปทุกหนทุกแห่ง แกทำคล่อง

แคล่วมากที่จะชำนาญทำเนือง ๆ อยู่พอเสร็จพิธีนี้ ก็เชิญให้ยืนที่หน้า พระพุทธรูป พระหนุ่มๆ องค์หนึ่ง ดูท่าทางเป็นคนฉลาด รู้ทั้งบาลีแล อังกฤษ เป็นพวกท่านสุมังคละอ่านแอดเดรส เป็นภาษาบาลีว่าพอใช้ แล้วลงมาชั้นลดที่ตั้งเก้าอี้ ผู้ใหญ่ผู้หนึ่งขึ้นมาบนยกพื้นเป็นแคร่ต่ำลงไป อีกหน่อย ขอให้ฉันนั่งเสียก่อนจึงจะอ่านแอดเดรส เขาตั้งเก้าอี้ให้ ไชยันต์แลกรมสมมติข้างขวา ปลัดเมืองข้างซ้าย อ่านภาษาอังกฤษแล้ว ฉันอ่านภาษาบาลีหันหน้าข้างพระ อ่านอังกฤษหันหน้าข้างคฤหัสถ์ มี สาธุกลางๆบ้าง ลงปลายสาธุสามครั้งเป็นเลิก ฉันล้วงผ้าเช็ดหน้า มาเช็ดทันที แลไปเดินดูแถวทหารแลสุนทรกถาตามประเพณีข้างโก้ หร่าน แล้วขึ้นรถมากับปลัด แลพระยาเดโชกับมหามุทลิย คนตั้ง แต่ท่าไปจนหน้าเรือนเรียก กวีนส์เฮาส์ ก็เหมือนกับคอเวอนเมนต์เฮาส์ ราวสักประตูสองชั้นไปวังสราญรมย์ คนแน่นไปเห็นแต่หัวไม่เห็นพื้นเดิน เลย ตามหน้าต่างตึกเต็มไปทุกหน้าต่าง บ้างก็ฮุเร บ้างก็สาธุ บ้าง ก็ร้องเฮ ๆ กรึก ๆ ตบมือลั่นไปตลอดทาง บ้างก็คมบ้างก็เปิดหมวก เลยต้องเปิดหมวกอมยิ้มตลอดทาง เจ้าสารถีอาการหนักมาก ม้า มันจะเปิดไปเสียให้ได้ คนท้ายรถต้องลงช่วยยึด ที่หน้าเรือนก็มีซุ้ม ใหญ่การตกแต่งนี้เป็นการยากของเขามาก พระยามหาโยธาว่าทำกัน มานาน เมื่อคนนี้รุ่งด้วยกันทั้งคนคอเวอนเมนต์แลพวกศาสนาพระพุทธ ใช้ใบมะพร้าวอ่อนถักเป็นลายต่าง ๆ ดอกมะพร้าวติดเป็นระย้า ใบไม้ เลื้อย เพิ่นอย่างเลวทำเป็นรูปสิงห์สาราสัตว์มากอยู่ แต่ถ้าเราทำก็ เห็นจะไม่เป็นการใหญ่ถึงเพียงนี้ บรรดาท่านพวกกรรมการติดโรเซ็ด เหลืองทั้งนั้น พอถึงบ้านพวกชาวเมืองที่ถือศาสนาอื่น มาแอดเดรส

เพราะไม่ยอมเสียเงิน พวกโน้นเขาไม่ยอมให้เข้าประรำที่เขาทำ เจ้าพวกนี้ทำโทรนให้นั่งอ่านแลตอบกันเป็นภาษาอังกฤษแล้ว เขานำให้ดูห้องหับก็เป็นอันเลิกได้อาบน้ำ ช่างสบายเสียจริงๆเพราะสกปรกมาหลายวัน

ที่เรือนนี้ใหญ่โตมาก . โดยยาวจะเท่าพระที่นั่งจักรีทั้งหมู่แต่เห็นจะแคบกว่า ทำนองบ้านสุดต่านยะโฮ แต่ละคนรูปแลค่อนจะอยู่ข้างคร่ำคร่า ยังซ่อมแซมอยู่นั่งร้านด้านหลังยังรื้อไม่หมด ว่าทำมา ๗๐ ปีแล้ว คนเราที่อยู่หลวมเหลือหลาย มีสวนเป็นเขตแดนแต่รักษาไม่สะอาดเหมือนคอเวอนเฮาส์ที่สิงคโปร์ เจ้าเมืองมีบ้านที่นี่แห่งหนึ่ง ที่แกนดี้แห่ง ๑ ที่นิวาราลิยะแห่ง ๑ แต่มีเครื่องเรือนสำรับเดียวเหลือติดที่แต่ของใหญ่ ๆ อยู่ข้างจะคร่ำคร่าเบิดถุงไม่ได้ทั้งนั้น จุดไฟฟ้าแต่ ๔ โมงเช้า แต่มิใช่โคมใหม่ ๆ เอาแต่ดวงไฟมาติดลงในโคมที่เหมือนเช่นแขวนพระที่นั่งอนนตสมาคมครั้งทูลกระหม่อมทั้งนั้น คนใช้แลการกินอยู่หรือเฟอร์นิเจอร์ที่ขาดเป็นของเรา ว่าที่คอนเฟศโฮเต็ลหันหน้าไปตรงเมืองคอลที่แวะแรกทั้งสิ้น เจ้าพนักงานเขามาแต่งต้นไม้ ปาล์มงาม ๆ ดี มีเป็นอันมาก กินข้าวกลางวันกับข้าวดีนัก คนครัวฝรั่งเศสทำฉันไปเดินดูตามสวนก่อนจนกระทั่งคนครัวคนใช้คมกันเรือยไปทั้งนั้น เวลาบ่าย ๔ โมงขึ้นรถไฟไปกับพระยาเดโช สฤฐ๗ดิ แลมหามุทลิย การโห่ร้องตบมือแลวิ่งตามไม่ได้เบาบางเลย ม้าจะเอาตัวไม่รอดเสียให้ได้ที่นี่มีตึกใหญ่ ๆ ริมน้ำ เป็นออฟพีสต่าง ๆ ใหญ่ๆสักสี่ห้าหลัง โฮเต็ลใหญ่ๆสอง ทำดีกว่าที่สิงคโปร์มาก ตึกลูกค้าใหญ่ๆมีมาก ประภาคารเอาขึ้นมาไว้กลางสี่กั๊กทีเดียว พอพ้นจากแถบนี้ไปก็เป็นสนามหญ้าริมทะเล เรียกตำบลคอลเฟศ นอกนั้นบ้านเรือนร้านตลาดอะไรก็มะลอ

กว่าที่สิงคโปร์ไปอีก ห้างหอก็น้อยเพราะเรื่องไม่มีเจ๊ก มีหนองน้ำใหญ่กว้าง มีเกาะแต่น้ำเขียวกินไม่ได้ เขาใช้น้ำท่อมาจากที่อื่น ไม่มีสวนหลวงมีแต่วิกตอเรียป๊าก เป็นหญ้าไม่ใคร่มีต้นไม้อะไร ได้ลงเดินดูบ้าง มีสนามม้ารูปร่างก็ไม่ดี เป็นป่าหญ้ารกๆมาก ดินบางแห่งเหมือนกับหว่างเมืองโซโลกับสมารัง ปลูกอะไรไม่งาม ในเมืองนี้เป็นเนื้อหนังอยู่ก็แต่มะพร้าวกับขนุน ข้าวทำนาไม่พอกิน ข้าวก็มีแต่ข้าวแดงต้องซื้อกินเดียกิน เดียวนี้ราคาแพงเต็มทน ราษฎรกินขนุนต่างข้าวมาก ปลามีแต่ปลาทะเล ปลาน้ำจืดกินเฉยๆไม่มีรสอันใดเลย ไม่มีกะปิไม่มีปลาร้าคนกินข้าวกับกะทิ คือข้าวแชกที่ทูลหม่อมเกลียด กับกินเผือกมันผักมากกว่ากินเนื้อสัตว์ คนจนๆไม่ได้กินเนื้อเลยโดยมาก เจ้าของเมืองเขายอมว่าเป็นเมืองกันดารอาหาร กลับมาเวลาพลบรับแตตอบโทรเลขบางกอกแลยุโรป แล้วกินข้าวเย็น เรียกท่านปลัดเมืองกรมการมากินด้วย ฝนตกมากเลิกแต่หัวค่ำเพราะเหนื่อยเต็มที่

ต่อพูดถึงเหนื่อยจึงนึกได้ เวลากินข้าวแล้ว พระมาหาแต่จาตุรทิศรับกันอยู่เกือบ ๒ ชั่วโมง ห้องที่รับสักเท่าห้องเหลือง แต่สั้นกว่าหน่อยเต็มไปทั้งนั้น แกให้ของเราๆให้ผ้าไตรแก ยุ่งเต็มที่ จะขอเล่าเรื่องพระต่อไปต่อพรุ่งนี้

เรือนที่นี่มันโตลดเลี้ยวเดินหลงกันเสียจนป่นปี้ นอนเหมือนตาย

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๔

แกนดี ลังกาเรียกเมือง สิงคันฑ

วันที่ ๒๑ เมษายน ร.ศ. ๑๑๖[๓๐]

ตั้งใจจะนอนให้กว่าย่ำรุ่งไม่สำเร็จ เพราะเรือนมีหน้าต่างโต ๆ โปร่งไปหมด กินข้าวเช้าแล้ว ๒ โมงกับ ๔๕ ไปขึ้นรถไฟ เช้าทั้ง ๆ เช่นนี้ คนก็มาคอยหาแลคอยดูแน่น ไปกับปลัดเมืองขึ้นรถที่ทำรับปรินซ์ออฟเวลซ์[๖๔] สลักลวดลายมาก แต่ฝาที่บุผ้าหรือหนังอยู่ข้างคร่ำ รถไฟสายนี้เท่าของเรา[๕] แต่ทางเขาทำเรียบดีกว่าเรามาก เดินเร็วเว้นแต่เวลาขึ้นเขาช้าหน่อย สายที่มาแต่คอลเป็นรางย่อม[๖๖] แต่เป็นของคอเวอนเมนต์ทั้งสองสาย สเตชั่นคล้ายที่สลางอ แม่เล็กเห็นจะจำได้ ฉันเอามหามุทลิยไปขึ้นรถด้วยคนหนึ่ง ออกไปไม่กี่มากน้อยก็เป็นสระบุรีตอนใต้ปากเพรียว ไปอีกหน่อยหนึ่งเป็นทางใต้หินลับ เห็นมีแต่ต้นมะพร้าวเป็นพื้น นามีเป็นช่อง ๆ ไม่มีทุ่งกว้างเช่นบันดองหรือการุตเลย ไปกว่าครึ่งทางจึงขึ้นเขา ภูเขาเป็นศิลาก้อนโต ๆ ต้นไม้ขึ้นเต็ม ๆ เขา คนมีน้อย บ้านตามทางไม่ใคร่เป็นหมู่ แลเป็นกระท่อมโซม ๆ มาก มีที่งามแห่งหนึ่งเมื่อจวนจะถึงแกนดี เรียกว่า เซนเซชั่นร๊อก[๖๗] รถเดียบไหล่เขาแลข้างล่างเห็นเขาซับซ้อน ที่นี่อาจจะกล่าวว่าเหมือนยาวาได้ มีนาทำเป็นขั้น ๆ เหมือนกัน แต่ไม่ลึกเช่นยาวา มีต้นไม้มากกว่ามีนา มียอดเขาแห่งหนึ่ง เรียกคาสซัลร๊อก[๖๘] รูปเหมือนป้อมไม่มีต้นไม้ พบที่ปลูกชาแลโรงทำ ดูต้นชางามดี แต่ทำไมเห็นน้อยนักไม่ทราบ ตะพานก็มียาวหน่อยข้ามแม่น้ำ กาเดนิคังคา แห่งเดียว

นอกนั้นก็เกือบไม่ต้อง แม่น้ำอีกแห่งหนึ่งรองลงไปเรียก มหาอะไรคงคา แม่น้ำแรกกว้างแลน้ำขุ่นแดงเหมือนแม่น้ำตะกั่วป่า แม่น้ำหลังนี้เล็ก แคบกว่าแควสักของเรา น้ำก็เป็นโคลนขุ่นเหมือนกัน ใช้เรือได้แต่ แม่น้ำแรก ถ้าจะเอาเทียบกับยาวาแล้วเป็นรองมาก ทั้งความงาม ความรุ่งเรืองเจริญแลความบริบูรณ์ ราษฎรก็น้อยกว่ากันมาก ถ้ายัง ไม่เห็นยาวา ที่ก็จะเห็นงามอยู่ เห็นเสียแล้วดูจืดเต็มที่ บ้านเราคงจะ ไม่ผิดกันนัก ความประสงค์อังกฤษที่ยอมแลกกับวิลันดา เพราะเกาะนี้ เป็นย่านสำคัญ อาจห้ามไม่ให้เรือมาตะวันออกได้ ชั่วแต่ไม่ให้บรรทุก ถ่าน ต้องการอำนาจ ข้างวิลันดาต้องการอัฐ พอเหมาะความประสงค์ ด้วยกันทั้งสองฝ่าย บ่ายยังไม่ถึงโมงหนึ่งถึงสเตชั่นแกนดี เซอร์เวสต์ ริชเว[๖๗] เกาวเนอกับแอดดิกง[๖๘] แลสิเกร์ตารี[๖๙] แต่งเต็มยศทหารม้าทั้งคู่กับ พวก เรียกระเต็มหัตเมยะ ขุนนางลังกามาคอยรับ แต่งจิงโจ้ท้องโตเต็มที่ ดูเล่ากันมาหลายหนแล้ว แต่ไม่ปรากฏว่าผ้าที่นุ่งยาวเท่าใด คราวนี้ได้ ความว่ายาว ๒๗ วา ถ้าคนไม่เคยนุ่งสามชั่วโมงจึงจะแล้ว ถ้าคนนุ่ง ชำนาญชั่วโมงหนึ่ง เสื้อใช้ตาดแต่แขนสั้น หมวกเอายอดพุ่มพระมหา เศวตฉัตรขึ้นไปปักไว้ทั้งอัน คอสวมอะไรต่ออะไรรุงรังเต็มที่ แต่ดาบ กลายเป็นเท่ามีดหมอเท่านั้น

ขึ้นรถกับเกาวเนอกับแอดดิกงเขาแลเรา คนเต็มบริบูรณ์เหมือน โกลัมโบ แต่เงียบหมดไม่ให้ร้องเกรียวกราว เจ้าเมือง[๖๗] กลัวเราจะว่าคน ไม่ให้ บอกว่าธรรมเนียมข้างนี้เขาไม่ให้กันเหมือนกับเลบตแนด เกาว เนอออฟเบงกอลบอกฉันเมื่อขึ้นกัลกัตตา[๗๐] แต่เหตุใดที่โกลัมโบมันให้มัน ดื้อหรือมันเอาอย่างข้างโก้หร่าน เพราะธรรมดาคนเมืองท่ากับเมืองดอน

ผิดกัน ฉันยังไม่ได้กล่าวถึงแต่งตัว ถ้าจะทำรูปตั้งอย่างละรูป พระที่นั่งอมรินทร์ก็เห็นจะเต็ม ดูเป็นตามแต่ใครจะแต่ง คงเป็นฝรั่งแท้อย่างหนึ่งเป็นฝรั่งหมดเว้นแต่นุ่งกางเกงอันใด เอาผ้าเช่นมันมานุ่งเข้าอีกขนาด กายน ชวา แต่ไม่จีบ พันเรียบไป หมดเพียงใด เหน็บเพียงนั้นอีกพวกหนึ่งใช้ผ้าตาโถงคล้ายส่าโหร่ง แต่พันอย่างเดียวกัน ไม่นุ่งกางเกงใส่เสื้อเชิตมีคอบ้าง ไม่มีคอบ้าง ไม่ผูกคอ ใส่เสื้อแยกเกตฝรั่งเปิดคอใช้ดุมเม็ดเดียว อีกพวกหนึ่งนุ่งอย่างเดียวกัน ใส่เสื้อแขนสั้น แต่พวกแกนดีนุ่งแต่ผ้า ตัวเนื้อ ๆ อยู่โดยมาก หัวพวกแรกตัดผมพวกอื่น ๆ เกล้ามวยเสียบหวี กลิ่นแล้วเท่านั้นเอง รถไฟถึงไหนเยี่ยมหน้าต่างไม่ใคร่ได้ ดูเป็นน้ำมันหมู หรืออะไร ? ไม่ทราบ ผู้หญิงอยู่ข้างจะเป็นแหม่มละครพระอภัยมากทีเดียว ลงไปก็ห่มผ้า กระบวนผิวแล้วเป็นก้นหม้อทั้งนั้น ไม่มีใครเผลอว่าเราเป็นพวกเขา มันว่าเราเป็นเจ๊ก ถึงมีคนคอยมองดูหางเปียฉันก็มี เพราะคนเหล่านี้เห็นเจ๊กอาจทิ้งได้เหมือนกับที่ได้เห็นเราเหมือนกัน

ที่ควีนซ์ปาเวเลียน คือเรือนเจ้าเมืองกำลังซ่อม จึงอยู่ที่ควีนส์โฮเต็ล สบายดีมาก เขาจัดดีนัก เห็นยายแม่เรือนเข้า คิดถึงยายคุบ ๗๑ แม้น แต่นี่ดีกว่ามาก ฉันมีห้องนั่งแลเฉลียง ห้องนอนแลเฉลียงกับห้องแต่งตัว ถ้าจะนับเป็น ๕ ห้องก็ควร แต่เล็ก พวกเราอยู่นี่ด้วยกันหมด โฮเต็ลนี้โตแล้วยังต้องขยายอีก เพราะเป็นท่าที่ประชุมชนดีนัก ห้องฉันตรงวัดพระทันตธาตุนั่งที่หน้าต่างเห็นได้ดี เจ้าเมืองมาส่งแล้วกลับไป แต่คนดูไม่ได้มีเวลาหมดตั้งแต่ไปถึงจน ๔ ทุ่ง

บ่ายโมงไปกินข้าวที่ควีนซ์ปาเวเลียน มีเปิดได้หลังเดียวเท่านั้น

เจ้าเมืองดูไม่แก่เหมือนเซอร์ชาล์ส แต่เป็นคนมีกริยาอัธยาศัยดีมาก ได้สนทนากันถึงเรื่องงัวเล็กควายเล็ก เล็กจริง ๆ เขาว่าหมอว่าเป็นเพราะน้ำไม่มีปูนที่จะทำให้เกิดกระดูก เด็กที่เกิดที่เกาะนี้พื้นหักเร็วกว่าที่เกิดที่อื่นมาก ลูกเขาต้องกินน้ำปูน ฉันเล่าเรื่องวิลันดาเอางัวฝรั่งมาผสมแกเห็นดีด้วยมาก ว่าจะต้องลอง ในเกาะนี้ไม่เคยมีม้ามาแต่โบราณกาล ช้างก็เบาบางไปมาก เพราะยิงกันนัก แต่เดี๋ยวนี้ต้องห้าม แอดดิกงเกาวเนอถูกปรับค่ายิงช้างในเร็ว ๆ นี้ ๕๐๐ รูเปีย ฉันรับว่าเป็นการควรยิ่งนัก เขาตัดบทกันว่าสัตว์อะไรเลี้ยงที่นี่ไม่งอกเงยทั้งนั้น แกะเอามาเลี้ยงลองดูก็เล็กโทรมไปหมด มีให้พรและตอบกันตามเคย แล้วพากันไปเดินในสวน สวนที่นี่เรื่องต้นไม้ไม่ใคร่งามอีก ปลูกปาล์มกันเป็นพื้น สวนนี้ใคร ๆ ร้องกันทั้งนั้นว่าเหมือนเกาะสีชัง ถ้าแรก ๆ ฝนลงไข้ชุมมาก ฉันลืมเล่าถึงดอกบัวขาว เขาเอามาประดับกระไดที่เรือนโกลัมโบ เหมือนบัวขาวของเรา แต่เล็กแลกลีบซ้อนถึงงามน่าเอ็นดู เขาว่านี่แลคือ นิลุปะละ คือนิลุบล เพราะปลายกลีบเขียว มหามุทลิยรับจะหาพันธุ์ จะส่งไปบางกอกก่อนฉันกลับ จะได้หรือเหลวไม่ทราบ แต่กัปตันของฉันเอื้อเฟื้อไปหาลงมาไว้ในเรือ ฉันรู้เมื่อออกเรือเสียแล้ว จัดการปลูกใหม่ แลกำลังลังเล ว่าจะฝากเข้าไว้เอเดนจะได้หรือไม่ ไปถูกอากาศหนาวกลัวจะตายเสีย ยังเพิ่นขนนกก็เป็นหลายกระทง

บ่าย ๓ โมงกลับมาโฮเตล เกาวเนอกลับไปนิวาราลิยะทางไกลอยู่ มันมีอะไรต่ออะไรจอแจจนจำไม่ได้ แต่อยู่ในอาบน้ำคงไม่ทัน เลยคิดจะขึ้นรถไปเที่ยว ด้วยไม่มีแดดเลยตั้งแต่มา พอขึ้นรถฝนก็ตกเลย

นางนอง พอฝนหายออกเดินไปรอบสนาม กัปตันไปบอกว่าอาราบี[๗๒] มาหา กลับมาพบกันที่ชั้นล่าง รูปร่างสูงใหญ่จริง ๆ ดูก็แก่มากอยู่ แต่เป็นคนกิริยาเรียบร้อยสนทนาถามข่าวสุขทุกข์กันเล็กน้อย แลถามความเห็นเรื่องคริกรบกับเตอรกี แกสรรเสริญแอบบาศี่ป๋าซาแลสุลต่า[๗๓]นี มาก การรบคราวนี้ แกเข้าใจว่าจะยังไม่เป็นการใหญ่ สรรเสริญอังกฤษว่าเลี้ยงดูดี มีลูกมาด้วยคนหนึ่ง ดูเป็นคนคล่องอยู่ พวกนี้ถ้าถอดหมวกแดงเสียแล้วยากที่จะรู้ว่าเป็นแขก

บ่าย ๔ โมงครึ่งไปที่วัดพระทันตธาตุ เรียกว่ามาลิคาวะ อยู่ทิศตะวันออกของสวน โฮเตลเราตรงข้าม ข้างเหนือเป็นวัดฝรั่งแลเทวสถานมีมหาศิวาลัยะ แลวิษณุเดวาละยะ ปัตนิเดวาละยะ พระอุมาอะไรอีกฟังไม่ถนัดแลจำไม่ได้ เป็นโรงมุงกระเบื้องโกโรโกเต มีแต่กำแพงเตี้ย ๆ เป็นใบเสมาเจาะช่องตามไฟ กันเผื่อไปทุกหนทุกแห่งที่วัดนั้นเห็นเข้าเสียใจ มันช่างเล็กช่างเลวเสียจริง ๆ ถ้าจะนึกว่าเหมือนอะไรดีหนอแล้วต้องนึกถึงบ้านระเด่นอธิบดีการุด ไม่วิเศษใหญ่โตกว่านั้นแต่มีแต่จะเลวกว่า หอไตรที่เป็นออกหน้าออกตา ก็ไม่ผิดกับชนแกะในอาฬูน ๆ ด้านใต้เป็นสระ ๆ นี้ของเขางามแลดูน่าสนุกดี ใหญ่ยาวมากแต่กินน้ำไม่ได้ เพราะท่อตามบ้านริมสระเปิดลงไปในนั้นทั้งสิ้น แต่กระนั้น น้ำดูดูเหมือนจะดีกว่าที่โคลัมโบ

ไปถึงที่วัด พวกรัตมหัตเมยะ มารับที่บันไดมีผ้าปูทางอย่างต่อยายูตแคบนิดเดียว ปูเป็นลาดพระบาท สองข้าง มีเครื่องสูงบังแทรกอะไรต่าง ๆ ทำด้วยผ้าสีต่าง ๆ ดูเหมือนตาลิปัตวินัยธรวินัยธรรมหัวเมืองรูปต่าง ๆ มีกลองเช่นตะโพนบ้าง กลองแขกบ้าง ยังอะไรเป็น

เครื่องเคาะต่าง ๆ เล็กมากยืนรายตลอด เสียงก็กก้อง จะฟังไม่ได้ศัพท์ ว่าเพลงเป็นอย่างไร เอาอะไรต่ออะไรมาเคาะกันเข้าก็เหมือนได้ ถ้าจะหาให้คล้ายอย่างยิ่งก็กลองเจ้าเซ็น ขึ้นกระไดสองตอนถึงประตูวิหาร เป็นซุ้มและบานกบทำด้วยศิลา ไม่ได้มีผิดกันเลยแล้วกับลายที่โบโรบุโด แต่ฝีมือเลวกว่า มีศิลาเป็นรูปกงรถวางที่ทางจะเข้าไป เห็นจะเอามาจากอนุราธปุระ เมืองหลวงเก่า เพราะมีช่องเดียวเท่านั้น เข้าไปข้างในเป็นวิหารย่อม ๆ ไปจนสุดออกประตูหลังเป็นมุขกระสันยื่นออกไปหาที่ไว้พระทันตธาตุ ทำนองพระวิหารพระมหาธาตุเมืองนคร หรือวิหารวัดบรมวงศ์แนวมุขกระสันนั้นมีพระระเบียงรอบ ฝีมือไม่ผิดกับพระระเบียงวัดปรมัยยิกาวาศ หรือวัดบ้านโพธาราม ที่มุขกระสันนี้เป็นที่อ่านแอดเดรส ดาดเพดานด้วยผ้าปักทอง พระแกอวด ๓ หนว่ามาแต่เมืองเขมร ตื่นมากมิใช่น้อย ได้นึกในใจว่าถ้าเอาผ้าปักที่มาในเรือของเราไปให้ แกจะว่าอย่างไร ในมุขกระสันนี้ก็ดีตามระเบียงรอบก็ดีพระไม่ต่ำกว่า ๕๐๐ คฤหัสถ์ จะราว ๆ กันยืนเบียดกันแน่น ฉันนี้เป็นอย่างดีแล้ว มีที่ว่างรอบตัวน่าจะไม่ถึงศอก พระเป็นผู้อ่านแรกว่าเป็นสมภารรอง ทำทำนองที่จะเป็นสารภัญะ แต่ภาษามคธหรือลังการู้ไม่ได้ ร่างที่ให้มาเป็นมคธอ่านไปได้หน่อยหนึ่ง อ้ายท้องโตที่เป็นหัวหน้าเดินซุ่มซ่ามผ่านหน้าฉันไปว่ากระไรไม่ทราบ จับไม้จับมือพระเขย่า ทำนองที่อ่านกลายรวม ๆ ไปประเดี๋ยวไปชี้ให้ข้ามลงไปอ่านตอนปลาย พระก็อ่านติดตะกุกตะกักไป อ้ายนั่นเดินกกกักเข้ามาอีก ดูมันจะเป็นมโหลิงเพราะร้อนเต็มทน เท่ากับเข้ากระโจมแลมืดด้วย พระหนุ่ม ๆ อีกคนหนึ่งโดดเข้ามาแย่งเอาไปอ่านเปลี่ยนทำนองใหม่ แต่ดูคล่องแคล่วดี

อ้ายเฒ่านั้นมโหลงกล้าขึ้น เพราะมันนุ่งผ้าเหมือนจะห่อลงโกศหรือ อย่างไร ผลักให้พระอีกคนหนึ่งเข้ามา ตาพระนั้นก็ทึ่งไม่หยอกดันอ่าน ขึ้นมาอีกคนหนึ่ง ตาคนเก่าก็ไม่ยอมหยุด คราวนี้มันเป็นไปด้วยกัน หมด ตาพระอีกองค์หนึ่งเอาคัมภีร์กรากเข้ามาให้ คราวนี้ฉันเลยไม่มี ตัว ไม่รู้ใครเอาอะไรมาให้แลส่งอะไรไปให้ใคร มันหนุบหนับ ๆ ไปไม่ มีอะไรจะเหมือนแย่งลูกมะนาวใต้ต้นกัลปพฤกษ์ บางคนฉันเข้าใจว่าแก จะไม่ได้ตั้งใจ ตีนไม่ถึงพื้นมันลอยเข้ามาก็มี ตาที่อ่านก็ค้ากันเรื่อยไป ทั้งสองคน ท่านพวกที่อยู่นอกลังเวียนก็สวดกันเรื่อยไป เหมือนวิวาท กันมากกว่าอื่น ฉันเดินพลางขอบใจพลาง ใครก็ไม่รู้เป็นล่ามตะโกน แปล แลไม่เห็นหน้าเห็นตา ถ้าแม่เล็กไปก็เป็นลมที่นั่นเอง มันช่างชั่ว ชาติประดาเสีย ขึ้นกระไดแคบ ๆ ไปอีกชั้นหนึ่งจึงถึงชั้นบนที่ห้องพระ ทันตธาตุ ในนั้นจุดไฟดวงเล็กไว้สัก ๓ ดวง หรือ ๔ ดวง หน้าต่าง ก็ไม่มี ตั้งใจจะให้มืดทีเดียว พวกฝรั่งทั้งผู้ชายผู้หญิงดันเข้าไปก็หลาย คน พระก็หลาย ตาท้องโตคนหนึ่งก็กินที่เท่า ๓ คน แกเข้าไปถึง ๗ คน คนเราเข้าไปได้สองสามคน นอกนั้นเบียดขลักกันอยู่ข้างนอก ฉันจุดเทียนรุ่งสองเล่มจะหาอะไรปักก็ไม่มี จะติดกับโต๊ะก็ดูเหมือนแกไม่ เต็มใจ กลัวจะสว่างไป เขารื้อพระเจดีย์เอามาใส่ไว้ในครอบแก้ว แล้วพระเจดีย์องค์ใหญ่นั้นจะย่อมกว่า พระเจดีย์ที่ วัดบวรนิเวศน์ ไม่มาก นัก กำไหล่ทองมีสังวาลย์พม่าบ้าง อะไรอีกบ้างดูไม่ทัน แลไม่ใคร่ เห็นถนัด คล้องอยู่เป็นพวงใหญ่ ดูเหมือนมีพลอยดี ๆ มาก องค์รอง ๆ ลงมาดูก็ไม่ใคร่ถนัด พวกท้องโตบ้างพระบ้างเดิมยุ่ม ๆ ย่าม ๆ เหมือน จะกลัวเราแกะเพชรแลพลอย หรือขโมยใส่กระเป๋า เขาหยิบมาให้ดู

องค์ในประดับเพชรแลทับทิม มีถุงประดับประดาเพชรพลอยอีกชั้นหนึ่ง กับเอาพระแก้วสีเขียนมรกฎจริงๆ น่าตักสัก ๔ นิ้วมาส่งให้ดู ไม่ทันเห็นว่าจริงหรือปลอมมันมารับเอาไปเสียแล้ว คัมภีร์ลานทองสองผูกที่กรมดำรงว่าว่าเป็นของพระบรมโกศนั้น ได้ดูผูกหนึ่งที่เป็นหนังสือขอมเป็นวิธีอุปสมบทกฐิน เดาะ ผูกสีมา ซึ่งไม่ประหลาดอันใด แต่พลิกดูให้ตลอดก็ไม่ได้ มันอึดอัดฉันก็ออกพ้นเสีย จะเอาไว้ไม่อยู่เสียให้ได้ มันแน่นกันเหมือนปลาเซดินในหีบ เหงื่อไหลแต่กลางขม่อมจนส้นตีนให้กรมสมมติคัดบานพแนก จะขอเอาไปคัดนอกห้อง มันก็ไม่ยอมว่าไม่มีธรรมเนียม ฉันก็พื้น ว่ากะของเท่านี้ข้าจะขโมยทีเดียวหรือ ในขณะนั้นฉันพิจารณาดูพระเขียวแก้ว รูปร่างก็อ้ายดุ้นๆ นั้นแล แต่ที่ตากุดาลังกาเห็นจะเล็กกว่า แลงามไปกว่าหน่อย แล้วไม่สกปรกเหมือนด้วยจะว่าเป็นงาเก่าๆ ด้าแปรงปีดทองพระก็งามไปกว่า สีแดงเปื้อนๆ จะทำให้เป็นรอยพ้นคนแก่สกปรก หรือจะให้เป็นเก่าก็ไม่ทราบ ทำนองก็จะให้เป็นสีดอกพิกุลแห้ง แต่ไม่เสมอกัน บางแห่งหนาบางแห่งบาง ฉันว่าจะยอมให้ฉันจับได้หรือไม่ บอกว่าไม่มีธรรมเนียมไม่เคยยอมให้ใครจับเลย ฉันว่าประหลาดแล้วในโลกนี้ออกมาอย่างไรเล่าในพระเจดีย์เข้าไปอยู่ในครอบแก้ว ก็ตอบว่าจับได้แต่พระที่เป็นเถาวนาผู้ปกครอง ฉันว่าพระเป็นแต่เถาวนา ข้าเป็นเจ้าแผ่นดินถือพระพุทธศาสนา ในเมืองข้าเช่นพระแก้วมรกฎไม่มีใครจับข้าเป็นผู้จับได้ ข้าดีกว่าผู้รักษาอีก เขาว่าผู้รักษาจับก็จับด้วยผ้าไม่ได้จับด้วยมือเปล่า ฉันว่าเจ้าจะพูดอะไรมากไป พี่น้องข้าบ่าวข้าที่มาเดี๋ยวนี้ ซีหลวงสุนทรแลมหามุทลีย เป็นคริสเตียนก็เคยจับ ข้าอยากลองดู เจ้า

ไม่ให้จับข้าก็ไม่จับกับของพันนี้ พระพุทธเจ้าไม่ได้ซ่อนพระองค์ไม่ให้ผู้ใดเข้าถึง พระธรรมของท่านเปิดเผยแก่คนที่หวังจะประพฤติตาม ไม่มีสิ่งที่ปิดบังซ่อนเร้น เรามาบัดนี้เพื่อจะบูชาสิ่งนี้ ก็เฉพาะต่อองค์พระพุทธเจ้าเราหาได้มุ่งจะบูชาสิ่งที่ต่างพระองค์ไม่ เมื่อเจ้าห้ามข้าด้วยความดูถูกดังนี้ ข้าก็ไม่บูชาพระพุทธเจ้าในที่นี้ ข้าจะบูชาที่อื่นได้ ถมไป ฉันสั่งให้ขนของเครื่องบูชากลับ แลให้คืนของที่พระให้ทั้งหมด แลสั่งให้คนที่ไปด้วยให้เข้าไปดูเสียทุกคน ฉันออกมาหายใจที่เฉลียง พอคนดูทั่วกันแล้วก็ลงมาขึ้นรถกลับ อ้ายพวกนั้นตลึงกันไป ไม่มีใครติดตามว่ากล่าวอันใด

สักครู่หนึ่งเอเย่นต์คอเวอนเมนต์ที่เขาเห็นกันโดยมากว่าแกเฉย ๆ เหมือนราชรักษา กับพวกรัตมหัตเมยะทั้งปวงพากันมาขอให้ใคร ๆ หลายคนจนภายหลังที่สุดนั้นกับต้นคำมิงช่วยบอกฉันขอโทษ ในการที่ได้เป็นไป ว่าเพราะพึ่งเป็นเจ้าพนักงานใหม่ ไม่ทราบการที่เคยมาแต่ก่อน แลตกลงจะให้จับแล้วแต่ไม่ทันทูล ที่จริงเขาบอกฉันว่าทั้งฝรั่งทั้งลังการ้องกันแซ่ขึ้นหมดในเวลานั้น ว่าควรจะให้ฉันจับ ที่ขัดเสียดังนี้เป็นการดูถูก ราชรักษา ๗๔ จึงเดินโงเงมาก็พอฉันออกมาเสียจากห้องนั้น ขอเชิญให้กลับไปใหม่ แลภายหลังว่าจะให้พามาที่โฮเตลก็ได้ข้างเอเยนต์นั้นว่า เป็นความเสียใจอย่างยิ่งที่ตัวคิดผิดไปกลัวว่าจะแน่นกันนัก ตัวเห็นหลายครั้งแล้ว จึงออกมานั่งเสียข้างนอก ถ้าอยู่ในนั้นจะไม่เกิดเหตุเลย โทษหนักอยู่ที่รัตมหัตเมยะคนที่ชื่อ ต.บ. ปาลาโบ ๗๙ กาเป็นหัวหน้าในพวกนั้น อ้ายคนนี้ที่ดูมันเป็นโมโหลิงเดินซุ่มซ่ามเต็มที่ ฉันยังพ้นไม่หายตอบว่าไม่มีความปรารถนาที่จะดูอีกเลย ที่จะขอดูแต่

ก่อนนั้น เพราะเชื่อตัวว่าเป็นคนที่ถือพระพุทธศาสนา เป็นเจ้าแผ่นดิน ประสงค์จะแสดงความเคารพต่อพระพุทธเจ้าเท่านั้น จึงอยากเห็น แต่ที่แท้ฉันไม่เห็นอัศจรรย์อันใด แลไม่ได้มุ่งหมายมาเฉพาะสิ่งนี้เลย ฉันไม่มีความเสียดายสักนิดเลยที่จะไม่ได้เห็น แลขอให้บอกเลิกในการที่เอเยนต์จะรับให้ฉันไปดูประราหะระ คือ แห่ในเวลาค่ำนั้นด้วย คอยกันอยู่จนค่ำจึงได้กลับไป อันที่จริงฉันก็ได้คิดเสียก่อนที่จะกริ้วแล้ว ขออย่าให้แม่เล็กตกใจว่าฉันแผลงฤทธิ์ เห็นว่าไม่กริ้วไม่ได้ คนเป็นกองเสียพระเกียรติยศ แลในการที่จะให้เงินให้น้อยก็ไม่ได้ ให้มากก็งุ่มง่ามถึงจะไม่เชื่อก็ต้องเป็นเชื่อ อายพวกฝรั่งมันหัวเราะเยาะ เจ้าแผ่นดินมอญถูกลังกามันเมกเสียยับ ยังเป็นที่หัวเราะกันอยู่ทุกวันนี้ ฉันจะแปลเรื่องย่อ ๆ ส่งมาให้ อยากให้ตีพิมพ์ในวชิรญาณ[๓๖๓] หรือจะลงธรรมจักษุอยากให้พระได้อ่านด้วย กลัวจะไม่ใคร่มีใครอ่านหนังสือนั้นสองฉบับ

ค่ำพบกับมัมยักมินส์[๓๗๖]ซึ่งพบกันแต่เย็นครั้งหนึ่งแล้ว สนทนากันบนห้องนั่ง ชวนกันกินข้าวด้วย แกเหนื่อย วันนี้มีเอเยนต์ราชรักษา[๔๕]ตระลาการ มหามุทลิย กับอีกคนหนึ่งถือศาสนาพระพุทธ เอเยนต์ขอโทษเป็นอันมาก เจ้าอีกคนก็ไม่สบาย ประราหะระแห่มาหน้าโฮเตลกำลังกินข้าว ฉันไม่ลุกไปดูไม่มีใครลุกไปได้ทั้งไทยและฝรั่ง มารออยู่สักครู่หนึ่งก็เลยไป ที่แท้เราก็เห็นทางหน้าต่าง เว้นแต่ไม่สู้ถนัดหน่อย

เลิกดินเนอร์ยังหัวค่ำ ว่าตามจริงเราไม่ได้เห็นอะไร นอกจากทางไปบ้านเจ้าเมืองจึงขึ้นรถไปเที่ยวกับหมอ[๖] รอบสระน้ำพบลังกาพูดอังกฤษสองคน ชวนคุยกันถึงเรื่องเขาลือกัน เรื่องฉันต่าง ๆ มันว่าด่า

อ้ายเจ้าพนักงานกันแซ่ไปทั้งเมือง แต่มันเห็นเป็นฉันถอนใจใหญ่เสียใจในการที่ไม่ได้จับ อ้ายดวงจักร์มา มันไม่เปิดให้ดูทีเดียว วันนี้หนาวนอนสบายดีแท้ ตั้งแต่ ๕ ทุ่มไปตื่นย่ำรุ่ง เพราะหน้าต่างเป็นกระจกม่านไม่พอที่จะบังแสงสว่างได้ แถอันที่จริงก็ตาเหลือกเพราะนัดเวลาเขาโมงหนึ่งด้วย

จบวันนี้

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ประทับสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ที่ประเทศอังกฤษ

พ.ศ. ๒๔๔๐

ที่ ๕

เรื่อมหาจักรี ที่โกลัมโบ

วันที่ ๒๓ เมษายน ร.ศ. ๑๑๖

เวลาเช้าวันนี้มหามุทลิยมาคอยรับเวลาเช้าโมง ๑ ไปตามทางที่ผ่านทางรถไฟไปสวนคอเวอนเมนต์เรียกปรดินิยะ เป็นสวนโบเตนนิกัลกาเดน ที่โตแลงามกว่าสิงคโปร์มาก มีน้ำล้อมสามด้าน ถ้าจะเทียบกับที่บุยเตนซอคชั้นเชิงละม้ายกัน จะเล็กกว่าสักครึ่งหนึ่ง แต่การตกแต่งไว้วางสู้บุยเตนซอคไม่ได้ การรักษานั้นเต็มที่ รกเรี้ยวมาก เห็นจะเป็นเพราะคนน้อย ที่ยาวาเขาใช้ ๔๐๐ ทำงานไม่หยุด นี่มี ๒๗ คนเท่านั้น ผู้ดูการก็เปลี่ยนใหม่ เขาว่าดินไม่ดีเลย น้ำก็ต้องไปตักถึงแม่น้ำ มีปาล์มเป็นพื้น ต้นไม้ดีๆ มาก แต่จัดยังไม่สู้เรียบ ฉันเดินเลือกต้นไม้ตามแบบได้ว่าซื้อหลายอย่าง แต่ไม่ยอมขายก็มีเพราะเขามีน้อยต้น กุหลาบไม่สู้กระไรในสวนนี้ มีเหลืองบ้างแต่เท่าที่เรามี ขี่รถไปรอบสวนก็นานอยู่ จับว่าด้วยชมไม้กันเยลีททีกดี เรื่องไผ่ที่นี่ไผ่ลำหนึ่งเหลืองเป็นพื้นเมือง มีไผ่ป่าแลอื่นๆ เช่นไม้เป๊าเหมือนบ้านเรา แต่มีไผ่ใหญ่อย่างหนึ่ง ฝรั่งเรียกว่าไผ่ยักษ์ ลำเล็กกว่าไผ่ไทรโยค แต่กอโตสำหรับสักสี่เท่ากอไผ่ขนาดใหญ่ของเรา ปาล์มอย่างหนึ่งคล้ายต้นใหญ่ที่เรียกว่าเหล็ก เห็นที่ยาวามีเป็นหลายต้น แต่ปาล์มพื้นเมืองนั้น คือตาลิบัตรปาล์ม ต้นไม้ผลที่แปลกอย่างยิ่งนั้น มะละกอโตกว่าแตงโมขนาดใหญ่ เขากินกันที่โฮเต็ลว่าหวานดีนัก แต่ฉันเขลาไปเห็นเป็นแตงโมไม่นึกจะกิน สับปะรดลูกใหญ่

มากเห็นวิธีที่เขารวบใบห่อขึ้นไว้ทั้งนั้น เห็นจะเป็นเพราะไม่ถูกแดดสุกช้าจึงโต แต่กินเปรี้ยวไม่เป็นรส ที่ยาวามีกล้วยก้าง ที่นั่นมีกล้วยเปรี้ยวทั้งนั้น มะม่วงแลอะไร ๆ หาแก่นสารไม่ได้ทั้งนั้น ต้นไม้มีดอกบุนนาคเรียก นา มีชุมงาม กับต้นพุด มิใช่พุดฝรั่ง เป็นดอกไม้ที่นับถือกันมาก มีคนมาขอถ่ายรูปเป็นสามคน ทำจ้ำแล้วจ้ำเล่า เป็นนานแล้วกลับเวลาจวนแต่เห็นไม่ควรจะขาด จึงได้ไปที่วังเจ้าแผ่นดินซึ่งตาเอเยนต์อยู่ที่เตรียมจะรับเมื่อคืนนี้ อยู่ใกล้เทวสถานเพียงถนนคั่นกลาง อยู่บนเนินสูงหน่อยหนึ่ง ฉันจะเปรียบด้วยอะไรที่ไหนก็นึกไม่ออก เหมือนโรงม้าต้นที่ริมโรงพระวิมล ๑๗๘ ซึ่งเป็นหอสมุดราชกุมารเดี๋ยวนี้ แต่หลังคาครอบมาถึงเฉลียงหลังเดียว ยาวๆ เตี้ยๆ มีห้องกลางย่านห้องเดียว ที่มีลายปั้นปูนพอนูน ๆ เป็นรูปคนยืนอย่างเก่า ๆ บ้าง เป็นรูปพระอาทิตย์อย่างหน้าบ่อหลอ พระจันทร์ครึ่งซีกเป็นหน้าคนจมูกโตเหมือนเครื่องเขียบุหรี่ แลมีราชสีห์เป็นไลออนเดือน หงส์เป็นห่านต่อหาง ที่ว่ามานี้อย่างละคู่เดือน ๆ เช่นกับเขาทำน้ำตาลหรือแป้งขาว ๆ ประดับขนมฝรั่งที่แจกปีใหม่ หมดเท่านั้นจริง ๆ นอกนั้นก็มีเรือนอิฐปีโสอย่างไทยเรานี่เอง ท้องพระโรงก็เหมือนโบสถ์บ้านนอกไม่มีฝาไม่มีเพดาน ชั่วแต่เสาเป็นลายสลักเอาอย่างเสาศิลาโบราณแต่เตี้ย ๆ แลไม่ต้องทาสีหรือทาน้ำมัน ที่ที่เรือนคอเวอนเมนต์ก็เล่นไม้เปล่าเช่นนั้น รวมทั้งสิ้นมีเท่านี้ ฉันถามถึงที่อยู่เมีย ก็ว่าอยู่วังหนึ่งต่างหาก ที่นั่นปลูกกุหลาบมาก เจ้าของว่าเคยมีเวลางาม แต่เวลานี้ไม่ใคร่มีดอก จะใคร่ดูวัดบุปผารามนัยหนึ่งเรียกตามลังกาว่า มาลวัด ก็ไม่มีเวลา มีที่จะดูได้จากหอไตรที่วัด ตาเอเยนต์เอ่ยขึ้นเจ้ามหามุทลิยห้ามว่าคงไม่เสด็จ ฉันเหลือบไป

เห็นเข้าฉันก็ว่าไม่ต้องดู แกอยู่ข้างพานเขลาดูนี่กอะไรไม่ใคร่ออกเสีย จริง ๆ จะพาไปดูอะไรก็เดินวน ๆ เวียน ๆ รีบกลับมากินข้าวเช้าไม่ทันอิ่มต้องรีบไปรถไฟ ตาพวกพระมาคอยขอโทษอยู่พร้อมแล้ว คำที่พูดนั้นว่าไม่ทราบว่า ปาลาบกก๋า๖๙ พูดประการใดกับฉัน เพราะพูดเป็นภาษาอังกฤษ พระทั้งปวงไม่ได้คิดจะห้ามเลย ฉันตอบว่าฉันไม่ได้ถือโทษอันใดต่อพระทั้งปวงเลย แล้วมาที่สเตชั่นเอเยนต์อังกฤษเอาดอกไม้มาให้ ขอให้รับว่าเป็นดอกไม้เมืองแกนดี ขอให้ฉันมีความระลึกถึงเมืองแกนดี ให้สดอยู่ในใจเหมือนดอกไม้นี้ เหตุที่เป็นไปนั้นเขาไม่โทษแก่ผู้อื่น ตัวเขาเขลาไปไม่คิดว่าจะมีการขัดขวางเช่นนี้เลย จึงไม่ได้จัดการล่วงหน้าไว้ ฉันว่าฉันพอใจในการรับรองหมดทุกอย่าง แล จะมีความระลึกถึงเมืองแกนดีแลขอบใจท่านทั้งหลายอยู่เป็นนิจ เว้นไว้แต่ที่วัดพระทันตธาตุ

การต้อนรับในเวลากลับก็เหมือนกับเวลาไป มีราษฎรมาสาธุ มีพระมาอ่านแอดเดรสสวดไชยมงคลคาถา ที่ซุ้มตบแต่งต่าง ๆ กัน ฉันได้ถามพระถึงเรื่องห่มดอง แลบอกว่าในเมืองเราไม่ได้ห่มเช่นนี้ในบ้านดูแกยอมรับออกมาเองทันที ว่าแต่นี้ไปจะห่มคลุมเห็นจะไม่รู้ว่าอย่างไรถูกอย่างไรผิดมากกว่าอย่างอื่น มีคนหนวดดกยาวถึงสะดือคนหนึ่งมาหาดูเป็นรอยเปลาะ ๆ เห็นเวลานอนจะต้องขอดเป็นที่นับถือกันว่าใครมีหนวดยาวดังนั้นดีหรือศรีประการใดอยู่ เล่ากันว่ามีคนหนึ่งยาวถึงตีนวันหนึ่งเผลอไปเดินเหยียบขาด แต่นั้นมาก็เกล้าเป็นมวยที่คางคู่กับมวยที่ท้ายทอย

กลับมาถึงโกลัมโบบ่ายโมงเศษ พักที่เรือนกวีนซ๊อก กินกลางวัน

ทำโทรเลข แจกของแจกลูก แล้วลงไปดูของฝีมือช่างเมืองนี้ ที่ขอให้เจ้าพนักงานเขาพามาขาย ซื้อบ้าง ส่งไปบางกอกบ้าง เอาไว้บ้าง แต่รถที่ฉันว่าส่งไปให้เอียดเล็กนั้น ติดมาเสียที่นี่ เพราะมันยุ่งเต็มที่ จะซื้อของก็ต้องปิดประตู ทั้งพระทั้งคฤหัสถ์ยุ่มย่ามอยู่เสมอ ไม่ต่ำกว่า ๓๐๐ คน ในใต้ถุนเรือนวันยังค่ำ หลบเสียเป็นพื้น แต่จำเป็นต้องรับเพราะกรมน้ำกรมการเขามาช่วยแนะนำ ขอร้อง เลือกต้นปาล์มต่าง ๆ ที่แต่งเรือนซื้อส่งเข้าไปกรุงเทพ ฯ และอะไรอื่น ๆ

บ่าย ๕ โมง ไปรถเที่ยวตามชายทะเล คอนเฟศ เป็นต้น ดูก็ไม่แปลกกว่าวันแรกไปได้นัก เพราะมันหมดทุนเท่านั้น กลับมาพอเวลาพลบ ฝนตกมีพายุมาก ผู้ที่มารับก็มาส่งตามเดิม ลงเรือมาฝนเปียกไปทั้งนั้น ประดักประเดิดในเรื่องคนลงเรือบ้าง ของเปียกบ้าง สองทุ่มจึงได้เป็นการพรักพร้อมกัน วันนี้จะอยู่คืนหนึ่งก่อน จึงได้ตั้งใจว่าจะเขียนจดหมายเช่นนี้ให้ตลอด แต่ดึกแล้วเหนื่อยเต็มที่ จึงส่งย่อเลอะไปก่อน อันที่แท้การที่ขึ้นเกาะลังกานี้ เป็นอันได้ความรู้ชัดเจน ในการที่ท่านแต่ก่อนคุย ก็กกักกันอยู่เป็นอันมาก การที่อ่านก็ดีฟังเล่าก็ดีเท่าใด ๆ สู้เรียนด้วยตาแลฟังในพื้นที่ไม่ได้ ประเดี๋ยวเดียวก็โปร่งไปได้เป็นอันมาก ฉันมีความประสงค์ที่จะไปอนุราธบุระนัก เป็นคนละเมืองกันกับลังกาทุกวันนี้แท้จริง พระพุทธรูปจะเปรียบกันก็ถึงพระชินศรีกับตุ๊กตาตัวละอัฐ เจ้าเมืองเชิญฉันเอาคำมั่นสัญญาว่า ถ้าขากลับขอให้ไปที่นุวาราลิยะ ฉันก็รับว่าถ้าได้กลับทางอินเดียก็คิดอยู่ว่าจะไป แต่อนุราธบุระนั้นทางรถไฟต่อต้นรถไฟชั่วโมงเศษเท่านั้น แต่สิ่งที่จะดูมี

มากนักกลัวว่า ๓ วันจะไม่พอ พระโรคเจ็บบ้านจะไม่ยอมให้ไปหรือประการใด

หลวงสุนทรนั้น ใช้สอยวิ่งเต้นคล่องดี ฉันได้เอามาด้วยสำหรับที่จะให้จัดการให้พวกนักเรียนแลขุนนางนอกจำนวนได้มีที่พักพิงในเวลาขึ้นบก

โรคคิดถึงบ้านกำเริบอยู่บ้างแล้ว

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๖

เรือมหาจักรี ในทะเลอาหรับ

วันที่ ๒๓ เมษายน ร.ศ.[๓๐] ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ในระยะนี้ฉันเกือบจะไม่มีอะไรบอกทีเดียว เป็นแต่แล่นเรือมาแล้วอ่านบ้างเขียนบ้าง วันยังค่ำ ๆ นึกอะไรต่ออะไรเปื่อยไป ออกเรือเวลา ๒ โมงเช้า ฉันตื่นต่อเมื่อยิงปืน ใครมาหาก็ไม่ได้พบ คลื่นราบสบายดี วันนี้ได้ทุกขเวทนาแสนสาหัสด้วยกางเกงอ้ายฮุกเก้อทำ ใส่ไปกินข้าวเจ็บเต็มทน ใคร ๆ เห็นก็ย่อมว่าไม่เป็นกางเกงที่ฉันจะใส่ได้เลย ที่เย็บที่เมืองโกลัมโบ ๖ ตัว กว้างกว่าฮุกเก้อนิดหนึ่งใช้ไม่ได้เหมือนกัน เพราะมันไม่มีช่างเย็บดีเหมือนกัน กัปตันคำมิงรับไปให้ควาตเตอร์มาสเตอร์[๘๐]แก้

สวัสดิโสภณ[๒๕]ส่งรายงานการเล่าเรียนลูก แลรูปบ้านแคปโลคอต เมืองเมดเดนเหดในเมืองอังกฤษ กับบ้านที่เมืองเยนีเวอสวิตเซอร์แลนด์ เรียกว่า ปากเดสโอวีฟ ตั้งอยู่ฝั่งทะเลสาบลาเมนมา ฉันได้ส่งมาให้แม่เล็กดูด้วย แม่เล็กคงจะทราบจากโทรเลขแล้ว ว่าดุ๊กออฟเยนัวจะมารับฉันที่วินีส ลูกโตกับจิระ[๘๑]จะมาที่นั่น เล็ก[๘๒] กับเพ็ญ[๘๓]จะมาที่สวิตเซอร์แลนด์ ขอให้บอกสุขุมาลย[๘๔]ว่าจะชายบริพัตร[๘๕]นั้นเขาพาไปเยอรมนีแต่วันที่ ๑๗ แล้ว เอมเปอเรอร์[๘๖]ให้ไปอยู่ที่เมืองโปสดัม อันเป็นที่ใกล้ที่ประทับจนกว่าจะไปเยอรมนี จึงจะพบกัน

ฉันได้รับโทรเลขบอกข่าวเรื่องประชุมแลออกขุนนาง ว่าเป็นการเรียบร้อยก็มีความยินดี นึกว่าแม่เล็กคงสบายขึ้นแล้ว ทราบจากมดัมยักมินส์ว่า เจ้าพระยาอภัยราชาบอกว่าโทรมเต็มที

วันที่ ๒๔ เมษายน

วันนี้มาเฉย ๆ ไม่มีอะไรจะเล่าเลย กางเกงเขาแก้มายังชั่วขึ้นมากแต่ยังไม่ดีแท้

เวลายามหนึ่งมาเห็นประภาคารเกาะมินิกอย ตรงกับที่เรียกเมืองแม่หม้าย ฉันได้คัดจากจดหมายเดินเรือส่งมาให้ดูด้วย เป็นเรื่องล้อกันเล่นสนุกมาก กัปตันคำมิงตั้งกรมสรรพสาตร์เป็นดุ๊กออฟมินิกอย หมอไรเตอร์เป็นดอกเตอร์ออฟมินิกอย กรมสรรพสาตร์เกี่ยงจะเอาหลวงสุนทรไปอีกคนหนึ่งให้ได้ พระยาสฤษดิ์อยากขึ้นเต็มทีวิงวอนกัปตันว่ากลับมาขอให้แวะให้ได้ จะช้าไปสัก ๑ ชั่วโมงก็ไม่น้อยใจเลย บางทีเมืองแม่หม้ายในเรื่องอิเหนาใหญ่จะยืมเอาเรื่องในเกาะนี้ไปแต่งกระมังเพราะเขาค้าขายไปมาถึงกัน วันนี้ฉันแต่งเรื่องพระทันตธาตุส่งมาให้อ่านทำงานกว่าวันละ ๑๒ ชั่วโมงทุกวัน ทนหมักเหงื่อแลอาบน้ำเค็มหลายวัน เป็นผื่นคันแลลงมือเป็นผี ๔ ยอดแล้วประดักประเดิดเต็มทีขี้ผึ้งเหลวเหลือเกิน หาย ๒ ยอด เป็นหนอง ๒ ยอด

วันที่ ๒๕ เมษายน

วันนี้ห่างฝั่งแลเกาะออกมาอยู่ข้างมีคลื่น ที่เมากันเปรอะเสมอ ๆ มามีหลายคน ฝนตกพรำเพรื่ออากาศมัวยังค่ำ แต่ร้อนก็ไม่ได้เบาบางเลยผีเจ็บมากขึ้นนั่งไม่ถนัด เมื่อยเต็มทีน่ากลัวจะพุไปทั้งตัวต้องอาบน้ำจืดเพราะน้ำเค็มจัดเต็มที เขาว่าอาบไม่สบาย ขี้ผึ้งเกาเอียะก็เหลวเลอะหมดลงบ่นเล่นกันถึงบ้าน ใครๆไม่รับสักคนเดียว พระยามหาโยธา ฉันว่าแกเสียน้อยข้างหลัง มีที่หมายข้างหน้า หมอก็เป็นแต่ย้ายบ้าน ไชยันต์

ก็เพราะไม่ใคร่พึงใจ เว้นแต่กรมสรรพสาตร์ไม่มีเหตุอันใดจะแก้ ฉันช่วยแก้ให้ว่าจริงที่ไม่นึกถึงสิ่งใหญ่แต่นึกถึงสิ่งเล็ก ๆ เขาฮากันลั่นไป จะแก้ก็นึกภาษาอังกฤษไม่ออกต้องเถียงออกมาว่าเป็นตายอย่างไรจะเถียงภาษาไทย ได้ฮากันลั่นจะท้องแข็งตายเสียแล้ว

วันที่ ๒๖ เมษายน

วันนี้หมอให้กินน้ำแร่ ไม่เป็นเรื่องอันใด เกณฑ์ให้อดเสียเกือบตายให้กินแต่เช้า ตอนเช้าไม่ให้กินฉันดันกินข้าวต้ม ตอนกลางวันกินแกงต้มส้ม ตอนค่ำไม่มีอะไรจะกิน เพราะลมเป่าปากเปื่อยกินแกงไม่ได้ ยาสมานก็ลืมไม่ได้เอามาทั้งสองหีบ ยาหมอให้ก็ยังไม่เห็นคุณอันใดกินแต่ข้าวคลุกน้ำพริกเผาบีบมะนาวให้มาก ๆ เท่านั้น ไม่ต้องปฏิสังขาโยก็กลืนคล่องไปตามแกน วันนี้ค่อนจะอยู่ข้างไม่สบายมาก กัปตัน กรมสรรพสาตร์ ไม่สบายด้วยกัน เว้นแต่พระยามหาโยธาแกไม่สบายน่าสงสาร เป็นก้อนหรือลำแข็งใต้โครงลุกไม่ขึ้น ฉันเอาเตียงแลที่นอนของฉันให้นอน ดูแกผอมเต็มที

เรือมหาจักรี วันที่ ๒๗ เมษายน

วันนี้เป็นวันที่อากาศแห้ง ใสสว่างแดดไม่จัด มีลมพัดเย็นสบายตั้งแต่มายังไม่มีวันใดเหมือนเลย ใจคอโปร่ง หมอแกว่าเหมือนยุโรปในเวลาหน้าร้อน ให้รางวัลควาตเตอร์มาสเตอร์คนที่แก้กางเกง แลให้รางวัลเลบตแนล ๓ คน ในระหว่างที่นุ่งกางเกงไม่สบายนี้ฉันนุ่งผ้า

เวลาบ่าย ๓ โมงฉันเห็นเชือกที่เขาทอดวัดเรือเดินไม่หมุน นึกจะ

บอกกัปตัน มาพบหมอชวนพูดลืมไปเสีย เวลาบ่าย ๕ โมงกัปตันเอาเชือกมาให้ดู เป็นรอยปลาฉลามกัด เชือกขาดเหมือนมีดตัด ก้อนที่กลืนเข้าไปมิใช่เล็กน่าจะตาย ฉันเก็บเอาเชือกนั้นไว้จะไปใส่มิวเซียม

วันนี้ค่อยสบายขึ้นทุกอย่างแต่ยังไม่เป็นปรกติ ไม่มีอะไรจะเล่า เพราะฉันเป็นพระนักเรียน มีแต่นอนอ่านหนังสือแลเขียนหนังสือยังค่ำไม่ใคร่จะได้ทำอะไร มีเวลาพูดเล่นแต่กินข้าว กับเดินเล่นเย็นบ้างไม่ทุกวันเขาเล่นโปสต์แมนกัน ลักษณะก็ลึงชิงหลัก แต่เขียนชื่อติดไว้ตามเสาเป็นเมืองท่าต่าง ๆ มีคนขานชื่อทีละสองท่า ถูกชื่อท่าใดคนอยู่ ๒ ท่านั้นต้องเปลี่ยนกัน

วันนี้ทำรายงานถวายกรมหมื่นวชิรญาณ ถ้าอยากจะทราบให้ประวิตรขอมาดูก็ได้ มีความแปลกที่ฉันบอกแม่เล็กบ้าง

เรือมหาจักรี วันที่ ๒๘ เมษายน

วันนี้อากาศเหมือนวานนี้ หมายว่าจะเห็นเกาะโซโกตา แต่ถึงเวลาค่ำเดือนมืด แลมาห่างถึง ๖๐ ไมล์จึงไม่เห็น เกาะนี้คนในพื้นเมืองพวกเบดาวิน ชาติอาหรับแลโปรตุเกสบ้าง อังกฤษเข้าไปยึดเอาใน ๓๐ ปีนี้ พรุ่งนี้เห็นจะได้เห็นเกาะสองพี่น้อง ดูบราเดอสแต่คงไกล ๆ ไม่มีอะไรแปลกประหลาดเลย วันนี้ค่อยเป็นปรกติขึ้น ในการที่เป็นผื่นแลอื่น ๆ

เรือมหาจักรีเดินดีมาก มาโมงละ ๑๒ ไมล์ไม่ตกเลย เรือซีลอนบางทีล้าหลัง ห่างเราไปมาก ๆ จนพวกกัปตันเรือเราสงสัยกันว่า หน้าที่เราจะต้องจูงซีลอนสักมื้อหนึ่ง

เรื่อมหาจักรี วันที่ ๒๙ เมษายน

ตื่น ๒ โมงเช้า แลเห็นเกาะสองพี่น้อง แล้วมาผ่านเกาะกูรี อากาศไม่สู้โปร่งเห็นไม่ชัด แต่รูปเกาะแปลกกันกับที่เราเคยเห็นไม่ใคร่ยอดแหลม ดูแบน ๆ เป็นชั้น ๆ บางยอดดูเหมือนฝาหีบ สีเขาเหลืองเป็นสีทราย ต้นไม้ขึ้นเหมือนกันเป็นแทรก ๆ แลบางด้วย นับว่าเป็นภูมนิเทศอย่างใหม่ที่พึ่งจะได้เห็น อะไรดูช่างอาหรับเสียจริง ๆ นึกถึงเรื่องอาหรับต่าง ๆ ที่เคยอ่าน แม่เล็กเห็นจะจำได้ เรื่องเบดาวิน หรือเบดวน ที่ไปตามดอกแซมร๊อก ที่ฉันเล่าให้ฟัง กำลังนี้พวกเบดวน พวกสุมาลี พวกอาหรับที่สุดจนกิงยอนเมืองอาบีซีเนีย มาปรากฏในใจให้นึกเห็นพวกหล่านั้นเนือง ๆ ที่สุดจนกระดาษบีดฝาที่เพชรบุรี มีแขกตีกรรเชียงอะไรก็พลอยมา เพราะหน้าตาเกาะเหล่านี้ ช่างเหมาะที่พวกนั้นจะตีกรรเชียงเสียจริง ๆ เกาะกูรีมีคนน้อยเพาะปลูกอันใดไม่ได้ คนอยู่อาศัยปลาแลต่า ที่นี่เป็นเกาะไข่เต่า เหมือนทะเลเรา ซื้ออินตะผาลัมจากฝั่งมากิน ผ่านเกาะมาหน่อยเห็นฝั่งแหลมควาดาฟุย ข้างซ้ายมีแหลมในทวีปแอฟริกาเป็นฝั่งสูง ๆ ต่ำ ๆ ศิลามีทรายเหลืองชุมมากตรงปลายแหลมแลดูเหมือนเครตา คงจะเป็นเขาไฟได้ระเบิดนานแล้วครั้งหนึ่ง ทรายเหล่านั้นก็เหมือนที่ทิ้งออกมาจากเครตา นอกนั้นก็เป็นเขาไม่มีต้นไม้ติดเนื่องกันเป็นเทือกไป ฝั่งนี้เรามาห่างประมาณ ๑๐ ไมล์

อนึ่งวันนี้เป็นวันแรกที่ได้เห็นนกที่เรียก บูบี ที่เห็นกันเมื่อคราวทูตไปเมืองอังกฤษ หม่อมราโชทัยว่าในนิราศว่า "นกออกเฉียวเหยี่ยวแย่งพอแพลงพลัด ก็กำดัดดั้นดั้นพ้นปักษา นกพรรณหนึ่งเที่ยวท่องท้องชลาอังกฤษว่าบูบีปักษีบอ บ้างบินว่อนร่อนราถาบถาโถม จับกระโจมลงริมคนชอบกลหนอ ไม่ครั่นคร้ามขามขยาดประหลาดพอ เอี้ยมถออเหมือน

เช่นอย่างนกนางนวล" ที่ว่าเหมือนนกนางนวลนั้นจริง แต่ไม่ขาวทั้งตัว มีที่เป็นสีมอบางแห่ง ใต้ปีกสีขาว เห็นฝูงปลาเป็นหมู่มีเป็นอันมาก อยากจะให้จับในเรือบ้าง ก็ไม่จับจนเย็น บูบีนั้นเป็นคำที่หมายว่าโง่ เหมือนเด็กโง่ ๆ ก็เรียก ที่เห็นนี้ยังไม่ถึงที่พวกทูตเหล่านั้นเห็น เป็นแต่จะเยี่ยมเข้าปากช่องทะเลแดง วันนี้มีลมพัดมาแต่ฝั่งข้างเอเซียเย็นแห้งกว่าทุกวัน ปรอทที่เคย ๘๕ ลดลงเป็น ๘๒ เท่านั้น เวลาค่ำฝนตกนิดหน่อย แล้วกลับแลเห็นดาวกระจ่างดี ดาวจระเข้แลดาวเหนือเด่นทุกวัน เขาว่าเป็นเคราะห์ดีมากที่ลมเป็นเช่นนี้ เราคงจะไม่ต้องร้อนมากนัก ไม่มีอะไรนอกจากอ่านหนังสือกับเขียนหนังสือ

วันนี้กัปตันคลั่งด้วยเรื่องเสื้อผ้าทหารเรือ อ้ายห้างมันทำเหลวเต็มทนจริง กางเกงดำก็มีน้ำเงินก็มีเสื้อชั้นในก็สั้น ฉันเห็นโทษเพียงเท่านี้ อื่น ๆ ที่กัปตันเห็นมากกว่า คือผ้าห่มบางแลเลวไม่กันหนาวได้ เสื้อชั้นใน ถุงตีน เกือก อะไรเหล่านี้ มันกำมะลอเหลือเกินจริง ๆ แต่พอปลงตกว่ามันหาไม่ได้ แลสั่งก็ไม่ทันแท้ทีเดียว

กับขอเปลี่ยนแบบเครื่องแต่งตัวขาวของออฟฟีเซอร์ ที่ปักเป็นยันต์ทนถ้านไม่ได้ กรังกบไปตามลายเหล่านั้น แลซักก็พาให้ย่นไปด้วยจะใช้คงเป็นเครื่องหมายยศอยู่แต่บ่า วันนี้นอนไม่หลับจน ๘ ทุ่มเดี๋ยวนี้

วันที่ ๓๐ เมษายน

วันนี้ทะเลช่างราบเสียจริง ๆ ขยับไม่มีแดดแต่ไม่ร้อนกว่าวานนี้ ลงมือล้างเรือข้างภายนอก แลทำงานภายในต่าง ๆ ดูก็ไม่น้อย ตกบ่ายลงจนเวลาพลบนี้ ดูน้ำกับฟ้าเป็นสีหลัวเหมือนกัน ถ้าในห้องแลออกไป

เหมือนเรามาในอากาศที่เป็นหลัว ๆ เราได้เดินช้า ๆ มาแต่คืนนี้ วันนี้ก็อีกวันยังค่ำ ถ้าไม่มีกำหนดนัดหมายเราจะถึงเอเดนเสียแต่วันนี้แล้ว วันนี้ฉันไม่สบายอาหารไม่มีอะไรจะกิน เพราะต้องอดเนื้อ จะเห็นขันหรือไม่ ปลาแห้งผัด ไม่มีใครผัดเป็นทั้งลำเรือ พวกที่มานี้อาหารถ้าไม่เลวกว่าก็เหมือนกับทหารเลวที่ค่ากันอยู่โกรน ๆ นั้น เพราะน้ำพริกไม่มีอะไรนอกจากน้ำพริกเผา วันนี้มีน้ำพริกหมากมาด เมื่อร้องหาของกินแต่สัก ๑๖ มินิตได้มะนาว ครึ่งชั่วโมงได้น้ำปลา แต่น้ำตาลเลยไม่ได้จนแล้ว เพราะไม่มีใครรู้ว่าอยู่แห่งใด แลไม่รู้ว่าน้ำพริกหมากมาดเขาใส่อะไรบ้างจึงกินได้ เขาเข้าใจกันว่ากินกันทั้งขม ๆ เช่นนั้น พริกเกลือก็หาไม่ได้ เดี๋ยวนี้ยังตริตรองอยู่ว่า กินข้าวครึ่งท้อง ถ้าหิวนอนไม่หลับจะทำอย่างไร ตกลงใจว่า จะต้องเอาน้ำตั้งไว้ข้างที่นอน หิวขึ้นมาก็จะได้ซดไปเท่านั้นกันดารเสียจริง ได้อาศัยกินน้ำพริกของจ่ายวดมาสองคราวแล้ว คราวก่อนกินกับขนมปัง เพราะข้าวไม่มี คราวนี้ได้กินกับข้าว เพราะไปขอปลาแห้งผัดเป็นการผิดไป กลายเป็นปลาบ่นอะไรเหม็นตุ ๆ กินไม่ได้ ฉันได้โทรเลขเข้าไป ของดอย่าส่งอะไรมาเลย เพราะไม่เป็นประโยชน์อันใดเป็นแต่มาสำหรับทิ้งน้ำเท่านั้น ถ้าเวลาท้องสบายฉันไม่กวน คราวนี้จะหัดเป็นไข้ฝรั่งนอนนิ่ง ไม่กินอะไรเห็นจะถูกกับประเทศบ้านเมืองดีกว่าขออย่าให้วุ่นวายอันใดเลย

เรสิเดนซี่ เมืองเอเดน วันที่ ๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยเมื่อคืนนี้ฉันนอนไม่หลับตามเคยอีก แต่ไม่สู้ช้ามากนักตื่นแต่

ยังไม่ย่ำรุ่งลุกขึ้นดูเขาเอเดนอยู่บนตะพาน ดูเป็นรูปใหม่มาสู่คลองนัยน์ตาแท้ แลเห็นแต่ไกลก็เกลี้ยงมาแล้ว ใกล้เข้าเห็นเป็นเหมือนเขาที่ทำตั้งใจจะปูหญ้า ยิ่งขึ้นมาบนบกยิ่งเห็นไม่แล้วหนักเข้า ถ้าจะนึกให้แลเห็น ไม่มีอะไรจะดีกว่าดูเขาที่ก่อในสวนเมื่อยังไม่ได้ปลูกต้นไม้ดูเหมือนพระเจ้าได้ลืมเสีย หรือถึงวันอาทิตย์เสียไม่มีเวลาจะปลูกต้นไม้

ว่าด้วยท่วงทีแล้วขับขันดีนัก เป็นแหลมยื่นออกไป บนปลายแหลมเป็นภูเขาชันไม่มีท่าทางที่จะปีนป่ายได้เลย มีอ่าวเข้าไปสองข้าง แต่ข้างหนึ่งไม่ลึก เข้าไปเพียงคอแหลมที่คอด อีกข้างหนึ่งเป็นอ่าวกว้างเรือจอดเท่าใด ๆ ก็ได้ อีกข้างหนึ่งของปากอ่าวก็มีเขาเหมือนกัน บนเขาปลายแหลมนี้มีป้อมรักษาข้างละป้อมเท่านั้น อาจป้องกันได้มั่นคงทีเดียว หม่อมราโชทัยแกเป็นคนสังเกตดีมาก กล่าวในระยะทางพอใช้ทีเดียว ฉันค้นหากำแพงที่ว่ากั้นกันคนชาวเมือง กัปตันคำมิงก็ไม่ทราบ พบในแผนที่เขากั้นที่คอดที่แคบที่สุด ถ้าเปรียบกับเกาะกระดาษจะเข้าใจง่าย เกาะกระดาษข้างโตต่างว่าฝั่ง เกาะเล็กที่มีหาดทรายเป็นเอนออกไปนั้น กั้นกำแพงที่ตรงนั้นแห่งเดียว ไม่ได้กั้นรอบเป็นเรือน ซึ่งฟังตามหนังสือเหมือนเป็นเช่นนั้น แต่เดี๋ยวนี้เขาไม่ต้องการอันใด เขาทำทางเข้าไปประมาณ ๑๐ ไมล์ ๑๒ ไมล์ มีที่ทำสวนปลูกต้นไม้แลผัก มีเรือนเรสิเดนต์อยู่ที่นั้น เขาว่าได้ของสดมากิน แต่ที่นี้จะหาต้นไม้อย่าบ่วยกล่าวถึงใหญ่เลย แต่หญ้าสักเส้นเดียวก็ไม่มี มีต้นอะไรเทือกฉครามกะหรอมกะแหรมห่าง ๆ ที่เรือนนี้เขาปลูกต้นไม้ แต่รูปพรรณสัณฐานเหมือนขุดมาปลูกใหม่ใบหุบลงมาน่าสงสารเต็มที่ รสชาดกลิ่นอายไม่ใช่ใหม่แก่ ราน้ก เหมือนไปเที่ยวที่ไหน ๆ ร้อนงานเมรุหน่อย ๆ สัตว์ที่ตำบลนี้เอง

ไม่มี เพราะปราศจากหญ้าแลน้ำ มีมาแต่ข้างใน ๆ อูฐลาเป็นพื้น ม้าออสเตรเลียก็อยู่ไม่ได้ ต้องใช้ม้าอาหรับ หญ้าต้องเอามาแต่ไกล เป็นหญ้าละเอียดๆ สดแต่ไม่ใคร่เขียว มาด้วยอูฐ น้ำใช้กินน้ำกลั่น เรสิเด้นต์บอกฉันว่ามาอยู่ ๒ ปีแล้วยังไม่เคยเห็นมีน้ำฝนขังอยู่ในสระสักหยดเดียว

เรือนทั้งปวงปลูกอยู่เรี่ยราย ที่เป็นกระเบื้องไม่มี มีแต่กระดานชนวนหรือไม้ นอกนั้นดีกรามมุงหญ้าเป็นพื้น ที่รูปร่างเป็นโรงสูบน้ำหน้าตำหนักแพ คือสี่เหลี่ยมไม่มีหลังคา ปลูกติด ๆ กันมีชุม แต่ที่เป็นโรงเช่นโรงจากฝาหญ้ามีเป็นอันมาก ดูเป็นโรงงานมากกว่าเป็นเรือนอยู่ ใช้ขัดตารางกันเป็นฝาบังอาย ร้อนทั่วไปทุกแห่ง คนก็มากมิใช่น้อย มีอายมีดเป็นอันมาก เรื่องแน่นอนถ้วนถี่ไม่ยากที่จะหา ฉันให้พระยาสฤษดิ์เป็นผู้ทำ

มาที่นี่พบทั้งเรือรบอังกฤษแลอิตาลีหลายลำ การรับรองตามเคย เวลาขึ้นบกพบกงสุลต่างประเทศหลายคน ที่เป็นแขกปาซีเป็นกงสุลของฝรั่งก็มี ของโปรดของฉันนั้นทหารขี่อูฐ เป็นทหารแขก สีเสื้อผ้ากับสีอูฐเหมือนกัน หน้าตาคนก็สมขี่อูฐก็งามเสียจริง ๆ เป็นทหารนำตามเหมือนทหารม้า วิ่งเร็วด้วย แต่หางนั้นต้องผูกขึ้นไว้เสีย หาไม่กวัดแกว่งวุ่นมาก เรียกได้ว่างามแท้ ๆ ถนนเห็นจะทำง่ายอย่างยิ่งเพราะแผ่นดินก็แข็งเรื่องร่องน้ำเป็นไม่ต้องการกัน หน้าตาเหมือนทางเสด็จไปป่า ถ้าเป็นที่ขึ้นสูงหน่อยจึงมีเขื่อนศิลาบัง ถ้าเป็นทางราบเอาแต่ก้อนหินขาว ๆ ทำวางเป็นระยะพอให้รู้ว่าเป็นหนทางก็พอ ฉันยังไม่ได้ไปไหน ตรงขึ้นมาที่นี่ทีเดียว

เรสิเด็นต์กับเมียเป็นคนมีอัธยาศัยดียิ่งนัก มีผู้หญิงมาอยู่ด้วยสองคน ยังไม่ได้สนทนากันมาก เป็นแต่เขาจวนจะไป เพราะเข้าฤดูร้อนแล้ว ที่แท้ตรงกันกับบ้านเรา แต่เราเย็นกว่า เพราะมีต้นไม้แลน้ำมาก ทั้งไม่ได้อยู่ริมเขาด้วย ฉันเข้าใจว่าปรอทไม่สูงกว่าบ้านเรา หน้าตามันร้อนกว่า เขาจัดห้องให้ฉันพักสำหรับเขียนหนังสือ ด้วยเมล์จะออกเที่ยง มีเวลาเขียนชั่วโมงหนึ่ง จะทำในเรือไม่ได้เพราะต้องรับแขกมาก

เวลาจะหมดอยู่แล้ว จะต้องปั้นไว้อีกตอนหนึ่ง เวลาบ่ายจะซื้อขนนกกระจอกเทศส่งไป แต่คงไม่ทันเมล์นี้ เรสิเดนต์เขาจะช่วยเลือก ฉันได้ขึ้นบกรู้สึกสบายจริง ๆ แข้งขาเกือบเป็นง่อยอยู่แล้ว ฉันโทรเลขไปจากที่นี่หลายฉบับ ให้ราชาณัตส่งสำเนาไป ขอให้พ่อเอียด

'๓๖ และ ๓๗

ทั้งสองคน เอียงปรางให้แม่เล็กจูบแทนด้วย

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

บันทึกเรื่องเมืองแม่หม้าย

(พระราชทานมากับพระราชหัตถเลขา)

เกาะมินิกอย มินิไก หรือมลิกู เข้าใจกันว่าเป็นอยู่ในหมู่เกาะแลคะไดว์ส แต่อยู่ใต้นั้นลงมากว่า ๑๐๐ ไมล์ ๔,๕๐๐ เส้น เหนือเกาะมาละไดว์ส ๖๙ ไมล์ ๓,๑๐๕ เส้น มีคนมาก ชาวเมืองเป็นคนใจอารีด้วยอยู่ในใต้บังคับกรมการฝ่ายอังกฤษ มณฑลมะละบาในประเทศอินเดีย อยู่ในแขวงเจ้าเมืองซึ่งอยู่ที่กาลิกัด ถ้าจะเทียบถิ่นที่ตั้งของเกาะมินิกอยกับฝั่งมะละบา เกือบเสมอแนวแหลมโกโมริน ที่สุดปลายแหลมของประเทศอินเดีย ห่างจากฝั่งประมาณ ๒๗๐ ไมล์ ๑,๒๑๕๐ เส้น

เกาะนั้นยาว ๗ ไมล์ ๓๑๕ เส้น ตามทิศตะวันออกเฉียงเหนือไปหาตะวันออกเฉียงใต้แคบ มีฝั่งปะการังรอบ กว้างบ้าง แคบบ้าง ไม่เท่ากัน อยู่ข้างด้านตะวันตกของเกาะนั้น ประมาณ ๓ ไมล์ ๑๓๕ เส้น ไปบรรจบที่สุดหัวเกาะ แต่ด้านตะวันออกเฉียงใต้ไม่มีปะการัง ที่เกาะนั้นปลูกมะพร้าวงามนัก สูงประมาณ ๗๐ ฟีต ๑๐ วา ๒ ศอก แลเห็นจากดาดฟ้าเรือแต่ไกล ประมาณ ๑๐ ไมล์ ๔๕๐ เส้น หรือ ๑๒ ไมล์ ๕๔๐ เส้น ที่ฝั่งปะการังปลายแหลมของเกาะข้างตะวันตก มีเกาะเล็กๆ มีต้นไม้ด้วย ข้างด้านเหนือมีช่องว่าง ฝั่งปะการังนั้นน้ำลึกประมาณ ๑๕ ฟีต ๙ ศอก ถึง ๑๘ ฟีต ๑๐ ศอก ๔ นิ้ว ตามช่องนั้นเรือเล็กเข้าไปได้ แต่แคบแลเดินยาก มีโสโครกและปะการัง บางแห่งก็อยู่ใต้น้ำเพียง ๗ ฟีต ๔ ศอก ๔ นิ้ว เกลื่อนกลาดไปในระหว่างเกาะแลฝั่งปะการังน้ำลึก เรือกินน้ำสูงกว่า ๖ ฟีต ๓ ศอกคืบ ๒ นิ้ว เข้าไปไม่ได้ มีนำร่องสำหรับคอยนำเรือเข้าไป

มีที่ทอดสมอ เวลาลมตะวันออกเฉียงเหนือเข้าทางทิศตะวันตกบังได้ น้ำลึกประมาณ ๑๐ วา ข้างนอกน้ำลึกประมาณ ๓๕ วา ที่นั้นมีไลต์เฮาส์สูง ๑๒๒ ฟิต ๑๘ วา ๑ ศอก ๔ นิ้ว ทำด้วยอิฐดำ ดวงไฟสูงกว่าทะเล ๑๕๐ ฟิต ๒๒ วา ๒ ศอก เวลาน้ำขึ้นมาก หมุนครึ่งมินิตครั้งหนึ่ง เวลาอากาศดีเห็นได้ไกล ๑๙ ไมล์ ๗๕๕ เส้น

ที่เกาะนี้ประหลาดอย่างหนึ่ง ที่มีแต่ผู้หญิงทั้งเกาะไม่มีผู้ชายอยู่เลย เรือนตะเกียงก็ใช้ผู้หญิงรักษา การที่สืบพืชพันธุนั้น อาศัยคนที่ฝั่ง ออกไป ปีหนึ่งคราวละสองเดือนหรือสามเดือนก็กลับไปฝั่ง การทำสวนทำนาทำถนนบ้านเรือนผู้หญิงทำเองทั้งสิ้น มีถนนตัดเป็นระเบียบเรียบร้อยบ้านเรือนเป็นหมู่สี่เหลี่ยม ๆ การซื้อขายสารพัดพร้อมบริบูรณ์เหมือนเมืองทั้งปวง มีสินค้าออกจากเมืองปีละครั้ง เมื่อมีลูกค้าผู้ชายมารับคนเหล่านี้เป็นชาติหนึ่ง คล้ายพวกชาวอินเดียข้างใต้

เรือพระที่นั่งมหาจักรีผ่านเกาะนี้ วันที่ ๒๔เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๖ เวลา ๔ ทุ่ม ห่างประมาณ ๑๓ ไมล์ ๕๗๕ เส้น เรื่องละเอียดว่ามีลงในหนังสือแมกกาซินฉบับใดฉบับหนึ่งจำไม่ได้ แต่ไม่เป็นช่องที่จะหาได้เวลานี้

สำเนา.

เรือพระที่นั่งมหาจักรี
ในมัชฌันตรวิถี ทะเลอาหรับ
วันที่ ๒๗ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๖

กราบทูลกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ด้วยการที่หม่อมฉันออกมาครั้งนี้ ที่แห่งใด ๆ ก็นับว่าเป็นเรียบร้อย เว้นไว้แต่ที่มาลิกาวะ วัดพระทันตธาตุ หม่อมฉันไปชวนวิวาทกันขึ้นกับผู้รักษา อันที่จริงไม่ได้เป็นไปโดยลุอำนาจแก่โทษะ ได้คิดก่อนแล้วจึงได้วิวาท เหตุการที่ขอจับต้องพระทันตธาตุนั้น ไม่เป็นการประหลาดอันใด มีผู้เคยจับต้องเป็นอันมาก คนที่มาด้วยกับหม่อมฉัน เช่นเจ้าหมื่นเสมอใจ หลวงสุนทรโกษา แลมหามุทลิย ซึ่งเป็นคนถือศาสนาพระเยซู หากแต่เพียงมาด้วยเจ้านายของเราก็ได้จับ ความจริงไม่มีผู้ใดทั้งฝรั่งแลลังกาที่ได้คิดสักคนหนึ่งว่าจะเกิดขัดขวางดังนั้น เจ้าเมืองเองได้บอกแก่หม่อมฉันว่า เพราะคิดเห็นเสียว่าหม่อมฉันเป็นคนถือพระพุทธศาสนา คงจะเข้าออกกันได้สนิทสนมกับพวกนั้น เพื่อจะเปิดช่องให้พวกข้าราชการได้เข้าไปมาก จึงมิได้เข้าไปในห้องนั้นด้วย หาไม่การอันนี้ก็จะไม่เกิดขึ้นเลย พิเคราะห์ดูตามอาการกิริยาแลคำที่ออกตัวภายหลังก็เป็นอันจะโก่งให้ราคาสูง คิดจะบอกให้เห็นว่าอนุญาตให้จับโดยความนับถืออย่างยิ่ง ไม่ได้อนุญาตแก่ผู้อื่นเลยแต่การอันนั้นไม่เป็นความจริง แลประกอบด้วยกิริยาอันหยาบคายของหัวหน้าผู้รักษา ให้ปรากฏว่าคำตอบนั้นไม่สู้เป็นการเคารพแลล่อลวง ซึ่งเป็นสันดานแห่งชาวลังกา อันจะได้เห็นในหนังสือที่หม่อมฉันเรียงมา

สำหรับลงวชิรญาณวิเศษแลธรรมจักษุนั้นแล้ว ว่าตามความจริง เจดีย์ฐานอันนี้ ไม่เป็นเครื่องที่ก่อเกิดความยินดีเลื่อมใส เพราะเห็นเป็นการล่อลวงติดอยู่ในนั้น ถ้าหากเราจะเข้าเรี่ยรายเล็กน้อยก็จะไม่สมควรแก่ที่เขาเป็นที่นับถือกัน ถ้าจะออกมากก็ให้นึกละอายใจ ว่าจะเป็นผู้หลงใหลไปตามแลดูก็จะไม่เป็นประโยชน์อันใด แลไม่เป็นเกียรติยศอันใด ทั้งฝ่ายศาสนาแลฝ่ายพระราชอาณาจักร จึงไม่รับเชื้อเชิญ ที่จะไปดูอีกในภายหลัง

สิ่งที่น่าดูอย่างยิ่งนั้น เมืองอนุราธบุระ หม่อมฉันได้เห็นรูปต่าง ๆ ซึ่งได้รวบรวมมาแล้วหมดทั้งสิ้น ถึงว่าถ้าหากจะไม่เหลืออยู่ใหญ่โตเช่นเกาะชวา ก็มีมากกว่าเกาะชวาเป็นอันมาก เงินเรี่ยรายของชาวเมืองเราที่ส่งมายังคอเวอนเมนต์อังกฤษแต่ก่อน เขาก็เอาไปปฏิสังขรณ์พระเจดีย์ใหญ่ที่เรียกว่า เมริสเวติ ดาดาพะ สงสัยว่าจะเป็นที่ในมหาวงศ์เรียกว่ามริจวัด แต่ยังไม่มีเวลาอ่านเรื่องราว แต่พระเจดีย์ที่ถูปารามนั้นอังกฤษเขาปฏิสังขรณ์เอง ที่สุดจนภูเขาที่พระมหินทเถระมายืนเดียวนี้เรียกว่ามหินตเล สูง ๑๐๐๐ ฟีต (๗ เส้น ๑๐ วา) ซึ่งทำบันไดศิลาขึ้นได้ตลอดยอด เป็นบันไดถึง ๑๘๔๐ ขั้น ขึ้นได้ง่ายแต่เหนื่อยมาก เขาก็ยังรักษาไว้ได้ดีอยู่ ที่ร้างทั้งหลายเขาถากถางรักษาไว้ดีทุกแห่งเป็นที่น่าดูยิ่งนัก เขาไม่ออกเงินช่วยเหลือในการวัดข้างใต้เลยเพราะโสโครกยิ่งกว่าพระพุทธรูปวัดวรนายกเสียอีก หม่อมฉันจะใคร่ไปยิ่งนัก แผนที่แปลนบ้านเมืองที่จำหน่าย เหตุผลลงกันกับมหาวงศ์ก็ได้มาแล้ว แต่จะส่งไปถวายก็เป็นสมุดมากเล่ม แลเป็นเวลาสับสนเดินทางกลัวจะหายหกตกหล่น ทั้งยังหวังใจว่า

บางทีขากลับจะได้แวะ จะไว้เรียนให้รู้แจ่มแจ้งเสียสักหน่อย

อนึ่งแผนที่มัชฌิมประเทศครั้งพุทธกาล ซึ่งสอบลงกันกับเมือง ปัจจุบันนี้ อันเป็นเครื่องจะช่วยให้แผนที่สำหรับพุทธประวัติแน่นอน นั้นหม่อมฉันได้ไว้แผ่นหนึ่งแล้ว เชื่อว่าคงจะเป็นที่พอพระทัยเป็นอัน มากได้จากผู้หนึ่งได้ไปเซอเวพบเมืองกบิลพัสดุ์ ในเร็ว ๆ นี้นั้นเอง หม่อม ฉันมีแต่ความเสียดาย ที่ไม่มีเวลาได้สนทนาไต่ถามอะไรเลย เพราะ เวลาน้อยนัก แลจะส่งมาถวายก็ไปเกิดเป็นห่วงขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ว่า บางทีจะกลับทางอินเดีย แผนที่นั้นจะมีประโยชน์มาก

พระสงฆ์ที่นี่ อาการกิริยาไม่เป็นระเบียบเรียบร้อยจริง ดังหนัง สือที่ได้ทรงรับฉบับหนึ่ง มีเรื่องที่ว่ามีลูกมีเมียนั้น ได้สอบถามตามทาง ลับ ๆ มีผู้ยืนยันมากว่าพวกที่อยู่ในเมืองแกนดีไม่ได้ประพฤติดังนั้นเลย เป็นแต่แต่งตัวแลโลภ จำหน่ายไปว่าบางทีบ้านนอกจะเป็นได้บ้าง แต่ ตามความสังเกตเห็นว่าใคร่จะประพฤติดีจริง อยากจะเอาอย่างเรามาก บ้างน้อยบ้าง ส่วนที่มากนั้นอยู่ข้างพวกชาวทะเล หม่อมฉันออกคิดเห็น ว่าถ้าเราจะออกแบบอย่างอันใดให้เธอทราบ เธอคงจะเต็มใจประพฤติ ตามโดยมาก เว้นไว้แต่การซึ่งจะให้เป็นสามัคคีกันแลกันนั้น อยู่ข้างจะ เป็นความลำบากมาก

หม่อมฉันได้ส่งคำ แอดเดรส บรรดาที่เขียนเป็นภาษาบาลี แลคำ ที่ตอบ กับทั้งหนังสือบางฉบับซึ่งได้รับจากพระแลคฤหัสถ์ ว่าด้วยขอ ให้ช่วยต่าง ๆ ถวายมาด้วย เพื่อจะได้ทรงวินิจฉัย เพราะหม่อมฉันได้

ตอบเขาไว้ว่า ข้อความประสงค์ของเขาทั้งหลายนั้น จะได้ส่งไปยังพระสังฆราชแลมหาเถระ

หนังสือทั้งหลายเหล่านี้ จะทรงเห็นควรลงพิมพ์ฉบับใดหรือทั้งสิ้นก็แล้วแต่จะโปรด ไม่เป็นที่ขัดขวางอันใด หม่อมฉันมาครั้งนี้มีความสุขสบายดีทั่วกัน แต่เวลาที่ขึ้นเกาะลังกานั้น อยู่ข้างเหน็ดเหนื่อยเป็นอันมาก

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

(พระปรมาภิไชย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๗

เรือมหาจักรี ในทะเลแดง

วันที่ ๒ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๖ (๓๐)

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยเมื่อคืนนี้มีเวลาเล็กน้อย หมายจะเขียนเติมส่งโปสต์ไว้อีก แต่อ่อนเต็มทีทั้งหัวทั้งหางนอน เลยตกลงเป็นเลิก เพราะเรือก็ออกได้พอดีด้วย

เมื่อเขียนหนังสือฉบับเล็กแล้ว ฉันได้ส่งให้มิสซิสกันนิงฮำ[๑] เอง เขาจะลงไปเรือแลหยากจะเห็นรูปแม่เล็กด้วย ฉันให้เข็มกลัดคอกับรูปขนาดกลางเขาเป็นที่ระลึก จะขอกลับเล่าถึงเรือนนี้ใหม่

เป็นเรือนชั้นเดียวพื้นดาดปูน มีผนังแต่ด้านใน ด้านข้างนอกมีแต่เสาในระหว่างเสาตีตารางไม้กั้นเปิดช่องประตูไม่ต้องมีหน้าต่างเลย นอกตารางมีมู่ลี่หวายขึงอีกชั้นหนึ่ง แต่กระนั้นยังสว่างเหมือนเรือนเราธรรมดา ผนังแลเสาหนาอ้วนเตอะตะ ซื่อบางตัวถากเป็นเหลี่ยม บางตัวถากครึ่งไม่ถากครึ่งหนึ่ง ตามบุญตามกรรมดาดผ้าขาวเป็นเพดาน ถ้าเป็นบ้านเราจะเป็นรังจิงจกตุ๊กแกดีนัก ยากที่จะบอกว่าแปลนเรือนเป็นอย่างไร ต้องการต่อแห่งใดต่อเข้า จันทันแปลานไม้เล้าหมูทั้งต้น ๆ ดาดสังกะสี การถือปูนแลช่องหน้าต่างประตูจะตรงหรือเบี้ยวก็ตาม แต่ทาปูนสีบีดกระดานใหม่เรี่ยมทุกแห่ง บนหลังคาทำหอนกหรือกรงนกขึ้นไปเป็นที่นอน ถ้าเป็นกรงนกก็ซี่ถี่เกือบ ๆ เป็นกรงนกเงือก การ

จัดห้องเป็นอย่างที่เรียกว่าหนุงหนิง เขาช่างจัดดีมีบังตาทุกแห่ง ห้องฉันห่างไปมาก ต้องเดินตามฉนวนผ่านหน้าห้องแอดดิกง ฉันหลงเข้าห้องเขาเป็น ๒ หน ที่เตียงนอนของฉันมีพัดชักด้วย หมายว่ากินข้าวแล้วจะอาบน้ำให้สบาย มีแต่ถังไม่มีน้ำ น้ำล้างหน้ามีบริบูรณ์ดี ที่หน้าเรือนมีต้นไม้ขนาดเท่าต้นพุดของแม่เล็กในสวน แต่น่าสงสารที่สุด ฉันขึ้นไป ๔ โมงเท่านั้น ใบคำนับไม่ได้เงยหน้าเลย ทั้งเขาระวังรดน้ำอย่างยิ่ง ที่สุดจนต้นปรงมีใบต้นละสามสี่ใบเป็นอย่างยิ่ง ยังชั่วแต่ปาล์มในร่ม แต่กระนั้นก็เป็นผีในท้องแล้วทั้งนั้น ที่โต๊ะกินข้าวใช้แต่งด้วยใบเฟินทับแห้งกับดอกเบญมาศ ซึ่งถ้าฉันเห็นใบไม้ข้างนอกสดแต่สักต้นเดียว ฉันจะเชื่อว่าดอกไม้จริง ทำเหมือนจริง ๆ ถ้าอย่าแลไปนอกเรือนแลอยู่ใต้พัดชักแล้ว เรียกว่าสบายได้ทีเดียว

เขาเรียกคนมาขายของ ๆ ที่ซื้อก็ไม่วิเศษอันใดยิ่งกว่าขัน ๆ แต่ดีที่ได้ดูคนชาติต่าง ๆ คนที่นี่อาหรับแลสุมาลีเป็นมากกว่าอย่างอื่น พวกแรกนั้นเป็นสีน้ำตาลอ่อนล่ำแข็งแรงใส่หมวกผู้หญิงคลุมตลอด แต่พวกหลังมันเกิดมาสำหรับกับอูฐแลลา ดำไม่ต้องกลัวถึงคือก้นหม้อทีเดียว ผมหยิกแต่ที่โกนเกลี้ยงมีชุม ที่ไว้ผมมีดินอย่างหนึ่งเหลือง ๆ เอาโปรยปรายดูเป็นตังไปทั้งนั้น แลดูไกล ๆ เห็นแต่ตากับฟันเท่านั้นมีเถาอะไรอย่างหนึ่งฉันได้ซื้อมาด้วย สำหรับเคี้ยวคาปากอยู่เสมอ ๆ เพื่อจะให้ฟันขาว กับแดดแล้วดูเย็นสบายดีไม่เดือดร้อนเลย ฉันพักที่ห้องเขาชวนให้ทิ้มกลางวัน ที่แท้ฉันนั่งเขียนหนังสือ เขาเกณฑ์ให้มาชักพัดสายออกไปตรงประตู ฉันยืนอยู่ที่นั่นตรองหาที่จะให้ยืนชักที่ไหนดียังไม่ทันตกลงใจ เจ้านั่นยิ้มแย้มแจ่มใส มายืนชักอยู่กลางแดดเปรี้ยง ๆ

บ่าย ๓ โมงกำลังร้อนจัด ฉันไปมองดูว่ามันจะร้อนเหงื่อไหลไคลย้อยหรือไม่ เปล่ายืนเบิกบาน ชักพัดพลางเคี้ยวดุ้นไม้นั้นพลางไม่เหงื่อไคลอะไรเลย แต่งตัวนุ่งผ้าขาวผืนเดียว เลยตวัดขึ้นมาห่มที่หัวไหล่ด้วย คนเหล่านี้ใช้อะไรไม่ได้ นอกจากต้กรรเชียง ขับรถ จูงอูฐ จูงลา สมัครทำการแต่พอแก่หัวที่จะทำได้เท่านั้น จ้างทำการอื่นที่ต้องใช้ความคิดบ้างก็ไม่รับ ถ้าใช้เป็นบ่าวถ้วยชามรามไหมถูกไม่ได้ ดังโฉ่งฉ่างโครมครามแตกหัก แลยังเห็นอะไรไม่ได้ขโมยหมดด้วย การขโมยเป็นชาติกำเนิดเว้นไม่ได้ คนที่นี่ต้องจ้างบ่าวมาแต่อินเดียทั้งนั้น มีคนดำเช่นกันแต่มีหนวดแต่งตัวเป็นฝรั่งพูดอังกฤษได้อีกพวกหนึ่ง ทำอะไรได้ดี แต่มันมีขันอะไรไม่ทราบ เหมือนถึงสูบบุหรี่มากกว่าอย่างอื่น พวกนี้มันมาขายรูปแลขายอะไร ๆ ดีหน่อยมีพวกปาสีชุม พวกนี้เรียบร้อยแลเรียมดี เป็นมนุษย์แท้รองฝรั่ง การที่จะรักษาไฟบูชามิใช่ง่าย ต้องไปแห่มาแต่เมืองบอมเบ พวกยิวเป็นคนขายขนนก ไข่นกของดี ๆ แต่ไม่มีใครมาเพราะเป็นวันพระ

มีสนุกอย่างหนึ่งในสมุดเซ็นชื่อของมิสซิส กันนิง ฮำ เขาเล่นเขียนหมูด้วย ฉันได้รับพระราอาทานอย่างมาเล่นบ้าง สนุกเต็มที่หัวร่อจนจะจุกเสียให้ได้ ได้ส่งเข้ามาให้แม่เล็กดูด้วยเป็นฉบับแรกลอง ฉันยังมีอีกเล่มหนึ่งที่จะพาไปด้วยตลอดทาง วิธีดังนี้

ใครจะเซ็นชื่อในสมุดให้หลับตาเสีย เขียนรูปหมูจนแล้วเสร็จแต้มตาแล้ว จึงลืมขึ้นเซ็นชื่อ เขาเล่นด้วยหมึก แต่พวกเราไม่ทราบว่าทำไมคลำรอยต่อกันจัดเต็มที่ ฉันจึงเล่นด้วยดินสอ ไม่มีใครจะสนุกยิ่งกว่าท่านหลวงสุมาลีมิลักขชาติ หลวงภูริบาลเลื่อนลง ของแม่เล็กอธิบายเกือบคอแตกก็ไม่เข้าใจ แต่กระนั้นยังลืมตาขีดหางแทนแต้มตาหนหนึ่ง แต้ม

ตาหมู่ที่ห่างเสียสองหน ไม่ได้หลับตาแต่ไม่เข้าใจจ้างใครเป็นล่ามก็ลาออกกันหมด ได้ราชการแต่บดยานาน ๆ ครั้งหนึ่งนอกนั้นเป็นแต่เยนติแมนหัวสำลี สำหรับหัวเราะเยาะกันเล่นเท่านั้น บ่าย ๔ โมงครึ่งไปเที่ยวกับเยเนราลกอมมานดิง เมืองที่นี่ดูเป็นที่ประชุมคนอยู่ ๓ หย่อม ถัดท่าขึ้นมา มีตึกรามดี ๆ ติดต่อกันเป็นห้างแลโฮเต็ลพอ ๆ ใช้ ที่อยู่กงสุลต่างประเทศแลพ่อค้าคนมั่งมีไม่ใคร่มี ห้างเป็นของฝรั่งน้อย เป็นของพวกยิวไว้ผมเหนือหูข้างละหย่อมแลพวกปาลีมาก ขายของฝรั่งขี้ ๆ เป็นพื้นไป มีแถวยาวอีกตอนหนึ่ง เป็นพวกอาหรับมาก เรือนอย่างเขาเล่ากันมาแต่ก่อน เรื่องมุงใบอินตะผาลำเป็นต้น มันช่างน่าเกลียดเสียจริง ๆ ใจคอคนอยู่มันก็โซฬนหรือยิ่งกว่า อันที่จริงมันก็เจาะหน้าต่างรับบ้างแต่ช่างไม่ต้องการเปิดเลยจริง ๆ ทำด้วยศิลา ๆ เหล่านี้พวกอาหรับจ้างทำ ข้างเจ้าพวกสุมาลีเห็นไม่เหมือนคนไปไม่รับทำเลย ที่เป็นเมืองใหญ่แท้นั้นที่ในเครตา คือที่คะเนว่าเดิมไฟจะพลุ่ง ๆ ตรงนี้ เขาเรียกเอเดนแท้มีหนังสือไคด์บอกทางเดินแลกล่าวถึงที่สำคัญต่าง ๆ ถ้วนถี่ เพราะเป็นที่ซึ่งมีแห่งสำคัญนัก ฉันจะไม่เล่ายืดยาว จะขอรวมแต่ว่ามีป่าช้าแขกฝรั่งแลปาลี ที่ทำเป็นป้อมสูงัด สำหรับทิ้งซากศพให้แร้งกินแลบาแร็กทหารอยู่แยกย้ายกันหลายแห่ง ทหารฝรั่งอยู่ยอดเขาแลหลังเนินทั้งนั้น ทหารแขกอยู่พื้นราบบ้างหว่างเนินบ้าง มีวัดแขกเล็ก ๆ วัดฮินดูกาทอลิก โปรเตสตัน วัดนี้เล็กทำด้วยศิลางามกว่าเพื่อน มีโรงทำขนมปังของทหาร โรงกลั่นน้ำทั้งของคอเวอนเมนต์แลของคนอื่น โรงทำเกลือไปที่สุดทางถึงที่ขังน้ำ ที่นี่เป็นที่ทำไว้แต่โบราณตั้งแต่พวกแขกมอได้

เป็นใหญ่ ว่าที่แท้ตำบลเอเดนนี้ไม่ใช่อังกฤษมาหักร้างถางพงเอาใหม่ เป็นเมืองที่เจริญมานับเกือบสองพันปีก่อนแล้วแต่หากผลัดเปลี่ยนอำนาจปกครองกันมาตามลำดับ เป็นของพวกอาหรับที่อยู่ตามพื้นดินข้างในบ้าง เป็นของเตอรกีบ้าง แต่อังกฤษได้ในชั้นหลังนี้จากสุลต่านอาหรับซึ่งยังเป็นเจ้าของแผ่นดินที่ต่อแดนเอเดนอยู่เดี๋ยวนี้ ของที่สร้างแต่โบราณยังปรากฏอยู่ เช่นบ่อมเกือบจะมีทุกยอดเขา แต่อังกฤษไม่ได้รักษา คงแต่รักษาบ่อมใหม่ ๆ ซึ่งเป็นที่ลับ แต่พวกกันเองยังไม่ใคร่ให้รู้ ที่ขังน้ำนี้มีหลายสิบตำบลที่ไปดูนี้ช่างนึกถึงบ่อพระยาสมุทรที่เกาะสีชังเสียจริง ๆ ความคิดก็อย่างเดียวกันแท้ แต่ที่นี่ใหญ่โตมาก อังกฤษลงทุนซ่อมหลายพันชั่งมาแล้ว ทำตั้งใจจะให้จุน้ำแลให้สนุกด้วย แต่สังเวชเท่านั้นเองจะหาน้ำสักหยดหนึ่งก็ไม่มี เยเนราลกันนิงฮำว่ามาอยู่สองปีแล้ว ปีแรกเห็นน้ำในบ่อล่างมีครึ่งบ่อ แต่ข้างบน ๆ ไม่เคยเห็นสักหยดเดียว เขายังถามแขกที่เป็นอำเภอใหญ่ ว่าเคยเห็นน้ำในบ่อบ้างหรือไม่ เจ้านั่นว่าตั้งแต่มาอยู่ได้เห็นครั้งเดียว สระมากปานนั้นฝนตกสองชั่วโมงเต็ม ต่อนั้นไปไหลลงทะเลหมด ถ้าเต็มเช่นนั้นพอทหารกิน แลขายด้วยได้ปี ๑ ต้องขึ้นกระไดมิใช่น้อย มีต้นโพธิ์ทะเลบ้าง ต้นฉครามบ้าง ปลูกทำเป็นสวน ต้นไม้อย่างเลวที่มีดอกบ้างปลูกแปดเก้าปีสูงสองศอกเศษเท่านั้น ที่โคนต้นเป็นเกลือออกขาวไปถามได้ความว่าต้องซื้อน้ำรด น้ำนั้นกร่อยทั้งนั้นจึงเป็นเกลือได้ น้ำกลั่นกินแต่ฝรั่งแลผู้ดี แต่พวกสุมาลีมหาดเล็กแม่เล็ก กินน้ำที่เป็นเกลือเช่นนี้ทั้งนั้น ยังมีป้ายปักประกาศไว้ว่าบรรดาคนที่ขึ้นมาบนนี้ ห้ามไม่ให้ปลิดดอกไม้ใบไม้เป็นอันขาด มีคนเขียนเติมลงไว้หน้าคำเป็นอันขาดนั้นว่า แลอย่าให้ตักน้ำเลยสักหยดหนึ่งด้วย ได้ฮากันลั่นไป

ที่นี่แลลงไปเห็นเมืองในเครตาตลอด ที่แท้เป็นเขาล้อมรอบมีว่างอยู่แต่ด้านที่เป็นคอแหลมติดฝั่ง ซึ่งทำเป็นกำแพงป้อมไว้เท่านั้น เมื่อกลับถงมาคนมากเสียจริง ๆ แดง ๆ ปีดปี่หยิดหยีต่าง ๆ รถก็ใช้อย่างยวาเป็นพื้น แต่นั่งกันเสียตั้ง ๕-๖-๗ มีเกวียนน้ำเทียมอูฐเทียมพาคนขี่บ้างบรรทุกของบ้าง ตัวแมงอูฐนี้หน้าตามันช่างโง่จริง ๆ มีความเห็นตกลงกันว่าโง่กว่าควายมาก อาจที่จะเทียบให้เห็นได้ ควายเทียมเกวียน ถ้าจะเอาเชือกสนตะพายควายที่เทียมมาผูกกับเกวียนอีกเล่มหนึ่ง คนขับ ๆ แต่เล่มหน้าเล่มเดียว คงจะล่มไม่ยอมไป ข้างฝ่ายอูฐนี้เอาเชือกผูกต่อกันเท่าใด ๆ ทั้งเทียมเกวียนตัวละเล่มเช่นนั้น เดินตามกันเรียบไม่ต้องร้องทูมร้องถัดอันใด ฉันเห็นเด็กฝรั่งตาสีน้ำเงินขี่พาตัวสีดำสนิทปากขาวขอบตาขาวสูงกว่าแพะสักนิดเดียว เครื่องก็ทำเบาะงามน่ารักจริงๆ อยากจะได้ไปให้ลูกขี่ เขาว่ามาแต่เกาะตานารี จะหาได้ตามแถบเมืองสเปญและโปรตุเกส ตั้งใจไว้ว่าจะลองหาดู

ที่ในเครตาแลที่ในต่อแหลมนี้แปลว่า เป็นเมืองมีกำแพง แต่เป็นภูเขาทั้งนั้นก่อด้านเดียว ลักษณะเขาคอกของพระบิ่นเกล้า[๙๓] ทางที่จะเข้ามาผ่านหว่างซอกเขา มีตะพานข้ามข้างบน ข้างล่างเป็นประตูมีบานแต่เขาเอาออกเสียแล้ว ที่ตรงนี้งามมาก ออกไปที่คอแหลมมีปล่องในเขาเหมือนรถไฟ เช่นกล่าวในระยะทางราชทูต แต่ในหนังสือนั้นเห็นจะประมาณสั้นไป ปล่องหลังเห็นจะถูก ในนั้นจุดโคมทั้งกลางวันกลางวันกลางคืนมีที่กว้างเป็นระยะ ๆ สำหรับหลีกกัน เมื่อฉันผ่านมาหลีกเกวียนโกลาหลได้เดินไปดูตามเชิงเทินแลป้อม ปีนผาเขาเอาลงหมด เหลืออยู่

บอกเดียว เพราะไม่มีศัตรูหมู่ร้ายอันใดแล้ว บรรดาพวกสุดต่านอาหรับ ในเมืองเหล่านั้นมีมาก แต่ที่ปรากฏชื่อเสียงอยู่ ๙ คน มีหนังสือสัญญาอยู่ในบำรุงอังกฤษ ๆ ให้เบี้ยหวัด แลเอาที่แผ่นดินข้างหลังเหมือนปรอวินส์เวเลศเลด้วย ที่นั่นว่าพอปลูกต้นหมากรากไม้ได้ มีท่อรางน้ำก่อมาแต่ไกล เป็นของโบราณคราวเดียวกับสระน้ำ แต่น้ำกร่อย แต่กระนั้นหลังกำแพงตรงปากท่อนั้นยังมีต้นไม้หลายสิบต้น ดูเขียวสดค่อยชื่นตากลับมาทางประตูช่องเขาถึงสองประตู เหมือนกับเมื่อแรกมาตั้งไม่ไว้ใจกัน ก็กันบั้นกันอยู่กันเป็นคอก ๆ ไปทั้งนั้น ทางบางแห่งน้ำลอดไปขังอยู่ข้างใน เหมือนทางไปอัษฎางค์หน้าฝน แต่ที่นี่ไม่เช่นนั้น พื้นบางแห่งต่ำเสมอหรือกว่าทะเล ในเครตาเองพื้นลึกลงไปสูงกว่าน้ำทะเลสักสองสามนิ้วเท่านั้น การที่เที่ยววันนี้จะเรียกว่าทั่วเมืองได้แล้ว เว้นแต่บนยอดเขาสูง คนบอกมากไม่น่าเชื่อ แต่ได้ความมาว่าเพราะยัดกันอยู่ในเรือนเดียวมาก ๆ เมื่อสองเดือนมานี้ ต้องจับให้ไปอยู่เสียที่อื่นก็หกร้อยคน เพราะมันแน่นกันเกินไป ขันแต่เจ๊กมีคนเดียวก็ไปเสียเมื่อวานนี้แล้ว การขนถ่านเป็นพวกเมืองนี้ทั้งนั้น มีกำแพงกั้นเป็นตอน ๆ ถ่านกองเป็นภูเขา ไม่มีร่มเงาอันใด หน้าตาก็เหมือนกับเขาเหล่านั้นแปลกแต่ดำไปกว่าเท่านั้น ที่ตอนในนี้เงียบ สนุกอยู่ที่ท่าขึ้นมีพื้นไฟแต่จะเทียบกับสิงคโปร์มิได้เลย เครื่องเลี้ยงชีวิตเป็นแต่ได้มาจากอื่นทั้งสิ้นยกไว้แต่ปลามีชุม จนกระทั่งปลาฉลาม แต่ก่อนลงว่ายน้ำเก็บเงินเดี๋ยวนี้ต้องห้าม นกว่ามีบ้าง ตามทะเลนอกจากบูบี้กัษบอ แต่แพะแกะโคลาอูฐมาแต่อื่นทั้งนั้น มีแต่แมงวันกับยุงมาก หญ้าไม่มีพอที่สัตว์จะอยู่ตามลำพังได้ แต่ว่าในกระบวนเลือกที่แล้วอังกฤษเก่งเท่านั้นเอง ที่สำคัญไม่ได้หลุดไปที่อื่นได้เหมือนที่นี่สำคัญเป็นระยะดี

แลรักษาได้มั่นคงเรียกว่าดีไม่แตก ฝรั่งเศสตั้งฟากอาฟกาเรียก ยิบูเตที่ลูกชายเล็ก ๘๒ แวะนั้นรัวเต็มที่ เรือฝรั่งเศสเองก็มารับถ่านที่นี่มาก เดี๋ยวนี้กำลังประมูลกันกับฝรั่งเศส ในการที่จะทำรถไฟอาบิซีเนีย

ฉันกลับลงมาเรือเวลาทุ่มครึ่ง มีคนมาส่งมาก เว้นแต่พวกกงสุลหมายว่าจะไม่สลุต เพราะอาทิตย์ตกแล้ว เขาก็สลุตกันเรียบเหมือนจุดประทัด เพราะเรือมากลำด้วยกัน เดิมหมายว่าจะออกยามหนึ่ง ได้ความว่าเครื่องเสียต้องดับไฟ แก้ไขจน ๒ ยามจึ่งได้ออกเรือ

อนึ่งที่สระน้ำได้ซื้อเครื่องเงินต่าง ๆ เป็นเครื่องแต่งตัวพวกชาวเมือง รูปร่างหน้าตาโคม ๑๘๔ ๆ เก่งมาก แต่เห็นหาประโยชน์อันใดไม่จึ่งเอามาพอเป็นตัวอย่าง แลวันนี้เก่งมากที่มีดอกมะลิ ฉันได้รับเป็นหลายช่อ แต่ชอบกลกลีบแข็ง สีเหลือง ๆ เหมือนดอกพุทธชาติ ฝรั่งเรียกแยสมินบ้างอะไรบ้าง โจทกันเอะอะ แต่ชื่อภาษาอาหรับนั้นเป็นพ้นวิสัยที่จะจำ ฉันได้ละไว้ให้พระยาสฤษดิ์ทั้งสิ้น เป็นตัวเยเนราลเองใครไปถามถึงชื่อบ้อมคู แกยังร้องกอดเกรซัศ จำไม่ไหวแท้ ๆ

แต่รวบรวมใจความในการที่ขึ้นบกวันนี้ เหนื่อยพอใช้ละใจที่นอนมานานจนเบื่อ ขึ้นสระน้ำค่อนจะอยู่ข้างฟก รวมเบ็ดเสร็จ ๘ ชั่วโมงแต่ใจคอรื่นรมย์สบายเสียจริง ๆ รู้สึกเช่นอยู่กับบ้านเรา เพราะเจ้าของบ้านเขาใจดีนัก ไม่มีพิธีรีตองอันใดด้วย นับว่าเป็นวันสบายวันหนึ่งนึกขอบใจเขามาก ฉันบอกเขาว่าจะนำให้รู้จักกับแม่เล็ก ๆ คงจะดีใจที่จะได้รับหนังสือเขา เขายินดีที่จะมีไป

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ป ร.

ที่ ๘

เรื่องมหาจักรี ในทะเลแดง

วันที่ ๒ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยฉันแยกหนังสือฉบับก่อนจบเสียที่หนึ่งนั้น เพราะเห็นว่ามากพอจะผนึกได้ ขอตั้งหนึ่งใหม่เป็นเรื่องเดินทาง ตื่นเช้าหนาวเพราะลมพัดโต้หน้าเรือแรง เรือไหวถงมือเมาคลื่นกันบ้าง เรือเดินอย่างเต็มแรงเพราะทางที่จะไปลำบาก กลัวว่าจะค่ำในที่สำคัญ เช้า ๕ โมงกัปตันคำมิงมาชวนฉันขึ้นไปดูบนตะพาน เรือเราจะเข้าช่องทะเลแดง ฉันเกือบจะถาออกในเรื่องชื่อภาษาอาหรับ แต่จะต้องออกชื่อตำบลนี้ เรียกว่าช่องบาบเอล เมนเดบ เหมือนประตูทะเลแดง มีเกาะ ๆ เรียกว่าบีริมหรือเปริม เป็นของเตอรกี ในระยะทางทูตฝรั่งเศสก็มี แต่มีเรื่องราว สำหรับเล่าด้วยปากไม่ใช่จดหมาย เดิมอังกฤษไม่ได้คิดเห็นเป็นสำคัญอันใด มีเรือรบฝรั่งเศสมาที่เอเดน เรสิเดนต์มีความสงสัยเชิญไปเลี้ยงสนทนากัน ฝรั่งเศสก็ไม่ออกความจนจวนเลิกกินข้าว เมื่อแชมเปญมาก ๆ เข้าไป จึงขยายออกมาว่า จะไปที่เกาะเปริมเรสิเดนต์ไหวขึ้นมาจึงกระซิบสั่งให้เรือรบอังกฤษออกในค่ำวันนั้น ให้เอาธงอังกฤษไปปักไว้เสียก่อน ฝรั่งเศสยังมัวมึนอยู่ได้ออกเรือต่อเช้า ครั้นไปถึงพบธงอังกฤษปักอยู่ ก็เป็นอันเสียท่วงทีแก่กัน การอันนี้ประมาณ ๔๐ ปีมาแล้ว ภายหลังที่ได้แย่งเอาแหลมเอเดน ๒๐ ปี เอเดนเป็นคอลอนีที่แรกได้ในแผ่นดินกวีนวิกตอเรีย ที่เกาะเปริมเดี๋ยวนี้เป็นที่บรรทุกถ่าน

เป็นเกาะที่ไม่มีต้นไม้เหมือนกัน มีเสาธงสัญญาประภาคารแลตึกราม ต่าง ๆ เป็นที่ประชุมเคเบลโทรเลขทั่วโลก ได้ชักธงบอกเรือเราผ่านมา คงจะมีโทรเลขในทันที เรือเรามาในหว่างเกาะกับฝั่งเป็นช่องเล็กกว้างไมล์เดียวเท่านั้น ข้างฝั่งมีเขาเกลี้ยง ๆ ทั้งนั้นเป็นอันมาก เขาต่ำลูกหนึ่งเรียกวารนา มีป้อมเตอรกีตั้งอยู่ป้อมหนึ่ง ไม่มีท่าทางทะเล เขาเดินทางบนบกเป็นเขตแขวงเรียกว่า ซันอ่า มีเกาวนาเยเนราล ทางไปจากป้อมนี้ ๕ วัน เขตแขวงตามทะเลแดงของเตอรกีนี้ เรียกอ่าซ่าเยเมน มีเกาะเล็กเกาะน้อยมาก บ่าย ๒ โมงเศษ ขึ้นไปดูเมืองบกกา เห็นบ้านเรือนถนัด เป็นเมืองโตอยู่ ที่นี่ว่าเป็นที่กาแฟดีกว่าทุกแห่ง เขารีบจะไปให้ทันที่ร้ายก่อนค่ำ แต่ไม่สำเร็จ เพราะเราต้องออกจากเอเดนดึกไป ค่ำนี้ขึ้นไปอยู่บนตะพาน กัปตันไม่กินข้าวเพราะเกาะเหล่านี้ไม่มีประภาคารทั้งนั้น ทางที่เป็นช่องเรือเดินได้มีกว้าง ๓ ไมล์ เรื่องเรือแตกนั้นมีระไปเกาะละหลาย ๆ สิบลำ เขาเกี่ยงจะให้เตอรกีทำประภาคาร ได้ว่าฝรั่งเศสยังไม่ตกลงกัน แต่ที่จริงน่าสงสารเพราะเตอรกีไม่ได้ประโยชน์อันใด ควรให้พวกกำปะนีคลองสุเอซทำ แต่ตอนที่เป็นของอิตาลี ๆ ทำ ที่ปากช่องสุเอซอังกฤษทำแล้วจึงตกเป็นหน้าที่เตอรกี .

เมื่อคืนนี้ได้รับโทรเลขสวัสดิ์ พอแปดแล้วก็เรือออก ฉันจึงรอมาทำกลางทาง

วันที่ ๓ พฤษภาคม

เกิดแดดร้อนในห้อง เพราะเรือตั้งหน้าไปเหนือ แต่หนาวห่มแบลงเกตกันมาก เว้นแต่ฉันเฉย ๆ ตามเคย คลื่นโยนแรงเมากันเสียออก

ระเนนไป คนที่ไม่เคยเมาเลยเช่นพระยาเดโช นายกวดก็นอนราบไป หมด มีเวลาที่ท้ายลอยจนจักรขึ้นมาหมุนหวือเปล่าก็มี หัวเรืออาบน้ำ เมื่อใดก็อาบได้ เรือซึ่งตอนนั้นเห็นจักรลอยขึ้นมาเสมอ ๆ เพราะเรือเบา แต่ไม่แคลงเลยเป็นแต่โยนหน้าโยนหลัง คนนอกจากชาวเรือ ๓๕ มี ปรกติแต่ฉันกับเจ้านายบางคน ลูกเมาทั้ง ๔ แต่มีเวลาสร่าง ขุนนาง เหลือแต่พระยามหาโยธา เสมอใจ พระยาสฤษดิ์ จ่ายวด นายราชาณัต นายพิไนย นายเพิ่ม กับหลวงสุมาลีมิลักขชาติ นักเรียนลูกพระยา มหามนตรี ๒ คนเท่านั้น เรือเดินจักรหมุนต่ำกว่าเมื่อแรกลอง ๑๐ รอบ ประมาณ ๑๔ น๊อต แต่หักค่าทวนลมเสียคง ๑๒ น๊อตเท่านั้น จนสั่น สะท้านไปทั้งลำ แต่กระนั้นจะให้ถึงสุเอซในวันพฤหัสบดีเวลาบ่ายก็จะ ไม่ทัน ในทะเลแดงนี้มีที่สำคัญเกี่ยวด้วยเรื่องราวหลายแห่ง เช่นเมือง ซัวกิม แลท่าขึ้นเมืองเมกกะ กระบิลพัสดุแซกเป็นต้น ซึ่งคงจะผ่านในวันนี้ บ้างพรุ่งนี้บ้าง แต่ที่ไม่เห็นฉันจะไม่กล่าว รายงาน ๓ วันนี้เขียนกำลัง ตูมอยู่เดี๋ยวนี้ ฉันอยู่ข้างแข็งแรงดีมาก ไม่รู้สึกเมาเลย สูบบุหรี่ได้ เสมอ ดูต้องการมากขึ้น มาเสียที่นิดหนึ่งที่โครงข้างซ้ายเซไปโดน เก้าอี้ เจ็บยอก แต่ไม่ฟกช้ำดำเขียวอันใด หมอได้ตรวจแล้วบอกว่า ไม่ต้องวิตกอันใด หน่อยก็จะหาย ดาดฟ้าเรือนี้โทรมพอใช้ ตั้งแต่มา ในห้องแถบข้างซ้ายน้ำนองร่ำไป พาโลกันว่าเพราะถังอาบน้ำ แก้แล้ว แก้เล่าจนต้องหยุดไม่กรอกน้ำ แต่น้ำก็นองเสมอ จึ่งได้ความว่าทำหมัน เพดานไม่ดี ล้างเรือน้ำลงไปขังได้ ซึมอาบลงมาในหว่างฝา ไหลออก ทางข้างล่างแก้ไม่ไหว น้ำเข้าในรางหลอดไฟฟ้าห้องข้างท้ายจุดไม่ติด

ก็วันหนึ่ง ที่นอนห้องชั้นล่างต้องขนขึ้นมาตากร่ำไป จะต้องไปเข้าอู่ที่เมืองลิด

อนึ่งฉันลืมไป วันนี้เห็นปลาฉลามว่ายข้างเรือห่างเพียงเก้าวาสิบวา เป็นกองเขาว่าเป็นลูกปลา แต่กระนั้นตัวหนึ่งยาวสัก ๔ ศอกไปได้ ว่ายหลังปริ่มน้ำเห็นได้เต็ม ๆ ตัว

ขอเติมเรื่องพวกนางสุมาลีข้าหลวงอีกหน่อยหนึ่ง ตระลาการที่เอเดนเขาเล่าว่า ตั้งแต่มาเป็นตระลาการ ไม่ได้เคยชำระความพบมีผัวต่ำกว่า ๗ คน เพราะอังกฤษผ่อนใช้ธรรมเนียมสุมาลี คือถ้าจะหย่ากันบอกผู้ชายว่าจะหย่า ๓ คำ เป็นขาดจากผัวเมียกัน ผู้หญิงมีน้อยกว่าผู้ชายมาก ชายแปดคนมีผู้หญิงคนหนึ่งเท่านั้น เขาว่าเลวกว่าพวกคานาวกาคืออ้ายมีดอีก

วันอังคารที่ ๔ พฤษภาคม

ฉันจะต้องจดวันลงด้วยเช่นนี้ต่อไป เพราะฝรั่งเขามักใช้นับในระหว่าง ๗ วัน แต่เราไม่ได้นับ พูดกันถึงกำหนดอะไร ๆ แล้ว งงเต็มที

เมื่อคืนนี้เย็นกว่าวันก่อน ฉันลุกขึ้นปิดม่านแต่ดึกนอนสบาย เช้าขึ้นเห็นสว่างมากแหวกม่านดู แดดเข้ามาเต็มที่นอน เคราะห์ดีหาไม่ก็นอนตากแดดเป็นสุมาลีชักพัด เวลาย่ำรุ่งเท่านั้นแดดแข็ง วันนี้อากาศใสแลแห้ง ตรงกันข้ามกับที่เล่าว่าเคยชื้น แต่คลื่นยังเสมออยู่ คนเมาไม่หายก็ตาย เลยหายขึ้นมาหลายคน วันนี้รู้สึกเย็นมากจะเรียกว่าหนาวก็ได้ แต่ปรอทเพียง ๘๐ เท่านั้น เป็นเพราะลมพัดมาก คลื่นไม่ได้เสื่อมซาเลยตลอดวัน หน้าเรือน้ำสาดขึ้นมาเปียกเสมอ คนเรือ

นอนไม่ได้ต้องผ่อนมานอนกลางลำ พบเรือไฟผ่านไปผ่านมาเนือง ๆ แต่แลไม่เห็นฝั่งเลย ถ้าเราเป็นแขกจะไหว้พระเวลานี้ต้องหันหน้าตะวันออก เพราะมาตรงเมืองเยดดา ซึ่งเป็นท่าขึ้นเมกกะ ที่เอเดนเขาหันหน้าเหนือ ที่บ้านเราหันหน้าตะวันตก ช่างหาเรื่องขบขันอะไรไม่ได้เสียจริง ๆ อ่านหนังสือก็จนเบื่อ หลับบ้างตื่นบ้าง เลยลองทำโคลงนิราศ ๗๔ ยัดใส่ปากจ่ายวดดูก็ดีอยู่ แต่กลัวจะไม่มีเวลาทำ ไชยันต์แกว่ายังไม่เคยเห็นสำนวนฉันเลย และลงโทษว่าถ้าไม่ได้รู้สึกในใจคงจะไม่คิดออก เดิมหมายว่าจะทำใส่ปาก กรมสรรพสาตร์ นี้พ้นแกไม่สู้ดีกลัวจะโกรธก็ไม่สนุก ครั้นกินข้าวกลางคืนคุยกันขึ้น กัปตันแลหมอเลยปั้นชวนไป กัปตันแกประมูลว่าใครสู้แกไม่ได้หมั้นกันได้ ๔ วันก็มา มีรูปมาตั้งไว้ในห้องทั้ง ๒ แห่ง ให้ฉันดูแต่วันแรก ถ้าว่าง ๆ แกก็นั่งมองอยู่เสมอ ดีกนี้คลื่นแลลมสงบลงบ้าง แต่ถ้าเป็นแรกลงเรือแล้วจะต้องร้องว่ามากเหลือทนทีเดียว

วันพุธที่ ๕ พฤษภาคม

เมื่อคืนนี้หนาวปรอท ๗๕ อาบน้ำเย็นก่อนนอนออกไม่สบาย จะต้องเปลี่ยนเวลาใหม่ ตรวจแก้เพิ่มเติมรายงานที่พระยาสฤษดิ์ทำแล้วปิดม่านนอน วันนี้ต้องห่มผ้าผืนหนึ่ง นายพิไนยมานวดตามเคย ชั่วแต่ปิดม่านมิดหน่อยหนึ่งเท่านั้น มันแลไม่เห็นอะไรงุ่มง่ามพ้นกำลัง บอกให้นวดขาไปนวดหน้าแข้งและอะไร ๆ ต่าง ๆ เหมิ้นสาบเต็มทีด้วย จวนจะหลับเป็นหลายครั้งถูกโคมลอยต่าง ๆ ๑๘๕ จนตาเริด เลยต้องอ่านหนังสือแล้วนอนนิ่ง ๆ เลยหลับไปเอง ตื่นเป็น ๔ โมงเช้า นอนสายเช่นนี้พึ่งมีวันเดียว แต่อ่านหนังสือกลางวันเลยผอยไปมีเกือบทุกวัน กว่าจะ

เดินทางรถไฟ บางทีจะนั่งหลับเปนตามแผนโก้หร่าน จะเปนที่ยินดีเปนอันมาก เมื่อคืนนี้เสมอใจจับไข้ จะเปนด้วยกระทบหนาว เจ้าหล่อนหนาวเหลือเกิน แบลงเกตผืนเดียวไม่พอ แลเอื้อในการทำครัวมาก เพราะเห็นฉันไม่มีอะไรกิน เข้าไปดูในครัวเองประตูเปิดไม่ได้ น้ำทะเลสาดเข้าถึงต้องปิดอบร้อน คนครัวก็จับไข้ ๒ คน เพราะอบอยู่ในที่ร้อนออกมาถูกหนาวทันที ไชยันต์ร้องเสมอว่านี่หรือทะเลแดงร้อน ฉันกลัวเสมอใจเลือดจะออกอีก วันนี้หมอบังคับให้นอน คืนไม่ได้ลดหย่อนเบาบางเลย กลางวันวันนี้เย็นกว่าวานนี้ ปรอทเวลานี้ ๕ โมง ๗๙ เท่านั้น ๕ โมงเศษ กัปตันมาชวนให้ดูไลต์เฮ้าส์ เรียก เดคาลัศ หรืออับดุลคิซันตั้งอยู่กลางทะเลแลเห็นไกล ๆ เหมือนเรือกำปั่นกางใบเต็ม เปนที่ไม่มีแผ่นดินเหมือนปากน้ำ แต่ไกลฝั่งมาก มีแต่คนอียิปต์มารักษา แล้วดูแผนที่ต่อไป มีเรื่องที่จะพึงเล่ามาก แต่ตามที่ว่าแล้วฉันจะเล่าแต่เฉพาะที่ได้เห็นเรื่องค้นตำราขอมอบมาให้พระยาสฤษดิ์ วันนี้ค่อยฟื้นเมาคลื่น เขียนหมูฉบับของฉันที่ยังค้างอยู่เปนอันแล้วเสร็จ เวลายามหนึ่งถึงไลต์เฮ้าส์ที่ฉันเห็นว่าบ่วยการที่ฉันจะออกชื่อ พระยาสฤษดิ์คงจะว่าแล้วพรุ่งนี้เปนวันที่จะเห็นเขาซีนาย ซึ่งในพระคัมภีร์ไบเบลกล่าวถึงว่า พวกยิศราเอลข้าม ที่ข้ามนั้นหลายปากอยู่ไม่ต้องกัน ฉันอื๋ ๑๙๔ เพราะเปนเรื่องโคมลอยของฝรั่ง ๑๙๕ แลมีการที่มักเปนอันตรายแก่เรือในที่นี้อยู่ ยกไว้ให้พระยาสฤษดิ์กล่าว

วันนี้พระยาพิชัยทำบัญชพูดไทยมายื่นน้อยเต็มที เพราะแกเมาคลื่นแลมัวเรียนเสียมาก แต่ที่แท้ในเวลาไม่ใช่ต่อหน้าฉันแล้วพูดไทย

กันทั้งนั้น ฉันเคยพบแลบลิ้นกันหลายหนแล้ว ถึงคนพูดอังกฤษได้ก็ต้องพูดไทย เพราะมีใครไปพูดไทยด้วย จะพูดอังกฤษก็จะเป็นอวดดี ตกลงเป็นมีวันละสัก ๒ ชั่วโมง ที่เป็นเวลากินข้าว แต่มิใช่พูด นิ่งกันหมดหรือกระซิบภาษาไทยกัน เว้นแต่สองสามคนที่สำหรับพูดกับฉัน แลผู้ที่หัดใหม่ ๆ ต้องการรู้ ด้วยรู้ตัวว่าตัวยังไม่รู้ ถ้าคนที่เชื่อว่าตัวรู้แล้วเช่นกรมสรรพสาตร์แล้วไม่พูดเลย แต่ในใจแกรู้ว่าแกอึดอัดใจเต็มที่ ครั้นจะเรียนก็อาย ต้องทำเป็นรู้แล้ว แต่ถ้าต่อหน้าฉันก็นิ่งเสีย ลับหลังก็พูดไทยเป็นการเก๋ว่าไม่ตื่นฝรั่ง แต่ที่แท้แกเลวกว่าไม่แต่คนที่เคยเรียนเช่นพระอินทรเดช ซึ่งเขาสนทนาโต้ตอบเป็นเรื่องได้แล้ว เลวกว่าพระยาพิชัยแลนายจ่ายวด ซึ่งพึ่งจะเริ่มเรียนขึ้นใหม่ด้วย สองคนนี้อุตส่าห์เรียนได้เร็วจริง ๆ ฉันต้องตัดสินว่า คนที่ไม่รู้แลไม่ตั้งใจจะเรียนไม่ควรจะปรับ เป็นแต่เมื่อจะแจกเงินควรจะลดเสียครึ่งหนึ่ง นับเป็นชั้นสกันคลาสเท่านั้นเป็นพอดี วันนี้หมายว่าจะหนาวเหมือนเมื่อคืนนี้ ให้นายฉ่างต้มน้ำมาอาบ เลื่อนเวลามาก่อนกินข้าว แต่ครั้นอาบน้ำแล้วกลายเป็นหายหนาว เพราะลมน้อยลง แลคลื่นก็ไม่มีมากด้วย

วันพฤหัสบดี ที่ ๖ พฤษภาคม

ตื่นขึ้นจะไปล้างหน้าเหยียบน้ำถุงตีนเบียกหมด เป็นน้ำเต็มไปทั้งห้องที่ต่อห้องนอน เห็นนายจ่ายวดไปนอนอยู่ในห้องแต่งตัว คือห้องแม่เล็ก ไล่เลียงได้ความว่าใครเบิดก๊อกในห้องอาบน้ำไว้ เวลานั้นไม่มีน้ำ เพราะเหตุใดจึงมีน้ำมาไม่ทราบ นายจ่ายวดนอนอยู่ใน

ห้องเปียกทั้งตัว ต้องลุกขึ้นไปปิดแต่ดึก ฉันอยากจะพาโลนายพี่ไนย ตะแกงุ่มง่ามพอใช้ เป็นคนซื่อแลขยันอย่างยิ่ง ไม่รู้จักเมาคลื่นด้วย ได้ใช้มากเว้นแต่โบราณเต็มที มีดแหนบที่แม่เล็กให้ฉัน แกหมดปัญญาเปิดไม่ออก จะตัดบุหรี่มาให้ฉัน ง้างจนตัวโกง ๆ ก็ไม่ออก เดี๋ยวนี้เลยเปิดไม่ได้ทั้งสองคม เสียดายเต็มทีไม่มีจะใช้ด้วย เมื่อคืนวานซืนนี้ฉันเรียกจะเอากล้องบุหรี่ที่ท่านกลางให้ฉัน มันมีถุงใส่อยู่ วางอยู่บนโต๊ะตรงที่แกนั่ง แกเที่ยวหาจนหมดปัญญา ฉันเขียนหนังสือพลางนั่งคอยอยู่ เห็นหายไป ตามไปดู พบนั่งท้าวสองแขนตรองท่าทางเหมือนเสือ กล้องก็อยู่กับตาแกนั่นเอง ฉันไปหยิบมา แกร้องว่าไม่เห็นกล้องเลย จะรู้อย่างไรได้ ไม่แต่บนห้องนี้ ตลอดลงไปจนห้องในท้องเรือเปียกทั้งแถบ

กัปตันเอาแผนที่มาให้ดู ที่เขาซินาย ที่ว่าพระเจ้าเอาคอมมานเมนต์ คือศีล ๑๐ ของฝรั่งมาให้กับโมเซบนยอดเขานั้น เป็นเขายาวหลายยอดอยู่ฟากข้างอาหรับขวามือยอดสูงมีสอง แต่ที่ซึ่งโมเซไปหาพระเจ้านั้นเป็นยอดต่ำ ๗,๐๐๐ ฟีต อีกยอดหนึ่งสูง ๘,๐๐๐ ฟีต ประวัติเห็นจะเล่าให้ฟังได้ หนังสือไทยพวกที่เรียกกิติคุณต่าง ๆ หรือพระคัมภีร์ มีโคมลอยใบโต ๆ ในนั้นมาก ที่นี่เห็นฝั่งทั้งสองข้างเป็นเขาเกลี้ยง ๆ ปนทรายเหมือนที่เอเดน ฝั่งสูงแต่เป็นหินปนทรายทั้งนั้น หาต้นไม้มิได้เลยสักต้นเดียว แต่ไม่ร้อนเลยเวลา ๕ โมงเช้าปรอทยังอยู่เพียง ๗๘ เท่านั้น เหมือนกันกับเวลากลางคืน คลื่นลมเป็นบอกเล็ก กลายเป็นแม่น้ำทีเดียว

คิดดูเรื่องพระคัมภีร์เก่าของฝรั่ง มันเป็นเรื่องที่มีจริง แต่เป็นความเข้าใจแลเป็นความสังเกตของคนโบราณ ที่ยังโง่เขลายังไม่รู้ว่าความเป็นไปของสิ่งทั้งปวงในโลกนี้เป็นอย่างไร ที่เหล่านี้คงจะเป็นดังเขาไฟที่ได้แตกบึงบั้งเสียก่อนอายุท่านพวกที่ทรงจำ หรือที่ได้ตบแต่งเรื่องราวเพราะเวลาที่กล่าวในไบเบลว่าพระเจ้าสร้างโลกล่วงมาเพียง ๖,๐๐๐ ปีเท่านั้น ความคิดอันนี้เป็นแต่เดาตามความสังเกตเห็นว่าสิ่งใดจะมีจะเป็น ต้องมีผู้ทำผู้สร้างมาบรรจบกับความจำที่มีหลักฐาน จำได้เพียง ๖,๐๐๐ ปีลงมาเท่านั้น การที่ว่าพบกับพระเจ้าพูดกับพระเจ้าคงจะเป็นด้วยเชื่อตามความเห็นที่คิดว่ามีเป็นแน่ แล้วตรองถึงเลยฝันไปเห็นพ้น แต่เมื่อเห็นว่าจะทำให้คนประพฤติดีได้ด้วยคำเท็จ ก็ถือว่าคำเท็จนั้นไม่เป็นโทษเพราะตั้งใจจะให้มนุษย์ประพฤติดี เหมือนหลอกเด็กให้กลัวตุ๊กแกเพื่อจะไม่ให้ซน เราก็ไม่ถือว่าผู้หลอกนั้นเป็นคนโกหกพกลมอันใดฉะนั้น แต่ประโยชน์ที่จะได้ย่อมแล้วแต่บริษัท ถ้าคนโง่ ๆ ก็เป็นประโยชน์มาก แต่เมื่อมีผู้บอกให้รู้เสีย ว่าอันตรายเช่นนั้นจะเป็นมาได้แต่อย่างอื่น เป็นไม่ได้เพราะเหตุที่ว่า ก็ไม่เป็นประโยชน์อันใด

กินข้าวกลางวันค่ำมิงชวนให้ไปดูเรือซีลอนแลฝั่งข้างอาหรับเวลานี้เป็นพระอาทิตย์ทออากาศอย่างไร ฝรั่งเขาเรียกมิราช เรือซีลอนแลเห็นเหมือนไม่มีเสา แล้วแลเห็นรูปร่างเหมือนหีบขนมบังลอยน้ำไม่มีเสาไม่มีปล่อง นานหน่อยเห็นแต่แผ่นดำลอยอยู่บนฟ้ามีอากาศคั่นกลางข้างฝั่งเห็นเหมือนเป็นฝั่งขอบนอก ถัดเข้าไปเป็นน้ำแล้วจึงเป็นแผ่นดินใหญ่ต่อไปตามฝั่งแลดูเหมือนถากดินลงมาเช่นข้างทางรถไฟที่ผ่าเนินแต่ที่จริงฝั่งไม่ได้เป็นดังนั้นเลย ดูเป็นอากาศมัว ๆ มีแดดแต่แสงอ่อน ตั้งแต่มีโทรเลข

ไปค่อยได้กับข้าวกินแปลกขึ้นบ้าง เมื่อวานซืนนี้เปนครั้งแรกได้เห็นพริกกับเกลือ แต่เห็นจะอบร้อนเต็มทีละลายเหมือนกับน้ำตาลหม้อเปียกฝน

วันนี้อากาศแปลกยังค่ำ เย็นลงไม่แลเห็นฝั่งแลน้ำผิดกันเลยจนภายหลังเห็นเหมือนผีตากผ้าอ้อม แต่ลงมาอยู่ริมขอบฟ้า ที่แท้นั้นทรายตามทะเลทรายนั่นเอง พอบ่าย ๕ โมง เห็นเรือรูปคล้ายเวสาตรีลำหนึ่ง ออกมาชักธงช้างบนเสา ธงอัยการท้ายก็เห็นเหมือนธงช้างด้วย คือเรือรบออกไปรับเรามีปืนยิงเรือที่หน้าเรือบอกหนึ่ง เราแล่นเข้ามาถึงที่ทอดสมอ ๕ โมงครึ่ง

แลดูจากเรือเห็นถนัด เมืองเปนสองเมือง ข้างซ้ายเปนเมืองสุเอซ ข้างขวาเปนที่อยู่ของพวกกำปะนีขุดคลอง ตำบลหลังนี้ก็เล็กกว่า มีเขาเกลี้ยง ๆ อยู่ข้างหนึ่งข้าม เปนเขาที่เขาเอาศิลาไปทำการในคลอง นอกจากนี้แล้วไม่มีอะไร เปนพื้นทรายราบ ๆ ไปทั้งนั้น

พวกกำปะนีคลองลงมาหา บอกยอมให้เราเดินในคลองไม่ต้องหยุดและจะจัดรถรับที่ออฟิศไม่เสียด้วย แต่ตามเขาแนะนำกัปตันว่าควรจะต้องหยุดเรียกภาษาฝรั่งเศสว่า คีย์ แห่งหนึ่ง แล้วกงสุลอังกฤษ[๙๗] ๑ ปชาตำแหน่งยศเปนเอดิกง[๙๘]ของเกดิฟ[๙๙] ที่เรียกเจ้าไกโรตามอย่างไทย ๑ เจ้าเมืองสุเอซ[๑๐๐] ๑ นายทหารรักษาฝั่งทะเล[๑๐๑] ๑ กับนายเรือ[๑๐๒] ๑ มาหากงสุลบอกต้อนรับแทนลอร์ดโคร[๑๐๓] ไม่ผู้กำกับเมือง แอดดิกงแทนเกดิฟเขาจะมาไปด้วยกับเราจนตลอดลำคลอง เจ้าเมืองต้อนรับในนามเกดิฟเหมือนกัน กงสุลนอกจากอยู่ที่ปอตเสด มาที่อยู่นี่ ๒๐ ปีแล้ว จนผิวคล้ำมากว่าพวกเราบางคน แอดดิกงรูปร่างงามใหญ่โตเสียแต่พูดอังกฤษไม่ได้ คนมาดูด้วยเรือไฟแลเรือกรรเชียงหลายลำ

เราขึ้นบกที่ ๆ ดินของกำปะนี กงสุลอังกฤษไปในเรือด้วย เขาสลุตเราก็สลุตตอบ แต่การที่ขึ้นนี้เงียบ ๆ ท่าที่ขึ้นนั้นในปากคลองมีโปลิศหลายคน มีนายมาก ล้วนแต่ติดเหรียญคนละ ๒ เหรียญ เห็นได้ว่าเป็นทหารเก่าแต่งตัวสวมถุงมือมาคอยรับ แต่เห็นได้ว่ามาจากเมืองสุเอซ เพราะเรากลับมาค่ำพบกำลังเดินกลับ คงจะเหมือนกงสุลต้องรีบไปเพื่อจะให้ทันรถไฟ ในระหว่างที่นี่ไปเมืองทาง ๒๐ มินิต เดินชั่วโมงละครั้ง เราเดินตามอาเวนิว คือถนนปลูกต้นไม้สองข้าง ที่พึ่งทำขึ้นใหม่ยาวประมาณประตูวิเศษไชยศรีไปวัดพระเชตุพนได้ ต้นไม้สองข้างกำลังใบล่วง แลมีต้นสนแท้อยู่บ้าง ทางนี้เลียบไปตามลำคลอง ๆ อยู่ข้างมือขวาริมถนนนั้นมีตึกที่อยู่ที่ทำการ วัดฝรั่งโรงเรียนต่าง ๆ เป็นของพวกกำปะนีคลองทั้งนั้น มีออฟฟิศที่ทำใหม่งามดีกว่าทั้งหมด ทั้งหน้าตึกนั้นก็มีไม้ดอกไม้ใบสดชื่นด้วย ที่นี่เขามีน้ำจืดล่ามท่อมาดี ต้นไม้ก็งามไม่เหมือนเอเดน แต่เป็นต้นไม้ปลูกเหมือนกันทั้งนั้น คนที่เห็นตามทางฝรั่งเศสเป็นพื้นมีมังก์ไม่ใช่พระทั้งหมด แต่งตัวคล้ายแต่ไม่เหมือนบาดหลวงแลนางชี ซึ่งมีผ้าคลุมหัวเหมือนแมงอะไรเดินอยู่บ้าง เด็กมากวิ่งกราว ๆ ไป คลองนี้น่าเรียกว่าแม่น้ำ กว้างมากกว่าคลองหว่างเกาะบางปะอิน มีทุ่นรายสองข้างตามโคมเขียวโคมแดงตามฝั่งคลองฟากนี้ลงเขื่อนศิลาตลอดทางเราเดินไปจนสุดทางเป็นอู่เรือ ยืนดูอยู่ที่นั่นครู่หนึ่ง พวกเจ้าของลาพาลามารับจ้างขี่ ฉันได้ลองขี่เป็นครั้งแรก มันโตกว่าที่เราเคยมีในบางกอก อานหุ้มหลังแต่รูปร่างชอบกลเหมือนเบาะหัวโต ถ้าหากว่าโกลนไม่ไปข้างหลังมาก ทำให้หนีบเข่าไม่ใคร่เข้า เลื่อนมาข้างหน้าเสียสองสามนิ้ว

จะขี่สบายทีเดียว หลังดีเหมือนม้าที่ดี แต่ไม่ได้ลองวิ่งเพราะฉันขี่คนเดียว กลัวคนเดินตามไม่ทัน ดูมันก็จะใคร่วิ่งไม่เชิงดื้อนัก แต่เรารั้งมันไว้เสีย เจ้าของมันพูดเท่านั้นเอง ถามมีกี่ตัวชื่ออะไรบ้างมันเล่าเสียเรียบร้อยทีเดียว ตัวที่ฉันขี่นี้ชื่อฉันจ้างให้ใครจดลงได้จะให้ปอนด์หนึ่งไม่มีใครรับ ชื่อถดอ ร ร ร ร ร ร ร จดได้เท่านี้ อย่าว่าแต่จะเขียนเลย แต่ท้องตามมันก็ไม่เหมือน เสียงเหมือนเอาไม้ระไปตามซี่กรง พอถึงท่าเรื่องค่าจ้างเท่านั้นเอง จะส่งให้เจ้าของ อ้ายคนอื่นยื่นมือมารับไปเสียแล้ว ประมูลกันเป็นเจ้าของไม่ได้กระดากเลย ไม่สมคิดเลยเป็นขอทานกันเปื้อยไป แต่โปลิศเขากันเสียเลยลูบหน้ากันเป็นแถวไปเปล่า ๆ กลับมาถึงเรือทุ่มครึ่ง

พรุ่งนี้จะต้องตื่นแต่เช้า แลแต่งตัวโก้ไปยังค่ำ เพราะเจ้าเมืองจะมาส่ง แลแอดดิกงจะมาไปด้วย ตั้งแต่บ่ายมาร้อนขึ้นทุกทีจนจอดยิ่งร้อนมาก ปรอทถึง ๙๕ มันเปลี่ยนกันเร็วเต็มที ออกปวดหัวหน่อยๆ จนเวลา ๔ ทุ่ม นี้ยังอยู่ ๙๒ เขาว่าเมื่อวันที่ ๘ เกิดลมเรียก คัมซีนพาทรายฟุ้งตระหลบไป ลมเช่นนี้ถ้าถูกในคลองแล้วไม่มีความสุขอย่างยิ่งจะมเมื่อใดกำหนดไม่ได้ เรื่องอื่นได้เขียนมาต่างหาก

เรือมหาจักรี เมืองอิศไมเลีย วันศุกร์ที่ ๗ พฤษภาคม

ถ้าวันใดจะตื่นเช้าแล้วเป็นต้องเกิดความ เผอิญเสมหะไม่ออก หลับดึกไปเป็นอันมาก ไม่ได้ปิดหน้าต่าง ปรอท ๗๘ มีเรือรบอังกฤษเข้าคลองไปก่อนลำหนึ่ง เราดูวิธีที่จะเข้าช้าพอใช้ วันนี้ลมพัดผ่านลำคลอง

เขาว่าถ้าแรงจัดบางทีนำร่องไม่รับนำเพราะกลัวลมจะซัดเรือเข้าฝั่ง พวกที่มาหาเขาว่าดี ลมเพียงนี้ไม่เป็นไรจะทำให้ร้อนน้อย มีเรือเช่นออกไปรับเราวานนี้เหมือนกันทั้งคู่แต่งธง ทำให้คิดถึงเรือเวสาตรีเหมือนคิดถึงเมีย นกนางนวลชุม มาลอยอยู่ริม ๆ เรือนับด้วยร้อย

เวลาเช้าโมงเศษ เกาวี่เนอกับแอดดิกิ่งของเกดีฟลงมาเวลาเจ้าเมืองหลับเราสลุตให้ ๑๓ นัด แอดดิกิ่งกับนายทหารบกไปด้วยกับเรายังไม่รู้แน่ว่ายศเขาจะเพียงไร เห็นเดินหน้าเจ้าเมือง แลเจ้าเมืองพูดด้วยเอกเซนเลนซี

เช้า ๒ โมงตรงออกเรือ ฉันขึ้นไปอยู่บนตะพานตลอดมาจนผ่านเรือกันลำหนึ่งจึงลงมากินข้าวเช้า แล้วกลับขึ้นไปอยู่อีกจน ๕ โมง เรือถึงทะเลสาบเรียก บิดเตอ น้อย จึงได้กลับลงมาจากตะพาน ฉันคะเนใจว่าพอที่จะเล่าให้แม่เล็กฟังได้ ว่าที่ดินแลคลองที่ขุดนี้อย่างไร ตามที่สังเกตได้ดังนี้

ที่ทะเลทรายเหล่านี้เดิมเป็นทะเลน้ำเค็มทั้งสิ้น แต่ตื้นขึ้นทุกทีจนกลายเป็นดอน พ้นทะเลเป็นทราย ก็เป็นทรายผุดขึ้นมาที่ทรายมากก็สูงหน่อย ที่น้อยก็ต่ำเสมอหลังน้ำทะเลบ้าง ต่ำกว่ายังคงมีน้ำตื้น ๆ บ้าง ที่ลึกน้ำยังขังอยู่เป็นทะเลสาบ คือขาดเป็นห้วงๆไป ที่ใหญ่ที่สุดนั้นเรียกว่า บิดเตอ ใหญ่ แลเห็นเป็นทะเล เว้นแต่ไม่ติดต่อกับทะเลแดง จึงเรียกว่าทะเลสาบ น้ำคงเค็มอยู่เช่นนั้น ส่วนที่ไม่สู้ลึกมากที่ขังเป็นห้วงๆน้ำในนั้นแข็งเป็นเกลือไปโดยมาก แลดูขาวดาดเป็นทาง ๆ ไป บางแห่งเป็นเกลือลึกถึงสองวาสามวา ไม่ต้องเกลี่ยดินแลไม่ต้องไขน้ำเข้าออกว่าที่แท้แล้วคนไม่ต้องช่วยเลย ในที่นี้เรียกว่านาเหมือนเราไม่ได้ บ่อเกลือ

เหล่านี้เป็นสมบัติของคอเวอนเมนต์ทั้งนั้นแต่มากเกินต้องการ เขาคิดทำลายด้วย อยากจะถมให้สูงอยู่เสมอ เหตุดังนี้จึงกล่าวว่าที่เหล่านี้แต่ก่อนเป็นทะเล

การที่คิดขุดคลองนี้ อาศัยได้ช่วยแรงมากที่กะทางขุดให้บรรจบกับห้วงทะเล ที่ขาดเป็นตอน ๆ เหล่านั้นหาไม่จะต้องทำการมากกว่านี้มาก ตัวคลองนั้นกว้างๆแคบๆ ไม่เสมอกันอยู่ในขนาดเขื่องกว่าคลองหว่างเกาะบางปะอินหน่อยหนึ่งเป็นพื้น แต่ต้องรักษาอย่างกวดขัน เพราะทรายเลื่อนลงมาได้ง่ายกว่าดิน เมื่อเดินเรือแรงน้ำกระทบฝั่ง เพราะฉะนั้นถ้าเป็นที่แคบ เขาจึงต้องบังคับให้เดินแต่ครึ่งกำลังเรือ ต่อเมื่อถึงที่กว้างจึงเดินเต็มกำลังได้ แต่กระนั้นก็ไม่พ้ง มีที่พังแลเห็นเป็นอันมาก ต้องมีเรือจักรสำหรับโกยขุดอยู่เสมอ แลเอาหินมาก่อเป็นเขื่อนมีปูนยึดบ้าง เป็นแต่ลำดับหินเปล่า ๆ บ้าง ปักไม้เลือกกันบ้างตามแต่ที่จะทำได้ เขาคิดทำต่อไปเสมอ ไม่มีเวลาที่จะเรียกว่าแล้วแลหยุดหอบกันเสียทีเลย การที่จะป้องกันอันตรายมิให้เรือติดตื้นแลมิให้เรือโดนกันนั้นได้จัดดังนี้ คือเลือกที่ซึ่งพอที่จะปลูกโรงคนอยู่ได้ ไม่เป็นกำหนดห่างชิดเท่ากัน ตามแต่จะเหมาะแต่ไม่ให้ห่างนักปลูกเรือนที่คนอาศัยแลมีเสาธงสัญญา กำหนดกันด้วยเครื่องหมายที่ชักขึ้นบนเสา กลางวันใช้ตุ้มทาดำกลางคืนใช้โคมแดงโคมเหลือง สัญญานั้นเป็นสองอย่างไม่ให้เหมือนกัน เรือที่มาแต่สุเอซสัญญาอย่างหนึ่ง มาแต่ปอร์ตเสดสัญญาอย่างหนึ่ง ยกเครื่องสัญญาๆ ฝ่ายใดขึ้น ฝ่ายนั้นก็รู้ว่าตัวจะต้องทำตามสัญญาเช่นนั้น ก็มีแต่สามอย่าง คือเดิน รัวเดินช้าแลให้ผูกเรือของตัวเสีย ที่ซึ่งจะผูกเรือนั้น ถ้าเป็นที่ตำ มีน้ำ

ลึกแต่เรือเข้าไม่ได้ เขาปักเสาหลักแพสี่เสา ไว้สูงเสาหนึ่งเป็นที่ผูกถ้าเป็นทรายต่ำๆ ปักแต่เสาเป็นหลักรายไป ถ้าเป็นที่เนินทรายที่เป็นเองก็ดี ที่เป็นทรายขุดขึ้นก็ดี เขาคอยฉายทรายให้เป็นทางเดินขึ้นไปถึงหลักได้ง่าย ๆ การที่เรือลำใดควรหลีกเรือลำใดนั้นแล้วแต่กำปะนีจะบังคับ ที่แท้เราเดินในคลองนี้ ถ้ากำปะนีจะแกล้งเท่าใดก็แกล้งได้ เราอยู่ใต้บังคับทีเดียว ถ้าเขายกเครื่องหมายให้ฝ่ายใดหยุด ฝ่ายนั้นต้องมีเรือเล็กส่งคนพาเชือกขึ้นไปโยงกับหลัก แอบเข้าไปริมคลองข้างหนึ่ง ในการที่จะไม่ให้เรือแอบเข้าไปติดตื้นนั้นมีทุ่นรายตามริมร่องน้ำ แดงข้างหนึ่งขาวข้างหนึ่งตลอดทาง ที่เป็นศิลาในน้ำเขามีเครื่องหมายอย่างอื่นอีก ศิลาที่มีมักเป็นศิลาเหลืองเป็นพื้น การที่เขาอนุญาตให้เราไม่ต้องหยุดเรือนั้น หมายว่าจะต้องบอกกล่าวไปถึงเรือที่จะผ่านมาอย่างไรหรือ ไม่จำเป็นต้องวุ่นวายเลย ชั่วแต่ออกหมายไปตามโทรเลข ให้สเตชั่นตามทางทราบ ว่าเรือเราอย่าให้ยกเครื่องสัญญาให้ต้องหยุดเท่านั้นก็พอ

การที่ต้องรักษาสเตชั่นมากนี้เป็นข้อสำคัญ ก็แต่ทำไมจะได้น้ำจืดกิน ที่นี่คอเวอนเมนต์อียิปต์เกณฑ์คนขุดคลองน้ำจืดมาในระหว่างทางรถไฟแลคลอง ภายหลังขุดคลองสองปี คลองนั้นกว้างบ้างแคบบ้างแต่มิใช่คลองเรือเดิน ประสงค์แต่จะไขน้ำเท่านั้น ขุดต่อมาจากแม่น้ำไนล์ ซึ่งเป็นแม่น้ำใหญ่ ในทวีปอาฟริกา พื้นดินเหล่านี้ต่ำกว่าต้นน้ำ น้ำเดินเชี่ยวเสมอ เราเห็นได้ตั้งแต่สุเอซมา ที่ลำคลองตรงไหนตรงนั้นต้นไม้เขียวกว่าที่อื่น มักจะไม่ห่างจากคลองกำปั่นโดยมากนัก ตามคลองเหล่านี้ถ้าพอจะขุดรางแยกมา หรือขุดไม่ได้ก็ใช้ท่อเหล็กฝังมา น้ำคงมีทุกสเตชั่น

เหลือเพือ การที่ตักน้ำใช้จังหันลมเป็นแรง น้ำเดนที่ใช้ไหลตกลงในคลองนี้เป็นน้ำตกดูเขาไม่ต้องเสียดายเลย ตามสเตชั่นทั้งหลายเหล่านี้ ควรจะสรรเสริญในการรักษายิ่งนัก ยังไม่เห็นแห่งใดเก่าสักแห่งเลย ดูเหมือนพึ่งแล้ว รอนั่งร้านใหม่ ๆ ทั้งนั้น เมื่อวานนี้ก็เหมือนกัน บรรดาตึกที่ปากคลองก็ใหม่เช่นนี้ คนที่เขาใช้ไม่ต่ำกว่า ๕,๐๐๐ คน จ่ายเงินเดือนหนึ่ง ๆ เป็นอันมากนับด้วยล้านแห่งแฟรง บรรดาเรือที่ผ่านมาในเวลากลางคืนเขาจ่ายไฟฟ้าให้ติดมาที่หัวเรือ ตามทุ่นก็มีโคมเขียวโคมแดงตามด้วยแกสอย่างที่ทำให้สว่างกว่าปรกติ มีหม้อเหล็กที่สำหรับซึ่งที่เป็นที่น้ำท่วมก็ปลูกร้านตั้งในน้ำ เขาว่าเรือเดินกลางคืนงามนัก ฉันรอดูอยู่จนดึกวานนี้ก็ไม่มีเรือออกจน ๘ ทุ่ม กัปตันมาเห็นฉันนอนหลับไม่ได้ปลุกขึ้นดู

บรรดาเรือที่เข้ามาต้องเสียค่าคลอง เก็บเป็นรายตันตามที่เรือๆ แต่ก่อนว่าเก็บ ๑๐ แฟรง เดี๋ยวนี้ว่าลดลง ๙ แฟรง ๕๐ ซางตีม แต่เรือรบลดราคาลงยังไม่ทราบแน่ว่าจะเท่าใด เรือเราบอกไว้ ๒,๐๐๐ ตัน

ตามทางที่มาเราเห็นพวกเบดวินทำเรือนอยู่ รูปร่างไม่ผิดกับเตาปูน ช่องหายใจที่เจาะก็เท่านั้นนั่นเอง ไม่มีอะไรที่จะเป็นเกณฑ์ตั้งว่าเราควรจะตั้งบ้างแห่งใด จะอาศัยคลองน้ำ หรือหมู่ไม้ หรือชานเขาของเหล่านี้ไม่มีทั้งสิ้น นึกจะตั้งที่ไหนก็ตั้งลงไปกลางทรายเช่นนั้น แต่หญ้าสักเส้นหนึ่งก็ไม่มี เจ้าของเรือนทั้งผู้หญิงผู้ชาย ออกมานั่งเล่นอยู่กลางแดด เด็ก ๆ ก็วิ่งเล่นอยู่ตามนั้น อูฐก็หมอบอยู่ใกล้ ๆ ตัวได้เห็นอูฐลูกอ่อนยังหยุกหยุยอยู่ หน้าตาก็หน้าเกลียดเหมือนพ่อแม่ไม่น่าเอ็นดูเลย มีเบดวินบางคนมานั่งอยู่ริมคลอง หน้าดำแต่ไม่เหมือนสุมาลี เพราะมีสีแดงเจือแดรูปหน้าดี จมูกโด่ง มีหนวดดำ คลุมหัว

นายทหารรักษาฝั่งน้ำเขาว่า เห็นจะเป็นพวกที่มาคอยขโมยรับสินค้า ซึ่งแต่ก่อนมีชุกชุมอย่างยิ่ง เดี๋ยวนี้ค่อยน้อยลง การรักษานี้เป็นหน้าที่ของคอเวอนเมนต์อียิปต์ จัดกองตระเวนเดินตรวจในเวลากลางคืน ใช้ชื่ออูฐเป็นสองพวก พวกอียิปต์แต่งตัวเสื้อกากี แต่พวกสุดันนิศ หรือพวกนุบเบียนใส่เสื้อหรือห่มผ้าดำ ๆ ดูคล้ายพวกเบดวินเองมาก มีมายืนรับที่ริมทางบ้าง มีคน ๗๐๐ เศษ ใช้อังกฤษเป็นนายโดยมาก เว้นแต่ผู้บังคับการเป็นคนชาวอียิปต์ ที่ลงมาในเรือเราด้วยนี้ นอกนั้นไม่เห็นอะไรนอกจากทรายจนสุดสายตา แต่ฝั่งข้างซ้ายบางแห่ง แลเห็นเสาโทรเลขรายทางรถไฟ บางทีเห็นตัวรถไฟเองเดินอยู่ด้วย มีกระพักหรือเนินทรายที่ชาวอียิปต์เขาเรียกว่าเขาสูงอยู่บ้างก็มี แต่ไม่เห็นอะไร ทรายพัง ๆ เท่านั้น บางแห่งที่พังมากนักเขาปลูกหญ้า แต่เป็นหญ้าที่อย่างเราต้องเรียกว่าต้นไม้กับพง ม้าไม่กินเป็นแน่ แต่อูฐฉันได้ สำหรับให้รากยึดดิน แต่เช่นนั้นก็มีห่างเต็มที

ฉันเข้าใจว่าที่เล่ามานี้ แม่เล็กพอที่จะคิดเห็นเค้าเงื่อนได้บ้างแล้ว คนที่มากับเราสองคนนี้ เป็นฝรั่งทีเดียว เอาแต่หมวกครอบเสียเท่านั้น ว่าเบียร์เรียบไม่เห็นปิดบัง ยศแขกไต่สวนยังไม่ได้ความชัด แต่ได้ความว่า ปาชานั้นคือ ปะดิชะของมลายูนั่นเอง แปลว่าผู้ครองแต่มีชั้นเยเนราล ๓ ชั้น ถัดลงมาเป็นเบ มีสองชั้น แลยังอื่น ๆ อีกฟังไม่ถนัด เอเฟนดีดูเหมือนจะมีแต่พลเรือน แต่ปาชาแลเบมีฝ่ายพลเรือนด้วย เบเป็นตำแหน่งเกิดฟตั้งได้แต่ปาชาต้องรับสัญญาบัตรจากสุลต่าน เรื่องนี้งดไว้ชำระใหม่ นายทหารนั้นพูดอังกฤษดีทีเดียว

กัปตันกลัวว่าลมพัดจัดเรือจะเดินส่าย ฝ่ายเจ้าเมืองว่า เป็นเคราะห์ดีนั้นของแกถูก เรามาไม่สู้ร้อนมีลมพัดเสมอ ในเก๋งเรือ ปรอท ๘๒ ข้างบนรื้อเพดานหมด เป็นกลางแจ้งร้อนกว่าจริงอยู่แต่กลับกันข้ามกับที่ว่าร้อนนัก ถ้าจะว่าอย่างไทยก็ว่าพระบารมี เรามาเร็วมากด้วย กัปตันชมนักว่าอาภากรถือท้ายดีอย่างยิ่ง วันนี้ถือในที่แคบไม่ได้ส่ายเลย ดูแกหยอดเต็มที่แล้ว

ฉันเขียนมาเพียงนี้แล้ว ได้ขึ้นไปดูบนตะพานอีกเห็นคนตกเบ็ดเห็นเรือหาปลา เพราะเรามาใกล้อีศไมเลียแล้ว ตกเบ็ดยืนตากแดดบนฝั่ง เรือหาปลารูปร่างเป็นเรือโบตท้ายแหลม แต่แจวเหมือนเรือตุงกั้ง เขาว่าปลาที่นี่อ่อนยุ่ยมาก พบหมู่เรียกว่าบ้านก็ไม่ได้ เป็นเต๊นท์ฝากระดานเหมือนเต๊นท์พระองค์สาย[๑๐๔] ตั้งกับทรายเฉย ๆ มีวัดบนหลังเนินรูปร่างก็สี่เหลี่ยมมีกลมข้างบน แต่เกือบร้าง วัดก็โทรม ปูนกะเทาะเห็นแตะข้างใน ดูเห็นจะได้ความลำบากแสนสาหัสคนเหล่านี้ ถามถึงอาหารก็ดูเป็นไม่ต้องการไฟ คือกินข้าวโพดบ้างเล็กน้อย กับอินตะผาลัมแลน้ำนมอูฐ น้ำก็ไม่ใคร่จะได้กิน มักก็อยู่ได้ด้วยเกิดมาในที่เช่นนั้น หรือจะตกลงใจว่าโลกนี้มันเป็นเช่นนั้นก็เฉยสบายไปได้

ตอนนี้ดินแข็งกว่าตอนล่าง มีนกเล็กชุมอยู่ตามรูที่ฝั่งคลองนั้น ถึงเมืองอีศไมเลียเวลาบ่าย ๒ โมง เร็วไปกว่ากำหนดชั่วโมงหนึ่ง ที่นี่เป็นที่กว้างหน่อย เรือเราเข้าจอดชิดฝั่งได้มาก แลดูขึ้นไป ถึงมีต้นไม้มากก็จริง แต่เป็นฝุ่นออกฟุ้งไปทั้งนั้น ดูจะไม่สบายเต็มที พวกฝรั่งเศสกำปะนีคลอง ๓ คน[๑๐๕] ขึ้นรถไฟมาคอยที่นี่ พอถึงก็ลงมา มีรองเจ้าเมือง

ถงมาด้วย แต่ฉันไม่ได้ออกรับ เพราะนางนองเรื่องไม่กินข้าวกลางวันตามเวลา เพราะกินข้าวเช้าสายมัวทิ้งเสีย จึงกำลังกินข้าวแลเตรียมรูปตัวถอดเสื้อด้วย

พอถึงเรียบร้อยดีแล้วออกเหนื่อยแลเมื่อย จึงเปลื้องเครื่องให้เยนตแมนนวด[๑๐๑] ไม่ทันไรกัปตันคำมิงมาบอกว่ากงสุลเยเนราลฝรั่งเศส[๑๐๗] เมืองไกโร ให้คนถือหนังสือมาขอเฝ้า ฉันว่า ๕ โมงจะขึ้นบก ให้เขามาเวลาก่อนนั้น เขาลงมาบอกต้อนรับตามคำสั่งของรัฐบาลเขา เป็นคนเรียบร้อยมาก และรู้จักกับเจ้าพระยาอภัยราชา[๑๐๘] เห็นจะไม่มีเหตุผลลำบากอันใดในการที่มานี้จะประมูลที่สุเอซ เขาว่าเป็นคนของฝรั่งเศส

๕ โมงฉันขึ้นบก มีโปลิศถือปืนมารับ นายเป็นคนเยอรมัน เกณฑ์กันมาคอยแต่บ่ายโมงหนึ่ง รถเจ้าเมือง ๓ กำปะนี ๓ ฉันขึ้นรถกับสีสกีปาช่า[๙๘] เพราะเขาแทนเกดีฟ แลนายคลองผู้หนึ่งไปดูที่วังซึ่งทำรับเอมเปรสยูเยนี[๑๐๙] เมื่อมาเปิดคลอง ทำหรูหรามาก จำได้ที่ด้านหน้าเพราะเห็นในหนังสือพิมพ์ แต่เดียวนี้ไม่ได้ทำอะไร เป็นที่เล่นละครบางคราวเท่านั้น ต้นไม้ที่เห็นบนบกมาก เป็นต้นสนมาแต่สุมาตรา เราไปตามคลองน้ำจืด ถนนปลูกต้นไม้สองข้าง จะต้องแก้คำที่บอกผิดหลายแห่ง คลองนั้นเท่าคลองหลอดเรือเดินได้มีเรือไปมาเสมอ แล้วไปออกที่เป็นทราย ดูเหมือนตามฝั่งทะเลข้างตะวันตก ทรายพูนเป็นกองยาว ๆ แต่กระนั้นเจ้าพวกชาวเมืองไปขุดปล่องอยู่ ไม่มีผิดกับที่ฝั่งศพ เป็นฝั่งทั้งเป็นแท้ ไปในหมู่บ้านฝรั่งเศส หมู่บ้านกริก พวกเหล่านี้เป็นคนมาอยู่ในอียิปต์นานแล้ว เป็นลูกจ้างกำปะนีโดยมาก เป็นเมืองฝรั่งอย่างเหี่ยวหน่อยทีเดียว ต่อไปถึงบ้านชาวเมือง ก็เป็นเมืองอียิปต์ทีเดียว

คนต่าง ๆ ตั้งแต่ขาวเหมือนฝรั่งจนกระทั่งดำเป็นอ้ายมืด แต่พูดภาษาอาหรับทั้งนั้น แต่งตัวก็เสื้อยาวรัดเอวเหมือนกันโดยมาก ผู้หญิงก็คลุมหัวอย่างเตอรกี แปลกแต่เจ้าของเมืองอาหรับแท้กลับแต่งตัวผิดไป ใส่เสื้อดำหลวม ๆ แหวกอกมาก ของสดขายดูมีมากกว่าเอเดนมาก ผลไม้ก็มีดี ๆ ส้มหวานมาก แต่มีรสเปรี้ยวเจือเป็นมะยงชิด ฉันเชื่อว่าผู้หญิงคงจะชอบมาก แต่จะส่งไปเขาว่าเน่าเร็วนัก ส้มที่เอเดนสีแลรสเป็นมะเฟืองเว้นแต่ไม่เหม็น กินไม่เป็นเรื่อง มาแวะดูเครื่องศิลาโบราณแล้วกลับมาดูโฮเต็ล เขาเรียกชื่อวิคตอเรีย แต่ไม่ใช่ของอังกฤษ จัดไม่เหมือนสิงคโปร์ ที่เห็น ๆ มาดีมาก เว้นแต่ห้องนอนจัดเป็นเมืองหนาวเห็นจะร้อนเต็มที ต้นไม้ขึ้นงาม กุหลาบขาวเป็นพวง ๆ เล็กกว่าที่ประสังคฤหันโตสารีหน่อยหนึ่ง ต้นไม้องุ่นก็เป็นได้ดี ที่จริงต้นไม้อะไรปลูกเป็นหมด เว้นแต่ไม่มีน้ำ ที่ต้นงามเพราะคลองน้ำจืด ต้นไม้ใหญ่ที่เราระวังกลัวน้ำจะท่วมรากกันนั้น เขากลับให้ขุดให้ลึกรอบโคนต้นแล้วทำร่องตลอดกันมีท่อน้ำเปิดให้น้ำท่วมสองเดือนครั้งหนึ่ง เมืองนี้อัศจรรย์จริง ๆ เมื่อ ๓๐ ปีไม่มีอะไร เดี๋ยวนี้คนถึง ๓,๐๐๐ เศษ แต่ฝรั่ง ๓๐๐ คน รถไฟก็เป็นของกำปะนีเหมือนกัน

คนที่ว่า ๔,๐๐๐ ที่ทำการนั้น เขาคิดลดเสมอ เดี๋ยวนี้เหลือ ๓,๐๐๐เศษ เขาจะลดอีกเพราะงานน้อยลง เรื่องค่าคลองได้ความเป็นตันละ ๙ แฟรง เรือบรรทุกสินค้า เรือรบ แลเรือไม่มีสินค้า ตันละ ๖ แฟรง กับ ๔๐ ซองตีม เรือเราต้องเสียเกือบ ๕๐๐ ปอนด์ เรือเยอรมันไปเมื่อเร็ว ๆ นี้เสีย ๗,๗๐๐ แฟรงเศษ รวยพอใช้ เรากลับลงมาก่อนมืด ปาซากับนายทหารนอนที่

โฮเต็ลบนบก แต่นายทหารที่ฉันว่าเป็นเตือกผิด เป็นคนไอริช หมอไปได้ความมา

อนึ่งเกาวเนอเยเนราลในเมืองทั้งสามนี้ ลงไปคอยรับที่ปอตเสด มีหนังสือมาถึงสักปาชา ให้เชิญฉันฟังดนตรี พรุ่งนี้ที่ปอตเสดเวลายามหนึ่ง เราได้กำหนดจะออกเรือเสียเวลาทุ่มหนึ่ง ฉันจึงต้องแสดงความเสียใจ ที่จะรับไม่ได้ อังกฤษมีอำนาจมาก คนอังกฤษเข้าทำการมากก็จริง แต่พวกแขกยังกลัวเกรงเกดิฟ แลขุนนางเตือกมากอยู่

ฤดูนี้ร้อนหนาวกลับกันเร็วเต็มที เวลากลางวันร้อน พอพระอาทิตย์ตกก็รู้สึกหนาว ฉันได้โทรเลขไปถึงแม่เล็กจากที่นี่สองฉบับ เล่าไม่หมดแต่มากนักแล้ว ขอจบกันเสียที

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๙

เรือมหาจักรี เมืองปอตเสด

วันที่ ๗ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๖ (ตัวเลข ๓๐ พิมพ์ไว้เหนือ ร.)

ถึงแม่เล็ก,

ฉันจะขอเพิ่มเติมเรื่องที่ตกหล่นเมื่อวานนี้เสียก่อนจึงจะว่าส่วนวันนี้ต่อไป ฉันไม่ได้จดย่อเหมือนคราวก่อน เพราะยังมีวันว่างมากจึงได้ลืมนัก

เมื่อวานนี้ให้หลวงสุนทรล่วงหน้าไปปอตเสดก่อน เพราะวันเสาร์แบงก์เขาทำการครึ่งวัน ให้ไปเตรียมเบิกเงินไว้เสียค่าคลอง กับเมื่อมาตอนต้นคลองมีตะพานแห่งหนึ่งเป็นสายโซ่ขึงข้ามฟาก มีเรือสำหรับขันกว้านข้ามไปข้ามมา แต่เป็นตะพานเล็กสำหรับอูฐข้าม ทางก็เล็กเฉพาะอูฐเดินเหมือนกัน

อีกเรื่องหนึ่งศิลาทำเรือนที่อิศไมเลีย เขาไปเอามาจากเขาที่ตรงกันข้าม ค่อยเป็นก้อนไม่ได้ตัดเป็นเหลี่ยม เว้นแต่ขอบหน้าต่างประตูใช้ศิลามาจากไกโร ดูไกลหรือใกล้ก็เหมือนดินสอขาวใช้เหล็กเหมือนจอบแต่สั้น ๆ มีฟันเหมือนกระต่ายขูดมะพร้าวถากเป็นเหลี่ยม แลสับเป็นเดือยเกี่ยวกัน เห็นจะแข็งกว่าดินสอสักหน่อย เรือนดี ๆ ที่นี่ใช้ทำด้วยหินเช่นนั้นทั้งสิ้น

อนึ่งที่ว่าพวกฝรั่งเศสหัวหน้ากำปะนี ๓ คนมาทางบกนั้นผิดไป เขาบอกเองว่าเขาลงเรือนำทางเรามาในคลองออกเวลาโมงเช้าเราเห็นเรือแต่ไม่รู้ว่าเขามา เพราะฉะนั้นจึงขึ้นมาบนเรือเร็วนัก เขาว่าใน ๑๐ ปีนี้ไม่มีเจ้าแผ่นดินมาทางคลองนี้ ยกไว้แต่เกดีฟ ครั้งหลังที่สุดเอมเปรสออสเตรียมา เจ้านายไปมาเนือง ๆ เขาเคยยกให้เดินได้สะดวกเช่นนี้

กงสุลเยเนราลฝรั่งเศสที่มาวันนี้ เขาเซ็นชื่อเขาว่าเป็นมินิสเตอร์ คือทูตอย่างต่ำ เขาจะอยู่เล่นเหยี่ยวจับสัตว์ต่อไป เรื่องเหยี่ยวจับสัตว์นี้ เล่นกันมาก ทั้งฝรั่งแขกเจ๊ก ที่นี่มีคนเล่นมากเหมือนกัน มีกระต่ายและสัตว์อื่น ๆ บ้าง ชุมพอเล่นได้

กับฉันลืมเรื่องหนังสือมิสเตอร์กูด ๑๑ นั้น เขาเตรียมรับข้างใน ขอให้บอกไปให้รู้ด้วย เป็นด้วยเขาไว้ตัวว่าเข้าใจข้างไทย พวกอียิปต์พูดถึงมากว่าเขาเป็นคนคุ้นกับไทย

เวลาค่ำนั่งกินข้าวบนดาดฟ้า จะสั่นเสียให้ได้ ได้เห็นเรือผ่านกันในเวลากลางคืน เขาจ่ายไฟฟ้ามีเครื่องฉายดวงโตให้ลำละดวง แขวนหน้าเรือริมน้ำสำหรับให้เห็นทุ่นเป็นต้น เวลามาแต่ไกลเห็นแสงไม่เห็นดวงเหมือนพระจันทร์เย็นขึ้นมาจากฟ้า ดวงโตขึ้น ๆ จนไม่เห็นลำเรือเลยเรือที่ต้องหยุดนั้นพอผูกแล้วต้องดับไฟฟ้าจนเรือลำที่หลีกผ่านไป แก้เชือกแล้วจึงเปิดไฟฟ้า ดูเป็นราวกับดาวพระศุกร์เข้าพระจันทร์ เพราะเราเห็นแต่ไกลเรือเดินช้า กว่าจะผ่านกันได้เกือบชั่วโมงหนึ่ง ดูเป็นการใหญ่มิใช่เล็กน้อยเลย

ตื่นต่อ ๒ โมงเศษเรือออกแล้ว นอนสบายนักปรอท ๗๒ แต่ฉันไม่ได้ห่อแบลงเกตมาในคลองตอนนี้ พบเครื่องขุดคลองเนือง ๆ ที่อย่างเรามีทั้งดินข้างคลอง ใหญ่ยาวกว่าเรามาก ที่ขุดดินกลางคลองมีเรือลำเลียงไปถมที่ทะเลสาบ ตามแถบนี้ลงเขื่อนศิลาแล้วเกือบทั้งนั้น มีทหารอังกฤษแห่เรามาตามริมคลอง ๕ อังกฤษเสมอ นายที่ลงมาด้วยกันกับเรา ซึ่งเป็นคนไอริชนั้น รับยศเป็นบิมปาซี ขึ้นลองเบลงมาเห็นจะเป็นเมเยอหรือนายพันตรี

อนึ่งตอนนี้เราจะอยากบอกโทรเลขที่สเตชั่นใดก็ได้ เขียนใส่ขวดโยนขึ้นไปบนฝั่งแต่เฉพาะบอกไปได้ที่ปอตเสด สเตชั่นเหล่านี้อยู่ข้างซ้ายฟากข้างอียิปต์ทั้งสิ้น เพราะอาศัยคลองน้ำจืดแลทางไปมาถึงรถไฟด้วยทหารที่รักษาก็อยู่ฟากเดียวเหมือนกัน

ฉันขึ้นไปบนตะพานหนาวพอใช้ มาตอนนี้ตามข้างคลองแปลกกว่าตอนใต้อิศไมเลียตามฝั่ง เขาลงเขื่อนศิลาอย่างเรียบร้อยโดยมากแต่ยังไม่ตลอดทั่วไป มีคลองน้ำจืดพึ่งขุดแล้วใหม่ลงไปปอตเสด ที่ในคลองนี้แห่งหนึ่งเห็นคลองน้ำจืดตรงถิ่วทีเดียว มีเรือแล่นไปในนั้นหลายลำ แต่ที่นั้นมาคลองน้ำจืดกับรถไฟก็เคียงกันมากับคลองกำปั่นนั้นชิดทีเดียว ตามริมคลองน้ำจืดปลูกต้นสนติดกันไม่เป็นระยะ สูงประมาณสองสามศอกแล้วทั้งสองฝั่งคลอง ถ้าต้นสนโตคงจะทำให้คลองน้ำจืดเป็น อาเวนิวน่าพายหรือตีกระเชียงไปปอตเสด คลองนี้ก็คงจะงามขึ้นได้อีกเป็นอันมากรถไฟนั้นเป็นรถรางแคบทีเดียว

ในตอนนี้เรามาถึงบึงใหญ่ เรียกเมนซาเละ ยาวลงไปถึงปอตเสดน้ำไม่ลึก ถ้าเวลาแล้งน้ำกร่อย แต่ถ้าน้ำไนล์ท่วม น้ำในบึงนี้จืด มีปลาชุมเห็นนกกระทุงเต็มตลอดไปริมขอบฟ้า ฉันหมายเป็นศิลาทีกขึ้น เขาบอกไม่เชื่อ ดูอยู่เป็นนานจนที่หลังเข้าไปใกล้แลเห็นตัวด้วยกล้องถนัดมันช่างมากมายอะไรเช่นนั้น ดูเป็นหมู่รังยาวไปเหมือนกับทหารเดินจนสุดสายตา ฉันว่านี่จะสักกี่หมื่น เขาว่านับด้วยสิบ สิบ ๆ ล้าน ไม่แต่กองทัพเราตื่นนกกระทุง ทัพอังกฤษในอียิปต์นี้ ก็เคยเตรียมรบนกกระทุงเหมือนกัน พระยาสฤษดิ์เคยประมูลอะไรต่าง ๆ ว่าข้างเหนือเราดีกว่า

หรือมีเหมือนกันโดยมาก แต่เรื่องนกกระทุงนี้ยอมแพ้ว่าเราน้อยกว่าหลายพันเท่า ดูมันกราดไปทั้งนั้นเหมือนกองปูน มีเป็ดน้ำชุมมากใกล้ ๆ เรือ แต่เขาว่ายิงยากนักเพราะที่แจ้งแลเข้าใจหลบหลีกมาก ราวกะว่าจะรู้ทางปืน ถ้ายิงคงจะพ้นทางปืนราวสักยาร์ดหนึ่งสองยาร์ด แลไม่ใคร่จะหนีไปไกลด้วย มีค่ายพวกเบดวิน เบดวินตั้งอยู่ริมปากบึงสัก ๑๕ หลัง มีเรือนด้วยเป็นพวกทำปลา เรือนนั้นไม่มีอะไรนอกจากเอาเสื่อเอาแผงกั้นเป็นประรำฝารอบเล็ก พวกเหล่านี้ว่าบางคนมั่งมีมาก แต่ย้ายไปมาเหมือนกะเหรี่ยงเช่นจะไปยิงสัตว์ก็ยกทั้งพวกหญิงชายเด็กผู้ใหญ่ แพะแกะลาอูฐทรัพย์สมบัติแลซ้ำรื้อเรือนไปด้วย ไปประมาณเดือนหนึ่งสองเดือนกลับมาแล้วย้ายไปที่อื่นอีก พวกหนึ่งถึง ๑๕๐ คน มีอูฐตั้ง ๓๐ ตัว ๔๐ ตัวก็มี เป็นคนไม่เข้าไปเมืองเป็นอันขาด ถ้าเข้าไปแล้วเป็นคนชาวเมืองอย่างเลวทีเดียว ฉันอยากจะเห็นใกล้ ๆ ยังไม่สมประสงค์ เขาว่าจะดูในเมืองก็จะมีแต่อย่างเลวไป

บึงนี้ตกมาข้างเหนือบางแห่ง ฤดูนี้น้ำแห้งแต่หน้าน้ำ ๆ ท่วม เขากำลังคิดจะแก้ไขให้เป็นที่มีประโยชน์ คอเวอนเมนต์ได้ออกเงินค่าตรวจไปเป็นอันมากแล้ว จะคิดสูบน้ำออกเสียให้หมด กั้นไม่ให้น้ำเค็มซึมหรือไหลเข้าไปได้ แล้วเปิดน้ำจืดจากแม่น้ำไหลเข้ามาแช่ล้างเกลือที่เค็มติดอยู่ในพื้นแผ่นดิน เห็นว่าสักสามปีจะปลูกข้าวได้ต่อนั้นไปจึงจะปลูกนั่นจะเป็นที่มีประโยชน์ขึ้นนับด้วยล้านไร่ แต่ต้องการใช้ทุนมาก เมืองนี้เป็นเมืองนอนไม่ได้ ถ้าไม่ทำก็โทรมหมดเท่านั้น มีตรงกันข้ามกับเรามากแต่เห็นว่าควรจะไว้พูดภายหลังจะดีกว่า

เรามาถึงสเตชั่นแห่งหนึ่งเรียก กันตารา เป็นเมืองหรือบ้านตำบลหนึ่ง มีหมู่บ้านมีคนบ้าง แต่ที่ร้างเสียเป็นอันมาก มีเจ้าเมืองแลโปลิศ

มายืนคอยรับ เมืองนี้ตั้งมาแต่นานแล้วเพราะเป็นทางอูฐเดินไปมากับแขวงไซเรีย มีทางแลมีตะพานลอยข้ามคลองน้ำเค็มคลองน้ำจืดเป็นตะพานหก ทางเหมือนทางช้างกว้างสักสองศอกเท่านั้น ตะพานก็เท่ากัน ที่ร้างไปนี้เพราะการค้าขายไม่ใคร่ติดที่นี่ ด้วยมีทางเรือแลทางรถไฟไปถึงเมืองเร็วเข้า แต่ร้างก็ดูไม่น่าเสียดายเลย ๓ ปีก็หน้าตายิ่งกว่าร้างที่กรุงเก่าเพราะฝาดินหรืออะไรกำมะลอทั้งนั้น

การส่งโทรเลขแลรับโทรเลขตามทางนี้ใช้เรือที่สเตชั่นนั้นเอง ถ้าเราจะส่งไปม้วนใส่ขวดทิ้งน้ำ ถ้ามีจะส่งเรา คนที่ตะพานมายืนกวักห่มตัวหย่อน ๆ จะเรียกว่ากวักทั้งมือทั้งตีนก็ว่าได้ วันนี้เยเนราลเดโช้ได้รับโทรเลขกงสุลอิตาลีรับอาสาจะช่วยอะไรต่าง ๆ และจะขอเฝ้า ได้ตอบไปเรื่องกำหนดวันถึงเวนิส ยังไม่ได้ตอบกับสีกิปาชา ไดรับฉบับหนึ่งเรื่องกงสุลทั้งปวงขอเฝ้า เราได้โต้ตอบกันทางโทรเลขทั้งนั้น

ทหารที่ขี่ม้าเป็นนายคนหนึ่ง กับทหารอูฐคนหนึ่งที่ขี่กำกับเรือมานั้นออกวิ่งบ่อย ๆ เป็นการอวดฝีตีน ดูม้าอาหรับมันงามจริง ๆ ฉันได้ว่าตกลงกันกับสีกิปาชา รับจะหาม้าที่นั่งแลม้ารถให้ ขากลับมาจึงจะได้ดูแลซื้อ แล้วจะให้พระยามหาโยธากับหลวงสุนทรพาไปก่อน

ตามทางนี้นกเป็นหมู่ ๆ นกกะเรียนนกกระทุงแลอะไร ๆ ยืนราวกับหัดทหาร หันหน้าลงน้ำทั้งนั้น ห่างจากเรือเราสี่ห้าเส้นเท่านั้นดูเพลินทีเดียว ยิ่งมาเหนือยิ่งหนาวเข้า เวลาบ่าย ๒ โมง ปรอท ๗๒ เท่านั้น ฉันมาถึงที่นี่ก่อน ๓ โมง ยืนดูอยู่บนตะพานกลับลงมาใส่เสื้อฟรอกโก๊ต เกือบไม่ทัน เกาวเนอเยเนรา ๑๑๒ ลแลขุนนางหลายคนลงมา คำนับช่างต่ำ

แปลกเสียจริง ๆ ในเมืองเราไม่มีใครเหมือนแล้ว มิสเตอร์กูลกงสุลอังกฤษลงมาแต่งเต็มยศดูแรเพิ่บฟอบแฟบเต็มที่ แต่ยังพูดไทยได้ดีอยู่ ฉันจะขึ้นบกเดี๋ยวนี้ กลัวว่าจะไม่มีเวลาที่จะส่งทัน จึ่งรีบส่งหนังสือเสียเวลานี้

วันนี้เปนวันแรกที่จะเข้าไปในเขตยุโรป นับว่าไกลคนละทวีปมีใจนึกถึงแม่เล็กมากยิ่งกว่าทุกวัน ขอให้บอกลูกและบรรดาพี่น้องแลใคร ๆ ที่เปนที่รักใคร่ ว่าฉันมีความสบายดีแลมีความระลึกถึงอยู่ หวังใจจะมีความสบายด้วยกันทั้งสิ้น

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

สถานทูตฝรั่งเศส พ.ศ. ๒๔๔๐

ที่ ๑๐

เรื่อมหาจักรี ในทะเลมิดิเตอรเรเนียน

วันที่ ๘ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๖
                                        ๓๐

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยตั้งแต่ฉันส่งหนังสือฉบับก่อนแล้ว เวลาก่อนบ่าย ๔ โมงเล็กน้อยฉันได้ขึ้นบก เขาจะรับอย่างเต็มยศ แต่ฉันขอให้เป็นแต่การไปรเวต เพราะฉะนั้นจึงได้ใช้แต่เสื้อฟรอกโก๊ต ที่นี่มีเรือรบอังกฤษอยู่สามลำ แต่กฎหมายในคลองเขาห้ามไม่ให้สลุตหน้าเมืองที่ออกทะเลมิดิเตอรเรเนียน มีปืนผาพร้อมแต่ไม่ได้สลุต เพราะถอนทหารไปในการรบเตอรกีกับกรีกหมด คือมีทหารเดินเท้า ๑๘ เรยิเมนต์ ทหารปืนใหญ่ ๒ แบตเตอรี่ ทหารม้าครึ่งเรยิเมนต์ไปที่เตอรกี ขึ้นที่ท่าหน้าออฟฟิศกำปะนีคลอง ถึงว่าตึกนี้โตกว่าดูไม่งามเหมือนที่ปอตติวฟิกที่สุเอซ มียอดสามเป็นกระโจมกลมประดับกระเบื้องสี กาวเนอเยเนราลเรียกว่าเกาวเนอเยเนราลคลองกับกรมการคอยรับมีทหารแถวด้วย ขึ้นรถไปกับเกาวเนอแลสิกปาชาธรรมเนียมก็ตรงกับเรา คือสิกปาชาเป็นข้าหลวงมารับต่างตัวเกดิฟ ต้องนั่งเคียงฉัน เกาวเนอเยเนราลนั่งหน้าไปที่คอเวอนเมนต์เฮ้าส์ มีทหารแถวยืนรับเข้าไปในห้องกลาง ตั้งเก้าอี้เหมือนอย่างที่ยาวา เขานำพระแขกคนหนึ่ง เป็นชาวอียิปต์แท้ รูปร่างสูงใหญ่มากแต่ตาออกเจาะอย่างไรทั้งสองข้าง แต่งตัวเป็นพระแขกแท้ เป็นตระลาการใหญ่ กับตระลาการศาลผสมหลายคน ฝรั่งด้วยคนหนึ่ง กับกรมการผู้ใหญ่สามสี่คน มี

คนเต็อกคนหนึ่งเป็นล่ามภาษาอังกฤษ เกาวเนอพูดได้แต่เข้าใจบ้าง แต่ว่าลืมเสียมากจึงต้องใช้ล่าม แล้วนำกงสุลต่างประเทศ มีกงสุลสเปญเป็นหัวหน้ามาหา ฝ่ายเรานำให้รู้จักคนเราแล้ว เกาวเนอเยเนราลแอดเดรสเป็นภาษาฝรั่งเศส ล่ามอ่านคำแปลอังกฤษ ฉันตอบเป็นภาษาอังกฤษสั้นๆแล้วนั่งเก้าอี้ พวกเขาแลกงสุลนั่งข้างขวา พวกเรานั่งข้างซ้าย แจกบุหรี่แต่ไม่เต้นเหมือนยาวา แล้วแจกกาแฟถ้วยเล็กที่เล่ากันแล้ว ๆ เล่า แต่รสชาติตามที่นึกตามคำเล่าไม่เหมือนกับที่กินจริง ๆ สีน้ำตาลค่นมีกากนอนอยู่ที่ก้นมาก แต่ไม่ขมเช่นที่กล่าวออกหวานพอกินได้อร่อยอยู่ สนทนากันประมาณครึ่งชั่วโมง ขึ้นรถไปที่บ้านมิสเตอร์กูลเกาวเนอขอตามไปด้วย ขึ้นรถไปเหมือนเมื่อขึ้นมา มีทหารม้านำตามด้วย บ้านมิสเตอร์กูลนี้ เป็นบ้านของคอเวอนเมนต์อังกฤษ เล็กนิดเดียวตั้งอยู่ริมทะเล พื้นชั้นเดียว การตบแต่งก็กระนั้นเอง มีสวนหน่อยหนึ่ง มีต้นไม้มีดอกเต็มไปทั้งนั้น เป็นต้นไม้ฝรั่งพวกไม้ล้มลุก ดูงามมากอยู่ ถ้าแม่เล็กเห็นก็โปรด มีเต็นท์ปักเป็นที่เลี้ยงน้ำชาตกแต่งดีหลังหนึ่ง มีธงช้างและธงอังกฤษปักเป็นคู่กัน เมียมิสเตอร์กูลรูปร่างพอใช้ เป็นคนเรียบร้อยไม่ใคร่เป็นคนช่างพูดนัก มีมิสซิสรอแยลที่ว่าเป็นคนสวยอย่างยิ่งนั้นมาช่วยรับรอง รูปร่างงามจริงแต่โตใหญ่เท่านั้นเอง ช่างพูดทักทายปราศรัยทั่วถึงคล่องมาก ผัวอ้วนอกกว้างใหญ่สมกัน เขาว่าตัวเขาเองรูปร่างเหมือนในถ้ำมองที่หมุนให้เห็นเป็นโตกี่โน่นที่นี่ได้ กับผู้หญิงอีกสองคนดูบ้านนี้สบายดี มีของไทยเช่นพานถมแลตะลุ่มมุกเป็นต้นบ้าง การที่พักอยู่นั้น เป็นอย่างสบายดี ฉันกินน้ำชาในเรือน เขาเปิดให้เดินได้ตลอด มิสเตอร์กูลยังพูดไทยได้ดีกว่านิวแมน[๑๑๓]มาก คนที่ไม่พบกันนาน ๆ มาพบ

กันก็ดูรื่นเริงดีอยู่ แล้วเขานำพวกนายเรือรบอังกฤษทั้งสามลำมาหา ฉันให้รูปกับเข็มกลัดคอมิสซิสกูล แลให้ป่าซ่ากับเจ้าเมืองและบิมป่าซี่ด้วย

แล้วลงเรือไฟไปดูเรือรบอังกฤษชื่อ ฮุซา เป็นเรืออย่างใหม่รูปร่างเพรียวเล็กเดินเร็วถึง ๑๙ น๊อต มีปืนใหญ่บอกเดียวกับปืนเช่นเรือเราแต่ขนาดย่อม หน้าตาห้องหับแปลกกว่าที่เคยเห็นมาก ได้ลงไปดูในห้องเครื่องจักรและป้อมที่ดาดฟ้าและในแคบินทั่ว ดูดาดฟ้าเตี้ยแต่ห้องสบายช่องกระจกเปิดเหมือนหน้าต่าง คงจะเย็นกว่าเรือธรรมดา เพราะมีที่เปิดแสงสว่างและลมเข้าได้มาก มีคนถึงร้อยเศษดูมากกว่ารูปร่างที่จะจุได้เท่านั้น แล้วไปดูเรือใหญ่อีกลำหนึ่ง ชื่อเอนดิเมียนมีปืนใหญ่สองบอก ดูบรรจุปืนเขาไม่ได้ใช้เครื่องจักรยกกระสุนเช่นแต่ก่อนใช้แรงมือส่งขึ้นมาจากท้องเรือ แต่ง่ายเหมือนกัน ลำก่อนมีตอร์ปิโด ๖ ดอก ลำนี้มีทั้งตอร์ปิโดแลข่ายกันด้วย เดินดูตลอดลำเว้นแต่ไม่ได้ดูเครื่องจักร เพราะไม่ประหลาด เมื่อนั่งเล่นในแคบินและข้างท้ายแล้วกลับขึ้นบก เรือนจอดห่างหน้าเรือนไม่ถึงสองเส้น ข้างเรือนมีตึกใหญ่อังกฤษซื้อไว้เป็นของแอดมิราลตี คือกรมทหารเรือเหมือนกัน แล้วขึ้นรถเหมือนแต่ก่อน มีมิสเตอร์กูลเป็นล่ามไปด้วย ว่าภาษาไทยกันเรียบทีเดียว เที่ยวรถฉันเข้าใจว่าทั่วเมือง เพราะออกย่ำค่ำกลับทุ่มครึ่ง แต่ต้องเข้าใจว่าเวลาย่ำค่ำนั้นเท่าบ่าย ๕ โมงของเรา ทุ่มครึ่งนั้นพอเข้าไต้เข้าไฟเท่านั้นเมืองนี้เขาว่าเหย้าเรือนทำอย่างฝรั่งเศสมาก คือบางแห่งสูงหกชั้นลดลงมาห้าชั้นสี่ชั้นโดยมาก สองชั้นมีน้อยหลัง ร้านตลาดทั้งปวงเป็นอย่างเมืองฝรั่ง มีผลไม้ของสดมาก ของที่ขายตามร้านเป็นของฝรั่งทั้งนั้นเขาว่าร้านญี่ปุ่นเป็นดีกว่าทั้งหมด ที่นี่ไม่มีอะไรนอกจากบรรทุกถ่าน หา

อะไรที่ทำในเมืองไม่มีแต่สักสิ่งเดียว นอกจากที่มาแต่ไกโร ตึกสูงเช่นนั้นทำมาด้วนเป็นผนังด้านหุ้มกลองต้นอยู่ชุม ดูช่างไม่แล้วเสียจริง ๆ มีโรงพยาบาลทั้งของหลวงของราษฎร และวัดหลายแห่ง แต่บ้านชาวเมืองทำฝากระดานตึ่ง ๆ เป็นเรือนสองชั้นไม่มีหลังคามีแต่เพดานโยรวนเป็นอันมาก ตรงกันข้ามกับบ้านเราหลังคาของเราเป็นสำคัญ แต่ข้างเขาหลังคาตามบุญตามกรรม เพราะมันไม่มีฝนจะรั่วได้ การที่เที่ยวนี้อย่างนั้นเป็นกึง ไม่ได้ลงดูแห่งใดเมื่อยเต็มที่ แต่คนอื่นไปเที่ยวซอกแซกกัน ดูกไปที่โฮเต็ลว่าสูงมาก ต้องขึ้นลิฟและว่าจัดไว้รับฉันด้วย มีช่างตัดผม พวกเราตัดกันหลายคน เขาว่าโฮเต็ลดีมากหน้าตาเมืองผิดกันกับสุเอซ และอิศไมเลียมาก ยกเสียแต่แมลงวันมากกว่า เรื่องคนตาบอดชุมนั้นจริงคนที่นี่แต่งตัวน้ำเงินมากกว่า ผู้หญิงเห็นน้อยแต่คลุมแลมีสันที่จมูกเต็มที่ ฝรั่งมีทุกภาษาแต่กรีกมากกว่าชาติอื่น มีฝรั่งถึงหมื่นสองพันคน

นอกจากที่ไปดู เห็นจากเรือที่เป็นสำคัญ คือปลายคลองน้ำจืดเขาว่าเป็นที่กรองมาขังในสระแล้วสูบขึ้นถังเหล็กสูบสองถัง น้ำใช้ได้ทั่วเมือง แต่เขาว่าไม่ดีเหมือนที่ไกโร ที่นี่น้ำเป็นของกำปะนีเหมือนกันขายกำ ๑๑๔ ลันฉะแฟรงหนึ่ง แต่ที่ใช้เป็นของคอเวอนเมนต์ลดราคาครึ่งหนึ่งยังที่ไว้น้ำมันเขาทำอู่เข้าไปริมคลอง ถัดเมืองเข้ามาหน่อยหนึ่ง มีทุ่นเหล็กสำหรับกันน้ำมันเวลาลุก กับเขากำลังทำที่บรรทุกถ่านใหม่ จะให้ห่างเมืองเข้ามาเพราะผงถ่านปลิวนัก และออึงมากด้วย การบรรทุกถ่านที่ไหนไม่มีเร็วเท่าที่นี่ เรือจะมาถึง เรือถ่านจอดคอยอยู่เป็นแพ ถ้าเวลากลางคืนมีกระโปรงเหล็กสำหรับบรรจุถ่าน จุดไฟไว้ให้สว่างแลเห็นด้วย ดูผู้คนจอแจเป็นที่ทำธุระการงานจริง ๆ

ได้ถามมิสเตอร์กูดในการเกี่ยวข้องของอังกฤษ เขาว่าไม่มีอันใดกงสุลก็เหมือนกงสุลทั้งปวง เป็นแต่ผู้เป็นผู้เป็นตาแทนลอร์ดโครโมเท่านั้น การแนะนำอันใดก็ไม่ต้องมี เพราะเจ้าเมืองคนนี้เป็นคนเข้าใจการงานดี เขาไปอยู่เรียนที่ฝรั่งเศสหกปี เมื่อปีกลายนี้ก็ไปยุโรป ลี้กปาชานั้นเป็นคนสำคัญอยู่ นานไปเห็นจะเป็นคนมีตำแหน่งสูงมาก

เจ้าเมืองเอาช่อดอกไม้มาให้ช่อหนึ่ง เป็นดอกไม้ที่สวนเขามีงามๆ ดีมาก แต่กุหลาบเหลืองแลชมพูขอบแดง ๒ ดอก โตได้ขนาดที่โตสารีฉันอัดอยู่จะส่งเข้าไปให้ดู ไซ่ว่าข้างหน้าจะไม่ได้เห็น แต่นี่วิเศษที่เมืองไม่มีหญ้ามีกุหลาบงามถึงเพียงนี้ เขาว่าสวนเล็กแต่รักษาดีมาก เขาเป็นคนรักดอกไม้

กลับมาลงเรือที่บ้านมิสเตอร์กูด เจ้าเมืองแลผู้อื่นมาส่งมาก เจ้าเมืองว่าจะไปหาที่ไกโรเวลากลับมา ลี้กปาชาว่าได้มาประจำรับใช้สองวันเหมือนสองนาที จะคิดอ่านให้ได้มารับใช้ที่ไกโรอีกให้ได้ กูดก็ลงมากับคนอื่น ๆ กลับไป ๒ ทุ่มเศษ

ถ้างเรือพังแล้วยังเปียกอยู่ เขียนหนังสือถึงกรมหลวงแลไทรเลขถึงแม่เล็กแล้วจึงได้กินข้าว บนดาดฟ้าหนาวเต็มที่ ปรอท ๖๒ ตั้งแต่วานนี้จนวันนี้หนีเข้าห้องกันหมดแล้ว คนที่ไปมาในเวลาเย็นมีโอเวอโก๊ตกันหมด แต่ใคร ๆ บอกหมดว่าเมื่อสองวันมานี้ร้อนเต็มทน การที่มาสบายตลอดทางนี้เป็นเดชะพระบารมีแท้

คำที่เรียกฉันในราชการใช้ มลิก เอล เซียม กวันใช้ มลิกา เอล อิงลัน แต่เด็กตามถนนมันตะโกนกันเรียกสุลต่าน ๆ ใช้แต่เจ้าแผ่นดินเตอรกี คำว่าเคดีฟสูงกว่าวลีไวสรอย แต่ต่ำกว่า มลิกา

เป็นคำยืมมาจากภาษาเปอร์เซียน เอมเปอเรอ ไม่มีคำสำหรับใช้ ทับศัพท์ว่าเอมเปเรตอ

อันที่จริงเมืองนี้เป็นเมืองที่น่าพิศวงแลน่าดูมาก ฉันกระทำความเห็นให้เป็นที่แน่นอนก่อนไม่ควร เพราะมีเวลาที่ได้เห็นครู่เดียว ๆ เท่านั้น

ฉันลืมกล่าวถึงคนวิ่งหน้ารถ ถือไม้ยาว ๆ สองอันแต่งตัวใส่เสื้อกั๊กปักทอง มันวิ่งนำรถเทียมม้าคู่ขับเร็ว ๆ รอบเมือง ไม่ได้หยุดแลผลัดเลย น่ากลัวตายเสียจริง ๆ เขาว่าอายุไม่ยืนเลยแต่ไม่เหนื่อย แต่ก่อนสำหรับไล่เพียนคนให้หลีกทาง แต่เดี๋ยวนี้เป็นแต่สำหรับยศเท่านั้น การแต่งตัวอยู่ข้างหรูมาก บ่าวที่บ้านกงสุลนุ่งกางเกงคล้ายที่ราชรักษานุ่งแต่มีรอยจีบมาก เสื้อปักยันต์ทองอร่ามไปทั้งตัว ตะพายกระบี่ด้วยมีเป็นอันมากด้วยกัน มักพูดภาษาได้ต่าง ๆ เมืองนี้ตั้งมาย์สิบปีเศษโตเร็วจริง ๆ แลยังจะโตได้อีก กลางคืนตามแกสมีไฟสีมาก ดูยาวใหญ่ครึกครื้นกว่าสิงคโปร์ แต่จะว่างามกว่าไม่ได้ เพราะขาดสำคัญ คือต้นไม้ กำลังปลูกใหม่แต่ยังเต็มทน

เดิมคิดจะออกเรือทุ่มหนึ่ง แต่เพราะฉันขึ้นเย็นไป จึงได้ออกเรือต่อยามหนึ่ง ประภาคารที่นี่ไฟวาบแต่ไม่มืดสนิทแสง มีไฟโคมอยู่เป็นแต่วาบเป็นคราว ๆ ถี่ ๆ ไฟแดงกำหนดท่า ดวงโตมากแลดูไกล ๆ กลางคืนแลดูดวงโตมากกว่าจริง ๆ ได้รับโทรเลขสวัสดิ์ ตกลงเป็นเตรียมรับวันที่ ๑๔ สี่โมงเช้า ลูกโตแลจีระออกมารับที่เวนิสวันนี้

วันอาทิตย์ที่ ๘ พฤษภาคม

วันนี้ช่างไม่มีเรื่องราวอะไรเสียจริง ๆ นอกจากหนาวเสมออยู่ ต้องเปลี่ยนวิธีอยู่กินกันหมดทั้งนั้น นอนในแคบินกันมาแต่วานนี้หมด

เว้นแต่นักเรียนบางคนชอบนอนข้างบน ซึ่งม่านดาดฟ้าไม่ให้หนาว ตามห้องข้างล่างต้องปิดหน้าต่างกระจกหมด ประตูข้างนอกก็ปิดทั้งนั้น ดูก็ขัน ในเมืองเรานอนแต่อยู่ในห้องเปิดหมดก็ร้อนเต็มทน นี่ยังซ้ำแต่งตัวด้วยเสื้อทลองหนาเต็มทนนั้น ไม่นึกว่าตัวนั้นเลย แลเบาไปเป็นอันมาก กินข้าวที่ห้องล่างถอดเสื้ออ่านหนังสือมีแต่เสื้อยืดหนา ตื่นขึ้นจะสั่นให้ได้ เวลาบ่ายสามโมงเท่านั้นลมไม่มีสักฉิวเดียว · คลื่นก็ไม่มีเป็น

๒๘ (๑๕)

แม่น้ำ มีคนเมาแต่เจ้ากรม คือดิลก นายชม หลวงบริหาร ที่ประมูลกันอยู่เขาก็ไม่เมา ต่อลองเสื้อจึงได้ร้อน เสื้อจักรีใส่ไม่ได้คอหงายไป เสื้อทหารมหาดเล็กคับมากขึ้น แต่ไม่ใช่เพราะอ้วนเหลือเกิน มันทำไม่ดีแท้ ๆ กางเกงเต็มยศที่ทำมาแต่บัดเตเวียยังใช้ได้ทั้ง ๓ ตัว เว้นแต่ครึ่งยศไม่มี ยังคิดไม่ตกว่า ถ้าต้องแต่งครึ่งยศที่เวนิสจะทันหรือไม่ ขาดแถบดำ ความชั่วของห้างแบดแมนนั้นพ้นประมาณ หากว่าฉันลองกางเกงทั้งนุ่งผ้า จึงมีใช้ได้บ้าง หาไม่ก็มาหนาวตาย เสื้อผ้าทหารเรือที่ว่าจะมาคอยส่งที่ปอตเสดก็ไม่ได้มา

ฉันจะต้องชมมหาดเล็กของฉัน คืออ้ายเปลืองทหารเรือที่ฉันเลือกไว้ใช้นั้นดีนัก มันเป็นคนฉลาดแลเอาใจใส่ดีมาก ฉันออกรักขึ้นทุกวัน ๆ แต่อ้ายขาวเจ็บเป็นแผลไม่ได้มาใช้ แต่ห่วงที่จะไม่ฉลาดเหมือนอ้ายเปลืองเดี๋ยวนี้ใช้ได้จนหยิบของในห้อง เกือบเหมือนมหาดเล็ก ไม่เซอะเลยทีเดียวอายุ ๒๐ เท่านั้น แต่อ้วนหน้าเม้าเค้าดีนัก

วันนี้ปรึกษากันถึงจะมีการในวันเกิดลูกเอียดเล็ก จะเป็นวันหยุดงานให้คนเรือ เรือมหาจักรีจะต้องหยุดพักที่เวนิสไม่ต่ำกว่า ๖ วัน เพราะ

ใช้มานาน จะต้องเปิดออกชำระแล้ว จึงจะไปซ่อมแซมแลเพิ่มเติมของใหม่ ๆ เห็นจะต้องลงเงินอีกมาก แต่เดินดีนัก ๑๒ น็อตไม่ได้ตกเลย เป็นเรือที่ไม่คลังด้วย กับตันคำมิงชมมาก คิดจะถ่ายรูปเรือแลรูปคนที่มาเวนิส กับตันจะต้องการไปลงพิมพ์ ดอกไม้ที่อัดไว้เห็นจะได้การ พรุ่งนี้จึงจะได้ผึ่งให้แห้ง

วันจันทร์ที่ ๑๐ พฤษภาคม

เมื่อคืนนี้ฝนตกหนัก เรือคลอนมากฉันหลับไม่รู้สึกเลย รู้แต่ว่าตัวนอนอยู่ใต้แบลงเกต เป็นวันแรกที่ฉันได้ใช้ แต่ก่อนห่มไม่ได้หนัก นอนไม่ใคร่หลับ เมื่อคืนรู้สึกเหมือนผ้าบาง การที่ฉันกลัวว่าจะไม่สบายอยู่หลายวันนั้นเห็นจะไม่ต้องหัด เช้าวันนี้ถึงปลายเกาะกรีดเรามาข้างในช่องหมายจะเห็นเรือรบบ้าง แต่จะเข้าไปใกล้ไม่ได้ด้วยเวลาไม่พอเดี๋ยวนี้ต้องแล่นตัดเบจึงแลเห็นไม่ถนัด แลเป็นเมฆหมอกไม่มีแดดด้วย ถ้ามานอกเกาะเห็นจะโครงเครงยับทีเดียว อ้ายเปลื้องบอกว่าตั้งแต่มาไม่เห็นหนาว พึ่งจะหนาวคืนนี้เท่านั้น ฉันให้เสื้อยืดอย่างหนาของฉันตัวหนึ่ง ให้วิตกว่ามันจะใส่ไม่ได้ เพราะมันอ้วนต่ำมาก แต่ครั้นลองดูหลวมที่อกหน่อยหนึ่ง แลแขนอยู่ข้างจะยาวไปสักหน่อย ขึ้นไปบนดาดฟ้าพบเย็นตีแมนของแม่เล็ก กำลังยืนเท้าสะเอวคลึงหนวดเล่น แยนตแมนแท้จริง ๆ ฝนจะตกต้องกลับลงมา เรือมาพ้นเบ ใกล้ฝั่งเห็นด้วยกล้องได้ เป็นเขาหญ้าคลุมตามซอก ๆ มีต้นไม้มากทำนองเดียวกับโตสาริ เว้นแต่ยอดเขามีสะโนเป็นทางขาว ๆ โต ๆ เป็นวันแรกที่ฉันได้เห็นสะโนในคราวนี้ ที่หนาวมากนั้นเพราะลมพัดมาจากเขา เช่นเราหนาวที่สนามม้า

เมืองบันดอง แต่ที่นี่มีสะโนด้วย ทำให้ปรอทเวลากลางวันถึง ๒๖ ดีกรี แต่งตัวขึ้นไปเดินบนดาดฟ้า เห็นจะหนักกว่าเสื้อกรุยสักสามเท่า ถ้าเป็นบ้านเราก้าวไม่ออก

การนวดเกือบจะเป็นหมดตำรา เพราะเสื้อบาง ๆ อยู่ไม่ได้ หนา ๆ ก็นวดไม่ถึง จะให้กริ้วอย่างหัวเห็ดถวายจะเอาหรือไม่ คำที่พระยาเพชร์ไชย[๑๑๕] ว่าเยือกเย็นไม่เห็นพระเห็นเจ้านั้น ของแกจริง มันหนาวไม่มีอาชาอาศัย เช่นโตสำรึกลางวันมันยังมีเวลาคลายหนาวบ้าง ออกกลางแจ้งก็ไม่ต้องใส่โอเวอโก๊ตนี่ออกนอกเก๋งเรือไปไม่ใคร่ได้ มันต้องใส่เสื้อพะรุงพะรัง ถ้าเล่นกันแต่เช้า ๆ เย็น ๆ ก็ไม่ว่า นี่เป็นกลางวันแสก ๆ ก็จะสั่น ไม่เห็นพระอาทิตย์เลยยังค่ำ ปรอทผิดกันเพียง ๖๔ กับ ๖๒ เสมอไป ขึ้นไปยืนดูอะไรบนตะพาน ปวดเข้าไปในหัวขมอง หมอแกว่าเนอเวียส หะแรกก็เล่นกันเช่นนี้เต็มที่ นี่แลหน้าร้อนแล้วต้นไม้กำลังงามบนเกาะเราหนาวมากเพราะลมจัดด้วย บ่าย ๕ โมง เรือผ่านสุดาเบเป็นที่จอดเรือ แต่ลับเข้าไม่เห็นอะไร เดินใกล้หัวแหลมมาก ในอ่าวนั้นจอดเรือได้ ๔๐ ลำ พ้นแหลมถึงเมืองคาเนีย ที่เป็นเมืองใหญ่ในเกาะนี้ บ้านเรือนมาก มีเสามีนาเรตสล้างไป มีโค้งเป็นปล่องสำหรับน้ำตกติด ๆ กัน ๕ โค้ง สูงขึ้นไปข้างซ้ายเราแลเห็นธงชาติต่าง ๆ ปักอยู่บนเนินเขา มีเรือรบทอดอยู่ ๓ ลำ เรือที่มาทอดนี้มากำกับเมือง หาไม่เขาก็ทอดที่สุดาเบดูเงียบที่บนฝั่ง แต่ไม่พอที่จะเห็นคนได้

พวกขึ้เมาเตรียมกินข้าวกันแต่ย่ำค่ำ เพราะกลัวว่าหลุดหัวเกาะออกไป เรือคงจะกลอกเป็นอันมาก แต่ก็ดีอยู่หลุดออกมาแล้วก็ยังไม่

มากจนกระทั่งยามครึ่งเวลากินข้าวแล้ว เดี๋ยวนี้เรือโคลงไม่มีท่าทีเดียว ต้องขันช่องหน้าต่างแน่นหมด จะเขียนหนังสือเป็นอันยาก ต้องเอาอกยันกับโต๊ะ เดินก็ถลากถลำไปมา แต่ก็ไม่มีลมและละลอกอะไรเลย คิดถึงแม่เล็กถ้ามาเห็นจะเกิดความใหญ่ ตั้งแต่มาเรือไม่เคยโคลงเช่นนี้ นี่เป็นไกวเปลเว้นแต่ไม่สู้ถี่นัก ต้องขอจบตั้งท่ายาก เรือเดินเวลานี้ช้าลงเพราะกลัวจะถึงเร็วไป ถ้าจะถึงวันที่ ๑๓ ก็ทัน การที่กะวันมาคราวนี้ผิด ๗ วัน เราควรจะถึงได้ก่อนใน ๗ วัน กัปตันว่าพอถึงก็ทราบเสียว่ากำหนดวันที่ ๑๕ จึงจะให้ถึง ก็ไม่อาจที่จะเปลี่ยนแปลง ควรจะใช้ ๓๑ วันเท่านั้น

วันอังคารที่ ๑๑ พฤษภาคม

เมื่อคืนนี้นอนไม่ได้นวด หลับสบายดีเป็นแต่แรกนอนปวดโครงข้างซ้าย นอนทับเสียนานจึงยังชั่ว วันนี้ปรอทเย็นกว่าวานนี้ แต่หากมีแดดไม่มีลม ไม่ใคร่รู้สึกหนาวมาก เห็นฝั่งกรีกหน่อยหนึ่งเท่านั้นพ้นมาแล้วไม่เห็นอันใด วันนี้จะผ่านเซพ่าโลเนียในกรีกเหมือนกัน ซึ่งเป็นที่ประหลาดคือมีน้ำทะเลไหลเข้าไปในศิลาข้างหนึ่ง ดินข้างหนึ่งแรงมาก อาจหมุนจักรน้ำได้สองจักร แต่น้ำที่ไหลเข้าไปในฝั่งไม่รู้ว่าหายไปแห่งใด รอยสูญไปในศิลาเฉย ๆ

เรือมาถึงเกาะแห่งหนึ่ง เกิดสงสัยเสียด้วยเรื่องจะเรียกชื่อ ฉันอ่านได้แต่เพียงอังกฤษ กัปตันก็เช่นนั้นเหมือนกัน แต่เขาว่าไม่ถูกจึงของดไว้ให้พระยาสฤษดิ์เรียก ต้องการจะพูดว่าเหมือนทางตั้งแต่จันยอขึ้นไปจำปานาศ ที่เกาวนาเยเนราลอยู่ที่ยาวา คือเป็นเขายอด

รอบ ๆ เป็นลูก ๆ ไป มีหญ้าคลุมเขียว แต่มีหมอกเป็นควันมัว ๆ มีเมฆบังพระอาทิตย์ดำเป็นหย่อม ๆ ไป มีเรือไฟลำหนึ่งเดินดูเหมือนใกล้ฝั่ง แต่ที่จริงไกล เพราะเราดูข้างนอก เวลานี้คล้ายหนาวมาก เพราะไม่มีลม คลื่นก็ไม่มี ใคร ๆ ไม่เมายกแต่ดิลกตามเคย แต่กระนั้นก็มากินข้าวได้ เว้นแต่กรมสมมติพึ่งมาวันนี้ แลลุกมาไม่ได้ อุดห้อง ฉันสงสัยว่าเข้าหอพราหมณ์[๓๖๕] เพราะตั้งแต่มาดีมากไม่มีหอพราหมณ์เลย นอกจากวันกลับจากโกลัมโบ หนีหมอออยสเตอ คืออุภยสกร อ่านกันเห็นเป็นอุภยเส่เกเร จำกันไม่ได้ เรียกแต่ออยสเตอหอยอีรม

เวลาบ่ายเรือผ่านเกาะเซฟอโลเนีย เป็นเกาะหนึ่งในหมู่ไอโอ-เนียน ซึ่งแต่ก่อนเป็นของอังกฤษ แล้วยกเข้ามารวมกับกรีก แลเห็นหมู่บ้านใหญ่เล็กหลายแห่ง ในเกาะนี้เป็นที่มีเมืองมาก คนมีถึงแสนหนึ่ง แต่ไม่เหมือนที่เราเห็นก่อน เป็นเขาเปล่ามากกว่ามีต้นไม้ เดี๋ยวนี้เราอยู่ในทะเลที่เรียกว่าไอโอเนียน ซึ่งต่อเข้ามาจากมิดิเตอรเรเนียน

ตอนค่ำนี้ปิดหน้าต่างแลแต่งตัวด้วยออกร้อน ฉันเกิดความเรื่องเกือกบู๊ตทหาร สั่งให้ทำตามขนาดที่เคยใช้ ตีนลงได้ แต่คับน่องจนกัดเนื้อเป็นรอย ต้องให้ไชยันต์กับพระยาเดโช แต่บู๊ตครึ่งใช้ได้

วันพุธที่ ๑๒ พฤษภาคม

วันนี้วันเกิดเอียดเล็ก เวลาเช้าฉันไม่ตื่น หลับอย่างยิ่งจน ๔ โมง เขาว่าเห็นฝั่งเล็กน้อย เห็นเรือใบลำหนึ่ง เราเข้ามาในทะเลเอเดรียติก ที่เป็นง่ามเข้ามาจากทะเลมิดิเตอรเรเนียน เตรียมการมาแต่เช้า จะเลียง

ดีตลอดจนคนเรือ มีแกะมาจากโกลัมโบสองตัวด้วย ครั้นจะเล่นต่อกินข้าวแล้ว กลัวจะอิ่มเกินไป ลงมือเวลาเที่ยง ถ้าบ้านเราถึงตายเพราะเล่นกันกลางวันแจ้ง ๆ ที่หนึ่งแข่งเลื่อน คือวิลบาโร คนหนึ่งคลานด้วยมือ คนหนึ่งหิ้วขารอบ เพียงหลังห้องชายใหญ่แลห้องกัปตัน มีมากคู่ บางคู่ไปได้ดีทีเดียว ที่ ๒ แข่งมันเทศ คือตั้งถังเป็นคู่ ๆ ระยะห่างกันศอกเศษ ๑๐ คู่ เอามันเทศใส่ลงไว้ถังละหัว คนแข่งทีละสองเก็บมันเทศทีละหัวไปใส่ในหมวกที่วางไว้ต้นแถว เป็นการใหญ่เหน็ดเหนื่อยมิใช่เล่น วิ่งแข่งกันมากคู่ แล้วที่ ๓ วิ่งแข่งมันเทศ ถือวิ่งแข่งกันไม่ให้ตก มีบางคนเอาหัวแม่มือกดมันไว้ เพราะมันไม่ลื่นเหมือนไข่ แต่จับได้แก้ไขแล้ว มีคนหนึ่งวิ่งดีกว่าเพื่อนจริง ๆ ที่ ๔ วิ่งในกระสอบแข่ง เราไม่มีกระสอบยาวถึงคอ หุ้มได้เพียงเอวมักหลุดไม่ใคร่จะดี ดูคนเรือมันช่างรื่นเริงสนุกกันจริง ๆ ต่อนี้พวกที่ชนะแข่งเต้นกันอีกทุกอย่าง เว้นแต่กระสอบยังไม่ได้แข่ง พวกนักเรียนหนุ่ม ๆ แข่ง

๒๘ (๖) ๒๘ (๗)

กันเป็นคู่ ๆ แล้วนักเรียนชั้นใหญ่ คือหม่อมอนุวัตรแลขุนลิขิกรณ์ คนหลังชนะ นายพินัยกับนายสุจินดา คนแรกชนะ นายพุ่มนักเรียน กับนายเพิ่มมหาดเล็ก คนหลังชนะ ต่อนั้นเล่นดึงเชือก คนแบ่งกันเดิม ๔๘ ที่หลังมากขึ้นร่ำไปทั้งสองข้างจนถึง ๕๕ ไม่รู้ว่าสมัครกันมากอย่างไร เวลาก่อนลงมือเล่นนี้ฉันได้เทศนาตามแผนโก้หร่าน แต่เป็นภาษาไทยดูจะไม่สู้เข้าใจกันตามใจความ แต่ได้เขียนปิดไว้ แลกัปตันขอให้แปลเป็นภาษาอังกฤษด้วย

ต่อนั้นนั่งโต๊ะบนดาดฟ้าพร้อมกันหมด เกือบ ๕๐ คน ในเวลากินของหวานฉันนึกสนุกขึ้นมา ได้พูดภาษาอังกฤษ ขอบใจแลดื่มให้กัปตันคำมิง และแถมเมียสาวของแกด้วย บ่ดมและประหม่าเต็มที่ เพราะแกไม่รู้ตัว ลุกขึ้นตอบให้พรฉันและบรรดาคนที่มา ตลอดจนนักเรียนทั้งปวง ต่อนั้นกรมสรรพสาตรให้พรลูกเอียดเล็กเป็นภาษาไทยแล้ว ฉันตอบขอบใจและให้พรนายทหารเรือและคนเรือทั้งปวงเป็นภาษาไทย เป็นเสร็จในการเลี้ยง

ต่อนี้มีแข่งแต้มในคนวิ่งกระสอบ แต่จะแข่งในพวกนักเรียนอิ่มเต็มที่ กลัวว่าจะวิ่งไม่ไหว จึงเล่นดึงเชือก คราวแรกพวกนักเรียนกับพวกตามเสด็จ คราวที่ ๒ พวกฟากขื่นกับพวกฟากขโน้น ๑๑๒ แต่เล่นไม่ได้เอาชนะกัน

การที่เล่นมีเหตุที่เป็นที่เสียใจแต่พระยามหาโยธา แกเอาเชือกพันมือ เวลาเชือกเลื่อนครู่มือหนังกำพร้าถลอกทั้งสองข้างๆ ซ้ายตรงข้อต่อนิ้วถลอกหมดทั้งข้างบนข้างล่าง แต่ข้างขวาน้อยกว่าข้างซ้าย หมอว่าพรุ่งนี้เห็นจะหายเจ็บ แต่ต้องอยู่ในห้องถูกลมเย็นจะปวดมากไป แต่ยังมีเรื่องสนุกที่จะเล่าแก้ คือกัปตันแกปลื้มสนุกเต็มที่ขึ้นมา และถามฉันว่าจะอนุญาตให้แกกินถ้วยหรือไม่ ฉันหมายว่าเล่น ๆ ก็บอกอนุญาต ฉวยถ้วยเข้ากัดกรอดบิออกไปสักนิ้วหนึ่งเคี้ยวเล่นกรอดๆ ในปาก พวกเราและพวกแกเองดูแลตะลึงไปหมด ถามแกว่าแกไม่คายหรือ แกว่าไม่คายจะกินกลืนลงไป ชวนให้คนอื่นพวกแกกินตลอดจนอาภาแลฉ่างสั่นหัวหมด แกก็เคี้ยวของแกเรื่อยสบายเหมือนกับอะไร ดังกร๊วมๆ จนละเอียดแล้วเอาเหล้ากลั้วกลืนส่งลงไป แกว่าพวกเรือแกหลายคนเคยกิน

เช่นนี้บ่อย ๆ ได้เคยไปเลี้ยงกันกับพวกฝรั่งเศส พวกแกบอกว่าจะกินถ้วยพวกนั้นไม่เชื่อ พวกแกสี่คนห้าคนกินเสียคนละครึ่งใบ พวกฝรั่งเศสถ่าออกไม่ยอมกิน กรมสรรพสาตรนั่งกระซิบฉันว่า แกกลืนลงไปจะเป็นมานตาย เมียสาวจะเป็นหม้าย ฉันบอกแกหัวเราะเลยเคี้ยวเรื่องอยู่นั้นเอง แกว่าเวลากลืนไม่สำคัญ เพราะเราเคี้ยวเสียให้ละเอียดได้ สำคัญเวลากัด ถ้าไม่แน่นบาดปากได้ แลคายออกมาให้ดูบ้างคมกริบทีเดียว เลบตแนลเซนเดอร์เอาไปลองเคี้ยวชิ้นเดียวเท่านั้น ว่าเสียเป็นนานกว่าจะกลืนได้ แกกำชับว่าให้ระวังแต่ที่ติดฟัน ลางทีสองสามวันก็ไม่หมดต้องคอยเคี้ยวอยู่ร่ำไป การเล่นวันนี้เรียกว่ารื่นเริงแท้ได้ตลอดทั้งไพร่และผู้ดี ได้เลิกเล่นกันเกือบบ่าย๕ โมง วันนี้มีละลอกตามท้ายเรือขาว ๆ แต่เรือไม่แคลงมาก แลไม่ค่อยจะหนาวมากเหมือนวันแรกด้วย

ฉันกลับลงมาแล้ว ทั้งพวกนักเรียนและพวกคนเรือเล่นอะไรต่าง ๆ จนถึงเวลาคนเรือกินข้าวเย็น แล้วเล่นกันต่อไปอีกไม่ได้มีใครกะเกณฑ์เลยที่สุดจนถึงเล่นพะบู๋ ว่ากันเสียจน ๒ ทุ่มจึงได้เลิก ดินเนอวันนี้มีแตรนั่งนานกว่าทุกวัน

เงินแจกนั้น คนเรือทั้งหมดคนละแฟรง ออฟฟิศเซอร์ได้มากขึ้นไปตามลำดับ รางวัลคนชนะที่ ๑ คนละครึ่งปอนด์ คนที่ ๒ คนละ ๕ ชิลลิง พวกนักเรียนแลขุนนางชนะคนละครึ่งปอนด์ แพ้คนละ ๕ ชิลลิง ดูเป็นที่สนุกแท้กว่าทุกคราวที่เคยเล่นมา ได้คิดสอบวันที่สวัสดิ์บอกมา ดูวันกระชั้นเต็มที เกือบจะมีเวลาอยู่แห่งละเล็กละน้อยเท่านั้น

เรือมหาจักรี วันพฤหัสบดี ที่ ๑๓ พฤษภาคม

เมื่อคืนนี้ร้อนจนเวลากินเข้าไปได้ครึ่งหนึ่งต้องเปิดหน้าต่างเวลานอน ปรอท ๗๐ ห่มแบลงเกตได้ครึ่งตัวบ้างเต็มตัวบ้าง นอนอย่างไม่เป็นสุขจนเช้า พอตื่น ๒ โมงเช้าปรอทถดลงไปแล้วถึงเช้า ๔ โมง เหลือ ๖๔ เท่านั้น เที่ยงลงไป ๖๒ บ่าย ๒ โมงลงไป ๖๐ ถ้วน อยากจะกริ้วเรื่องหนาวอีกหน่อย มันช่างไม่เป็นเรื่องเสียจริง ๆ หนาวเข็ด หนาวไม่ต้องพักมีลมมีแดด ถ้าเป็นคนจะต้องนับว่าใจคอคุ้มดีคุ้มร้ายได้ จะหนาวก็ไม่มีมูล เรามาใหม่ ๆ เช่นนี้หลงประตูบ้าน ไม่รู้ว่ามันมืดฝนหรือมันเป็นปรกติ เขาว่าน่าจะฝนตก หรือคงไม่มีฝน ก็ได้แต่พยักเรื่อยไป แต่ที่แท้รู้ไม่ได้เลยในวันนี้เป็นบอกเลิกเรื่องแดดออก จนออกคิดถึงพระอาทิตย์ที่เคยเห็นหน้ากันเสมอ ๆ แต่ที่จริงตอนบ่าย ๆ หน้านี้ ฉันเคยอยากให้พระ-อาทิตย์ลาฉันไปเสียสักทีบ่อยๆ เพราะดังนี้ฝรั่งจึงสันทัดใจทักกันถึงดินฟ้าอากาศเป็นส่วนแห่งคำปราศรัยอันหนึ่ง เพราะพระอาทิตย์ไม่ขึงตาอยู่เสมอเหมือนบ้านเรา ผ่านเกาะลิศซา และเกาะเซนแอนเครียน ถัดแขวงฮาซ์โกวินาของออสเตรียขึ้นมา แต่ไม่เห็นอันใดนอกจากเป็นรูปเขา เพราะหมอกมัวหุ้มเสียหมด เรือเดินเบาเกือบเหมือนอยู่กับเรือน คลื่นก็ไม่มีสักนิดเดียว ไม่มีอะไรทำนอกจากอ่านเขียน แต่พวกเรือกำลังแต่งเรือ พวกเตรียมของขึ้นบกจัดของ เยนตแมนของแม่เล็กบอกเจ็บมือไม่ทำอะไรมาหลายวัน ที่จริงเป็นด้วยขึ้นดาดฟ้าไม่มีเพดาน จะขึ้นไปนั่งหลับรอเราก็หนาวเลยอุดห้อง ฉันไม่เห็นมาหลายวันแล้ว แต่ที่จริงเป็นเยนตแมนทุกนิ้วทีเดียว ยังวุ่นด้วยเครื่องแต่งตัวไม่ใคร่พอ ฉันรับว่าจะให้ ปลื้มมาก ทำนองจะใคร่นิยูนิฟอม

หนาวเหมือนว่าเล่น เมื่อตะกี้ฉันว่าหนาวแล้ว เดี๋ยวนี้บ่าย ๔ โมงเหลือ ๕๘ เท่านั้น เลยมีฝนตกแต่ตกอย่างฝรั่ง ซึ่งเป็นที่น่าเสียใจ คือนานๆ หรอมๆ แหรม ๆ รุ้งกินน้ำอะไรโกลาหลเก้อ ๆ ตามธรรมเนียม นวดก็ไม่ได้ถอดเสื้อไม่ไหว การที่แต่งตัวมันเป็นการจำเป็นสำหรับกันตาย ไม่ใช่สำหรับสวยสำหรับงามอย่างเดียวเลย ต้องอาบน้ำจึงค่อยยังชั่ว เวลาพลบทุ่มครึ่งเร็วเข้ามาหน่อยเพราะมัวฝน ปรอทลงไป ๕๔ ฝนยังปรายเป็นคราว ๆ

วันนี้ดอกไม้เป็นการแห้งสำเร็จ หมอให้ทายากันขมวนเป็นยาพิษแต่ไม่ต้องกลัวอันตราย ฉันผนึกกาวมากับกระดาษตัดออกดูข้างหลังก็งาม ดอกตูมหายไปในนั้นเพราะทับกันหายเสียดอกหนึ่ง แต่สีตกไปหมดเสมอใจพึ่งรู้ขึ้นว่าถ้าทาน้ำมะนาวเสียก่อนจะดีกระมัง เห็นใบบัวเขารักษาสีได้ ดูกแกรู้แต่ว่าเขาทำแต่ไม่เคยลอง จึงเอะอะกันมากหมออยู่ข้างแข็งแรงแก่ร่าอาการ เอาลงไปฝากไว้ในห้องอินยิน ๓ วันจึงได้แห้ง การที่ฉันตื่นเต้นนั้น เพราะได้จากเมืองที่เกือบจะไม่มีฝนเลย

เวลากินข้าววันนี้มีคลื่นโยนเป็นคราว ๆ เมากันระทมไปร้องกันทุกคนว่า ดูกไม่มากแต่ทำไมเมานัก เห็นจะเป็นสั่งลำ มีแต่นักเลงกล้องทั้งหลายนั่งคุยแลโชว์กล้องกันจน ๕ ทุ่ม เลิกแล้วดูปรอทถดลงไปอีกเหลือ ๕๑ ดีกรี

เรือมหาจักรีจอดที่เมืองเวนิส วันศุกร์ที่ ๑๔ พฤษภาคม

เมื่อคืนนี้ปรอทลง ๕๐ ดีกรี ต้องห่มผ้าแบลงเกตสองชั้น นอนไม่ใคร่หลับนึกถึงที่จะพบกันพรุ่งนี้ ตื่นแต่โมงหนึ่งขึ้นไปบนตะพานต้องใส่

เสื่อฝน แต่กระนั้นยังหนาวเต็มที่ เพราะลมพัดมาแต่เขาอาลป์ ซึ่งเป็นเขาสูงและยาวมีสะโนหุ้ม เรือหยุดรับนำร่องที่ตำบลนอกลีโด หรือเรือใบสีแดงหลายลำ แต่หมอกมากเต็มที่ เข้ามาเวลา ๓ โมงเศษ พบเรือไฟที่พวกไทยเราลงมา คือลูกโต สวัสดิ์ จิระ พระยาราชวัลลภ[๑๑๗] หลวงสรสิทธิ์[๑๑๘] พระยาสุริยา[๑๑๙] จมื่นจิตรเสน่ห์[๑๒๐] เจ้าจรูญ[๑๒๑] หลวงศัลยุทธ[๑๒๒] ฉันไม่รู้ที่จะบอกว่าใจคอเป็นอย่างไรในเวลานั้น ไม่ได้นึกเลยว่าจะเป็นก็เป็นได้ น้ำตากบจนเลยไหลด้วยกันทุกคน เขาว่ามาตามทางเขาพลวัก[๓๖๖] กันมามากแล้ว ลูกโตนั้นอื่นทีเดียว แต่ปากคอเราะร้ายกล้าขึ้นเป็นอันมาก เสียงก็เป็นคนอื่นทีเดียว ขาวเป็นรอยหนาวกัดมีแดงเป็นหย่อม ๆ เหมือนสวัสดิ์ ได้สีสันกันทีเดียว จิระนั้นขาวขึ้นเป็นอันมาก รอยฝรั่งจับทั้งสองคน แต่สวัสดิ์ดูเป็นไทยมากกว่า พอมาถึงก็ได้รับโทรเลขจากเล็กและพระยาวิสุทธ[๑๒๓] ยังไม่ได้มาจากลอนดอน พอทอดท่าดุ๊กออฟเยนัว[๑๒๔]ก็ลงมา จะขอกล่าวย่อเพราะ ๗ ทุ่มแล้ว พรุ่งนี้จะต้องตื่นเช้า จะหาเวลาเขียนต่อไปใหม่ ฉันขึ้นไปเยี่ยมตอบแล้ว ให้พระยาเดโชเอาปลาไปให้ กลับลงมาขอบใจอีกครั้งหนึ่ง ต่อนั้นไป เวอน[๑๒๕]ผัวเมีย ดอเรล[๑๒๖]ที่ปรึกษาทูตปารีส กัปตันฮยูม[๑๒๗] หมอยาร์[๑๒๘] ลงมาหา ผู้รักษาเมือง พวกพลเรือน ๓ แอดมิราลนายทหารเรือ ๓ เยเนราลพวกทหารบก ๓ มาหา

กินข้าวกลางวันแล้ว ดุ๊ก[๑๒๙]ลงเรือคอนโดรามารับไปดูวังโดยี่ วัดเซนมาร์โก แล้วลงเรือไปเที่ยวตามคลองใหญ่และคลองเล็ก ต่อนั้นไปดูพระราชวัง กลับมาเรือทุ่มเศษ กินข้าว ๒ ทุ่มแต่พึ่งพลบ แล้วลงเรือไปดูเมืองกลางคืน ขึ้นเดินบกแล้วไปที่โฮเต็ลลูกโตอยู่ กลับลงมาเรือ

เวลา ๕ ทุ่ม ๗ ๑๒๔ นั้นไม่มีอาการกิริยาแปลกกับที่ไปบางกอกเลย สิ่งที่แปลกตาดีบ้างชั่วบ้างเป็นอันมาก จะต้องอธิบายยาว หนังสือเฉพาะจะต้องส่งพรุ่งนี้เช้า มานั่งปรึกษาหารือกันเสียเป็นนาน จึงต้องงดไว้เสียทีหนึ่ง

ได้ฝากรูปบริพัตรถ่ายเมื่อแต่งตัวเข้าเฝ้าเอมเปอเรอ ขอให้ส่งให้สุขุมาลย์ดูด้วย ฉันจะเล่าเรื่องราวที่เวียนหัวเต็มทีเหนื่อยเหลือทน

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๑๑

เรื่องมหาจักรี เมืองเวนิส

วันศุกร์ที่ ๒๔ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยฉันได้จดหมายเรื่องวันนี้มาเป็นความย่อ เพราะหาเวลาไม่ได้ ที่เขียนด้วยเส้นดินสอ เพราะมาในรถไฟ วันที่ ๑๖ เวลา ๒ ยาม เขียนหมึกจะเลอะ แต่ไม่สะดวกนักบางทีจะขาดได้ แต่ทิ้งไว้คงจะลืม

เวลาที่พวกไทยเรามานั้น เขาแต่งเต็มยศ คนอื่นๆเขาแต่งตามยศ แม่เล็กคงจะรู้ได้ว่าอย่างไร แต่จรูญนั้นแต่งเสื้อติโปลมาติกเลบตแนตคอลแนลชยูม กับหมอยาร์แต่งเป็นทหารเราตามยศที่เทียบตรงกัน ฉันพึ่งลงมาจากตะพานแต่เห็นจะเป็นสวัสดิ์เป็นผู้เห็นก่อน เขาฮุเรแลคำนับได้ความภายหลังว่า จีระจำฉันไม่ได้เลย ว่าถ้าพบกลางถนนจะไม่รู้จักว่าใครทีเดียว แต่เช่นนั้นยังต้องถามเป็นนาน ฉันต้องบอกเรื่องขันของแม่เล็ก คือเขากราบบาทด้วย ฉันออกเหวตามแบบ ทางเรือที่เข้ามานั้นเป็นคันกันน้ำสองข้างบางๆเหมือนที่ยาวา มีเสาโคมที่ปลายคัน เห็นเรืออเมริกัน เป็นเรือรบอย่างใหญ่ที่เขาเรียกว่าแบลเติลเช้าอู่อยู่ลำหนึ่ง เรือรบอิตาเลียน ๓ ลำสลุต เรือยังไม่ทันทอดสมอ ดุ๊กออฟเยนัวลงเรือไฟเล็กมาคอยรับออกมายืนอยู่นอกเก๋ง แต่งตัวเต็มยศเกือบไม่มีใครทัน พอเรือทอดสมอก็ขึ้นมา ดูแก่ไปกว่าแต่ก่อนมาก เพราะหัวล้านแลหนวดหงอกมาก แต่ท่าทางก็อย่างเก่านั้นเอง แต่พูดกระซิกกระซ้อมากขึ้นกว่าแต่ก่อน นั่งพูดกันสองต่อสองบึดประตูอย่างโก้หร่านแล้วนำให้รู้จักแอดดิกงคน

หนึ่ง กับคนใช้อีกคนหนึ่ง ไวส์แอดมิราลคนหนึ่ง เรียกแอดมิราลประจำอาสแนล คือโรงทำปืนคนหนึ่ง กับนายเรือทุกลำ ฝ่ายทหารบกเยเนราลผู้บังคับการคนหนึ่ง กับนายทหารอีกบ้าง ฝ่ายพลเรือนแม ๑ ปรีเฟก ๑ กับผู้อื่นอีก สนทนากันนานจึงกลับไป แล้วฉันลงเรือกรรเชียงไปเยี่ยมตอบในครู่เดียวนั้น ๗ ๑๒๔ ดูกมาอยู่ที่โฮเต็ล รอแยลคานิเวรต่อติดเดินได้ถึงกับโฮเต็ลที่ลูกโตมาอยู่ เมืองอิตาเลียนปักหลังหนึ่ง ธงช้างปักหลังหนึ่ง อยู่ตรงเรือจอดทีเดียว

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๑๒

เรือมหาจักรี เมืองเวนิส

วันศุกร์ ที่ ๑๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๖[๓๐]

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยระยะทางวันนี้ ฉันได้เขียนย่อลงไปแล้ว ตั้งใจว่าจะเขียนให้ละเอียด ก็หาเวลาไม่ได้ ลองเขียนดินสอดูในรถไฟก็หาความสุขไม่ได้ ได้ส่งฉบับเส้นดินสอมาให้ดูด้วย ฉันพึ่งมาได้เขียนวันนี้ในเลกเยนิวา ๒๐ พ.ค. จะขอจับเรื่องฉันขึ้นไปเยี่ยมตอบ ไปแต่กับพระยาสีหราชเดโชแลกัปตันคำมิ่งเท่านั้น ที่ท่าขึ้นมีทหารรับ ๘๐๐ คน แต่ถนนริมน้ำแคบนิดเดียว ยืนรายสองฟากถนนยาวไปเป็นกอง เราไม่ได้เดินผ่านแถวทหารนั้นเลย [๙๑๒๔]ดูกออกมารับที่ประตูเป็นคราวแรกที่ฉันเห็นเรือนที่นี่มันซุกซิกเป็นหลังคาร่มไปหมดไม่มีอากาศเปล่า ขึ้นกระไดแคบๆ เป็นทางแคบ ๆ ไป อยู่กันเป็นห้อง ๆ คล้ายวังสราญรมย์ทั้งนั้น พบดัชยัคมินส์แลลูกสาวยืนอยู่ในหมู่คนอื่นด้วย กลับลงมาแล้วมีคนมาหาอีกหลายคน จึงให้พระยาสีหราชเดโชนำหนังสือแลตรามหาจักรีขึ้นไปให้ดูก[๙๑๒๔] ในทันใดนั้นเธอติดตราลงมาขอบใจถึงเรืออีกครั้งหนึ่ง ได้นัดหมายเวลากันที่จะไปเที่ยว กินข้าวกลางวันพร้อมกัน ทั้งคนที่ตามมาแลคนที่มารับ แต่ว่าจะตามตัวกันได้เต็มที่ เพราะเจ้านายก็พากันซุตระหนี่พระองค์ ขุนนางก็ซุตระหนี่ตัวไปหมด เป็นเช่นนี้มาแต่แรกแล้ว แต่มาถึงที่นี่ดูมากขึ้น ลูกโตดื่มให้ฉัน ฉันดื่มให้ลูกแลสวัสดิ์

เวลาบ่ายดุ๊กออฟเยนัวลงเรือคอนโดลาพระที่นั่งของพระเจ้าแผ่นดินมารับที่เรือ มีความเสียใจที่จะกล่าวว่า เรือที่เราเห็นจริง ๆ ไม่งามเท่าในรูปเขียน แต่เรือพระที่นั่งนั้นผิดกว่าเรือคนอื่นเพียงมีตราแผ่นดินสู่ลำที่ส่งเข้าไปให้เราไม่ได้สักลำเดียว เรือลำนั้นยังมีแบบรูปอยู่ที่โรงทำเรือ เราไปขึ้นท่าที่หน้าวังโดยี คือเจ้าเมืองแต่ก่อน อยู่ตรงที่เรือเราจอดนั้นเอง ที่วังนี้เป็นที่อันหนึ่งสำหรับท่าจะเขียนรูปเวนิสแล้วคงต้องมี เช่นเดียวกันกับวัดเซนมาร์ก แลเสาศิลาทั้งคู่ข้างบนเป็นตราสำหรับเมืองเวนิศ คือสิงโต ถือสมุด แลอีกเสาหนึ่ง แลวังเจ้าแผ่นดินตึกแถวรอบลานปูศิลาหอสูงซึ่งนับเป็นเลียนขึ้นไป กับทั้งหอนาฬิกา ที่มีรูปคนตีระฆัง แลได้จริง ๆ เช่นมีนาฬิกาที่เจ้าพระยาไทรให้ลูกชายเล็กเป็นต้น สิ่งสำคัญทั้งหลายนี้รวมอยู่ในหมู่เดียวกันทั้งสิ้น ฉันจะขอตัดความเหล่านี้ให้พระยาสฤษดิ์เล่า จะกล่าวแต่บางอย่างที่เห็นอย่างไร เรื่องเพดานเขียนเป็นรูปต่าง ๆ ที่กล่าวว่าแลดูเห็นเป็นหัวตั้งเหมือนเหาะลอยอยู่นั้นไม่จริง เป็นการเฟเลียแท้จะหาเช่นนั้นไม่ได้สักแห่งเดียว ไปดีแต่กระบวนหัวหกลงมา นอกนั้นก็ดูมันแบน ๆ เหมือนเอาผนังขึ้นไปเป็นเพดานเท่านั้น

ห้องที่ประชุมใหญ่น้อย แลห้องรับทูต ล้วนแต่มีที่นั่งเป็นระเบียงถ้าอย่างไทยก็กั้นชนฝาทั้งนั้น แต่ที่นั่งโดยี เจ้าครองเมืองนั้นผิดกันกับเพื่อนมากนัก ได้ลองนั่งดูแล้วไม่สบายอย่างยิ่ง เพราะเจ้าเมืองเขาเลือกตั้ง ดูเป็นคนแก่หง่ำ ๆ เหมือนโป๊ป แลต้องมีที่ปรึกษาหารือเป็นเจ้าอย่างไม่เหมือนเมืองอื่น มีห้องหนังสือล้วนแต่เขียนด้วยมือไม่ใช่ตีแต่โบราณมาตั้ง ๘๐๐ ปีลงมา มักเขียนลายงาม ๆ ด้วยเป็นของหาค่ามิได้ดีจริง ๆ เขาขอให้เซ็นชื่อไว้ด้วย ที่วังนี้ทำฝาข้างนอกเป็นศิลาจำหลักลาย รูปร่าง

ท่าทางเป็นฝรั่งแกมแขก ในเชิงโค้งเป็นต้น แปลกกับที่อื่น ๆ ทั้งสิ้น ที่วังนั้นต่อกันกับวัด เรียกเซนมารโก ที่ท่านเป็นผู้ใหญ่แต่โบราณจะอินมิใช่เล่น วัดนั้นใกล้กว่าพุทธรัตนเสียอีก ทำด้วยศิลาเป็นห้ายอดๆกลมๆ รูปร่างออกแขก ๆ การที่ฉันว่าเช่นนี้ เพราะฉันมาถึงความเห็นว่า มนุษย์เราจะแต่งเนื้อแต่งตัวเอาอย่างธรรมดาของโลกที่เห็นอยู่ใกล้ ๆ ตา คือเจ๊กมีต้นไม้เช่นต้นสนเป็นต้น กิ่งก้านเก้งก้างทอดลงมาต่ำ ๆ กว้าง ๆ ท่าทางเหมือนออกงิ้ว คนจึงแต่งตัวรุ่มร่ามกว้าง ๆ ข้างฝรั่งนี้ต้นไม้สูงเพรียว ๆ โดยมาก คนก็แต่งตัวให้เห็นสูงเป็นรูปเพรียว ๆ เหมือนกัน ไทยเราต้นไม้เป็นพุ่มแจ้ ๆ แต่งตัวนุ่งผ้าให้ป่องที่กลาง ๆ เหมือนอย่างต้นไม้เช่นนี้ เหย้าเรือนอะไรรูปร่างก็เป็นเช่นนั้นตาม ๆ กันไป แต่ที่นี่เพราะใกล้ข้างเอเซียจึงมีปนกันอยู่บ้างตามภูมิประเทศ ที่วัดนี้ข้างในประดับลายด้วยแก้วที่เขาหลอมตัดเป็นท่อน ๆ เรียกโมเซก คนละอย่างกันกับประดับด้วยหินศิลา เช่นกล้องของแม่เล็ก เหมือนกันกับรูปฉันที่ติดอยู่หน้าพระที่นั่งจักร ล้วนแต่เป็นรูปพระเยซูแลพระอรหันต์ต่าง ๆ ในศาสนาเขา สี่ห้าร้อยปีก็สีไม่ตก แต่ที่จะว่าไม่ชำรุดไม่ได้เพราะยอดกลางเขากำลังตั้งต้นทำการอยู่ แต่เต็มที่ดูไม่ใคร่ถนัด เพราะคนมันตอมมากนัก คนเขามันพรึ ถึงว่าคนเราไปกับเจ้านายเขาก็ไม่ผิดอันใดกับไปแต่ลำพัง ต้องเดินไปในระหว่างกว้างเพียง ๒ ศอก นอกนั้นแต่พื้นวัดก็ไม่แลเห็น การที่จะแทงพื้นหรือยิงนั้น ไม่เป็นการยากลำบากอันใดเลย ต้องการจะทำเมื่อใดได้เมื่อนั้น ดูไม่มียศศักดิ์อันใดเสียเลย กลบต้องสัพพพวกราษฎรจนถึงได้ความเดือดร้อน คือคนเหล่านี้ถึงพรึปานนั้น ถ้าเดินไปทางใด คนคงเบียดหมวก บางทีร้องวิวาตลอดไป เป็นหน้าที่ของแอดดิกงที่จะคอยทุลเตือน

เมื่อเวลาไม่เห็นว่าเขาถวายคำนับพึ่งจะขะเส่มอ ๆ ทั้งหนาวเต็มทนเช่นนั้น ก็ต้องเปิดหมวกเหมือนตักอะไรกันเรื่อยไป ถ้าไม่ได้แต่งเป็นทหารแล้ว เป็นว่าหมวกจะได้อยู่กับหัวจน ๕ สกันนั้นเป็นว่าหามิได้นแล้วแลจนตึก ๗๑๒๔ บ่นกับฉันว่าเย็นหัวเต็มที่ มีผมอยู่ก็ได้ปกคลุมบ้าง หัวไม่มีผมเช่นนี้เย็นเข้าไปในขมองเป็นหวัดเต็มทน เธอไม่เปิดช้าเช่นเราเปิดกันเลยเปิดปิด ๆ ถึกว่าเราเป็นอันมาก

ในวัดนี้ที่เป็นสำคัญอย่างยิ่งก็รูปพระพิมพ์ ทำเป็นกรอบกระจกสักเท่ารูปทูตเฝ้าในพระที่นั่งจักรี แต่ล้วนแล้วด้วยทองคำ ประดับพลอยต่าง ๆ มีทับทิมเป็นต้น เม็ดโต ๆ ไม่มีแต่เพชรเท่านั้น ทำรูปพระเยซูแลพระอรหันต์ทั้งปวงตั้งอยู่หลังหน้าพระงามเต็มที่แลเห็นจะแพงเต็มที่ด้วย ยังมีคลังอย่างพระพุทธบาท ล้วนมีของโบราณเป็นเพชรพลอยเงินทอง เนรกันถึโมราถ้าจะคิดราคาแล้วจะมากกว่าพระบาทตั้งแสนเท่า จะพรรณนาไม่ไหวแท้จริง ๆ ที่นี่เขาฝังศพเซนมารโก เดิมฝังอยู่ใต้พื้นวัดชั้นหนึ่ง แล้วพาหนีเอาไปซ่อนไว้ในถ้ำต่ำลงไปกว่าน้ำทะเลเพียงนั้นเอวเพื่อจะซ่อนศัตรูเดี๋ยวนี้กลับเอาขึ้นไปข้างบนแล้วมีคนมานั่งพระธรรมบนบาน ถ้าเป็นเราก็ขอหวย เป็นอันมากทำหน้าตาบื้อ ๆ ตามกัน แล้วเขาพาขึ้นไปบนหลังคา ให้ดูรูปใกล้ ๆ แลรูปม้าหล่อ ๔ ตัว ซึ่งนโปเลียนที่ ๑ มาตีเมืองได้พาเอาไป ครั้นสันวาสนาได้กลับคืนมา จากหลังคานั้นแลเห็นตึกตาก้าลังคีระฆังด้วย แล้วดูที่ทำงานประดับโมเซก ลักษณะที่ทำก็เหมือนประดับมุกของเรา ตึก ๗๑๒๔ บอกฉันว่าเคยมาอยู่ ๒ ปีแล้วยังไม่เคยขึ้น ตาพระแกบอกว่าเป็นครั้งแรกที่เจ้าแผ่นดินได้ขึ้น กลับลงมาเรือ แจวไปตามคลองใหญ่ที่รูปเหมือนตัว S จนตลอด แล้วเข้าคลองเล็ก ๆ สองคลอง ในเมืองนี้ไม่มี

อะไรดกเท่ากับวัดกับโฮเต็ล วัดเซ็นต์อะไรต่ออะไรเกือบจะมีชื่อทุกเซ็นต์ บรรดาโฮเต็ลที่มีชื่อในโลกเท่าใดเกือบจะมีหมดทุกอย่าง หน้าตาเป็นบางกอกจริงในเชิงคลองมาก แลมีเรือจอดรายไปทั้งนั้น จะหารถสักคันหนึ่งหรือม้าสักตัวเดียวก็ไม่มี แต่เรือนที่ทำผิดกว่าเรามาก เขาทำผนังขึ้นจากน้ำทีเดียว สูง ๔ ชั้น ๕ ชั้น เป็นเรือนตึกตาไปทั้งนั้น ไม่มีลานหน้าบ้านเหมือนเมืองเรา หัวกระไดก็ไม่ใช่ ประตูลงน้ำทีเดียว เรือจอดกับประตูเรือน มักจะทำพื้นพอปริ่มๆกันกับน้ำ สูงกว่าก็เพียงศอกหนึ่งหรือศอกเศษ เวลาน้ำมากท่วมเข้าไปได้บ้างก็มี ถ้าน้ำขึ้นมากลงมากเช่นบ้านเราแล้ว เป็นทำเอาอย่างไม่ได้เป็นอันขาด มีความเสียใจที่ได้ตั้งใจมาจะถามเรื่องท่อเทของโสโครก ได้ความว่าไม่ได้ไปอื่นเลย ลงในน้ำเหมือนอย่างเมืองเรานั้นเอง เห็นเว็จเป็นอันมากปลูกห้อยลงมาในน้ำเว้นแต่เพราะหนาวจึงตีกระดานบังมิด ไม่มียื่นหน้าบ่อหลอเหมือนบ้านเมืองเรา แต่ผิดกันเพราะของเขาน้ำเค็ม ไม่ต้องใช้กินอาบ แลระงับกลิ่นได้ ถึงเช่นนั้นก็น่ากลัวสกปรก เพราะน้ำในคลองนั้นตื้นๆ เป็นตม แต่เดี๋ยวนี้ไปมีวิเศษที่น้ำนั้นย่อมจะไหลเชี่ยวเป็นเดือน ๑๑ อยู่เป็นธรรมดา บางแห่งก็เป็นเดือน ๑๒ ไฟเขาใช้แก๊ส ตามคลองก็มีห่างๆ บางแห่งก็เป็นโคมห้อยอยู่ตามมุมตึก ไม่ได้ดับเลยทั้งกลางวันกลางคืน เพราะการที่จะขึ้นจุดมิใช่ง่าย ด้วยไม่มีดินเป็นชาน เป็นแต่สว่างอยู่ก็หรี่เสีย ถ้ามืดลงก็เปิดให้โตขึ้น สัญญากัน ๙๐ ปี อยากจุดไฟฟ้ากันเต็มทนก็จุดไม่ได้ จะต้องรอไปอีก ๕๐ ปี มีไฟฟ้าบ้างตามโฮเต็ลแต่ต้องทำเฉพาะตัว น้ำที่กินนั้นก่อนใช้น้ำบ่อ มีการกันดารบ้างบางคราว เมื่อน้ำทะเลมากท่วมบ่อไม่

มีน้ำจะกิน แต่เดี๋ยวนี้เขาล่ามท่อมาตามตะพานรถไฟจากฝั่ง มีน้ำกินดีบริบูรณ์ทีเดียว ต้นไม้มีน้อยมีสวนใหญ่น้อยสักสองสามแห่ง นอกนั้นก็มีแต่ไม้กระถางไม้เถื่อยเป็นพื้น เรือนมักจะทำงามๆ แต่การที่จะฉาบปูนมิใช่ง่าย เพราะการที่จะตั้งนั่งร้านเป็นไม่ได้เป็นอันขาด เว้นไว้แต่บางแห่งที่มีถนนริมคลอง ต้องใช้โตงเตงหย่อนทางหน้าต่างเป็นพื้น เจ้าของเมืองล้มละลายอย่างไรอยู่ ตึกใหญ่ๆ มักเป็นของอังกฤษมาก ในคลองใหญ่มีเรือไฟเป็นเรือจ้างเดิน มีคนโดยสารเต็มๆ ลำอยู่เสมอ เรือคอนโดลาเกือบจะเท่าๆ กันใช้สองแจวเป็นพื้น แต่เรือใช้บรรทุกของเป็นเรือโล้ใหญ่ๆมีมากเรือเช่นนี้เดินในคลองเล็กได้แต่เวลาน้ำมากอาศัยลอยตามน้ำเอาถ่อค้ำๆ มา ดูน่ากลัวเรือโดนกันเสียจริงๆ แต่มันเข้าใจหลบหลีกกันนัก เงียบผิดกับเมืองอื่นๆไม่มีเสียงรถ หรือหลีกกันก็ไม่เอะอะเลย ได้ยินแต่เสียงร้องรำทำเพลงกันไปทั้งกลางวันกลางคืน คนอิตาเลียนเป็นคนชอบร้องและเล่นดนตรี เรียกว่าสรานาดลงเรือขับร้อง วันนี้พอเรือเราถึงก็มาร้องอยู่ที่ริมเรือวันยังค่ำ กลางคืนก็จนดึกๆ ร้องเพราะดีด้วย

กลับมาขึ้นที่สวนหน้าวังเจ้าแผ่นดิน ซึ่งอยู่ใกล้กับวังโดยนั้นเอง สวนนี้เป็นเกาะมีตะพานข้ามไปเข้าประตูพระที่นั่ง แต่เราไม่ได้เข้าไปในนั้น เดินแต่ตามหน้าวังไปที่สแควคือลานสี่เหลี่ยมพื้นปูศิลา เป็นที่คนไปมาและนั่งเล่นฟังแตร ในสนามนั้นเป็นที่เลี้ยงนกพิราบด้วย ด้านหนึ่งเป็นวัด อีกสามด้านเป็นร้านขายของร้านกาแฟและอะไรเสร็จ ปูศิลาเสาศิลางามเต็มที่และดูสนุกมากด้วย พวกที่เขาหลบไปเที่ยวได้ เขาซื้ออะไรต่ออะไรกันได้

ของดีๆแต่เราไปเป็นพระราชากับตุ๊กตา ๑๒๔ แต่ของในร้านก็เกือบไม่เห็น แปลว่าไปออกเอกซหิบิเช่นตัวเท่านั้น คนนับด้วยพัน ไปจนรอบแล้วเดินตัดข้ามมาเข้าช่องทาง เข้าในพระราชวังๆนี้อยู่หลังตึกสามขานั้น ไปขึ้นลิฟคือรอกชักขึ้นไปชั้นที่ ๓ ซึ่งเป็นที่พระเจ้าแผ่นดินประทับ วังนั้นลักษณะวังสราญรมย์ คือเป็นตึกยาวๆกั้นตอนละสองห้องเท่า ๆ กัน แต่งเป็นสีต่าง ๆ ทำนองเดียวกับที่เขาเล่าในระยะทางทูต ไม่ใคร่มีอะไรนอกจากเก้าอี้สำรับหนึ่งสีแลลายต่างกันเป็นห้อง ๆ ฝาแลพรมที่ปูพื้นก็เป็นสีแลลายต่างกัน บางห้องก็ปิดกระดาษบางห้องดาดแพร บางห้องเขียนภาพบางห้องทาสี มีที่เป็นห้องใหญ่แต่ที่สวยกับห้องเต้นรำ ตามเฉลียงมีรูปภาพเก่า ๆ มาก แต่ฉันไม่กล้าติกล้าชม เพราะไม่เคยเห็นมาก กลับจากนั้นทางคลองหน้าพระที่นั่ง อ้อมมาออกหน้าสวน ถึงเรือเวลา ๒ ทุ่มครึ่ง แต่ต้องเข้าใจว่ายังไม่พลบ

กินข้าวแล้ว ๔ ทุ่มลงเรือไปขึ้นในคลองแห่งหนึ่ง เดินดูทางบกเป็นเวลาดึกไปหน่อย ร้านปิดเสียโดยมาก แต่คนยังเดินพล่านไปทั้งนั้น ดูมันช่างรื่นเริงสนุกสบายกันเสียจริง ๆ ถนนใช้ปูศิลาเรียบเกลี้ยงไปทั้งนั้นไม่ได้มีเปื้อนเปรอะเลย เขากวาดกันเวลาก่อนเช้าทุกวัน ถนนที่นี่เป็นตะพานสูง ๆ ทั้งนั้น ที่เก่า ๆ ทำด้วยศิลาโดยมาก ที่ใหม่ๆ เป็นตะพานเหล็กหลายตะพาน เดินดูมาจนถึงโฮเต็ลที่ลูกอยู่ แวะขึ้นไปนั่งเล่นแลดูห้อง ที่นี่โฮเต็ลใช้เตียงคู่แต่เล็กทั้งนั้น กระไดแลเฉลียงเป็นศิลางามดี หน้าต่างลงทางทะเล แต่ถ้าบ้านเราทำดังนี้ร้อนตาย แลดูสกปรกหาประมาณมิได้

วันนี้ฉันให้ลูกโตลงมานอนในเรือกับสวัสดิ์ด้วยกว่าจะได้ไปจากเมืองนี้ เดินบกเต็มที่ เสื่อโอเวอโกตที่ทำไปไม่พอกันหนาว ที่ท่านเล็กให้เป็นเสื้อขน ร้อนเกินไปแลหนักเต็มที่ ถ้าร้อน ๆ แล้วถึงเป็นลมทีเดียว พวกเมืองนี้นอนดึก ๕ ทุ่มเศษคนยังเดินไขว่ไปทั้งนั้น

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๑๓

พุ คาชาต์
ที่อาบน้ำร้อน เอเวียง เลส บัง
วันที่ ๓๐ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยพวกที่มาด้วยกัน ชั่งตัวได้ความดังนี้: ฉัน ๑๕๕ ปอนด์ สวัสดิ์ ๑๔๗ โต๊ ๑๐๒ เล็ก ๙๕ น้อย ๘๐ จี๋ระ ๑๑๙ เพ็ญ ๑๐๔ ดิลก ๘๘ ยุคล ๕๗ เดโช ๑๓๔ สฤษดิ์ ๑๑๕ พิชัย ๑๓๖ จ่ายวด ๙๔ กวีด ๑๓๑ ราชาณัติ ๑๑๘ จิตรเสน่ห์ ๑๖๐ จี๋ ๑๔๐ วิสุทธิ์ ๑๐๔ รัชนี ๑๑๘ เสมอใจ ๑๓๘ หลวงสรสิทธิ์ ๑๑๙ หลวงวิสูตร ๑๔๒ มาด้วยกันเท่านี้ วุฒิ ตาหมอพาไป เจ้านาย ๓ องค์หายไป ฉันออกไม่เชื่อว่าเป็นที่ ๒ สวัสดิ์ถามให้ฉันใส่เสื้อแก ฉันร้องว่าคงใส่ไม่ได้ แต่เหมาะทุกตัว พอชั่งหนักกว่าแกหัวเราะกากเสียก่อนบอกน้ำหนัก เจ้านาย ๓ องค์หายไปหาไม่พบ ไม่ได้มา

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๑๔

เรือมหาจักรี เมืองเวนิส

วันเสาร์ที่ ๑๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยฉันอนุสนธิหนังสือระยะทางต่อไป แต่จะต้องย่อลงบ้างตามที่ไม่มีเวลา วันนี้เวลาเช้าดูกลงเรือคอนโดลามารับ เพราะนัดกันไว้ว่าจะถ่ายรูปด้วยกัน ๒ คน ตามฐานเพื่อนเก่า แลถ่ายในเรือให้เห็นแท้ว่าเป็นถ่ายที่เวนิส ไปจอดที่หน้าวัดเซนต์ยอช เป็นเกาะลอยอยู่หน้าเกาะเวนิส กลับมารอคอยเจ้านายอยู่ที่ริมเรือหน่อยหนึ่ง จับได้แต่สวัสดิกับลูกที่เขาคอยจะไป นอกนั้นหายเสีย มีคนอื่นไปบ้าง เข้าคลองเยืองเรือไปหน่อยหนึ่ง ถึงโรงอาสแนล คือที่ทำอาวุธ แลเป็นอู่เรือด้วย พวกกรมทหารเรือทั้งหลายเป็นอันมาก มารับอย่างเป็นเกียรติยศ เราไปก็แต่ครึ่งยศคิดตรา พาขึ้นไปดูมิวเซียมทหารเรือก่อน มีรูปเรือโบราณต่าง ๆ เป็นอันมากน่าดูนัก เครื่องอาวุธทวนธงพร้อมทุกอย่าง ทั้งแบบอู่แบบป้อม แล้วไปดูที่โรงทำปืนกล ที่เรียกแมกซิมกัน แลโรงทำตอร์ปิโดกับทั้งอู่เรือ เรือลำที่ดุ๊กออฟอาบรูสเซ็ส เข้าไปกรุงเทพ ฯ ก็เข้าอู่อยู่ในนั้นด้วย โรงทำงานทั้งปวงนี้เป็นของโบราณ คล้ายโรงเรือคลองมหานาคของเรามาก แต่เขารักษาแลใช้การตลอดทุกโรงหลายสิบหลัง มีกำแพงสูงล้อมรอบมีแต่ประตูด้านน้ำเท่านั้น มีเรือรบใหม่ที่ต่อใหม่พึ่งจะลงน้ำลำหนึ่ง แต่เครื่องมือที่ทำการดูเป็นเครื่องย่อมๆ สู้ที่สุรบัยยาไม่ได้ จึงเหมือนเขาอวด แต่ที่นี่เขาทำปืนแลตอร์ปิโดด้วย แปลกกันเท่านั้น วันนี้เดินกลางแดดฝรั่งร้อน แต่ชอบกลมันร้อนตลุ่นๆ ไม่ยักเปรี้ยงเหมือนเรา แต่พอ

ควรจะกั้นร่ม เว้นแต่แต่งเป็นทหารด้วยกันหมดกั้นไม่ได้ ออกเหนื่อย พอกลับมาถึงเรือประเดี๋ยวก็กินกลางวัน ดูกออกระอาร้อน ๆ บ่นว่าตอนบ่ายเราเห็นจะต้องมีร่ม เพราะจะแต่งตัวตามธรรมเนียม กินข้าวกลางวันแล้ว ใครต่อใครมาหาจนถึงบ่าย ๕ โมงตู กิมารับที่เรืออีกลงเรือคอนโดลาไปตามคลองใหญ่ แล้วไปเข้าคลองเล็กอีกแห่งหนึ่งขึ้นที่เรือนช่างถ่ายรูป ถ่ายด้วยกันสองคนหลายรูป แล้วกลับมาลงเรือไปที่เรือมหาจักรี มีแต่ลูกโตกับจิระและพระยาเดโชไปด้วยในเรือนั้นสวัสดิอยู่จัดการ แต่เจ้านายนอกนั้นหายไป มีคนอื่นตามไปอีกลำหนึ่งเรือเขาทำเก๋งท้ายฝากระจกคล้ายรถหรือเก๋ง เรือคอนโดลา ๑๐ แจวของเราดูงามแลสบายดี ใช้เมืองเราได้สบาย วันนี้ฝนฝรั่งตกพรำเพรือไปแลหนาวมากด้วย เพราะไม่ใช่ฤดูสัมเมอร์ เขาว่าหนาวกว่าทุกปี ในที่นี้จะต้องบอกก่อนว่า เมืองนี้มันอยู่ในทะเลตื้น ๆ มีดินดอนเป็นเกาะ ๆ ไปดู เหมือนกลางทุ่งมีน้ำตื้น ๆ เห็นสาหร่ายเหมือนหญ้าชุม ต้องมีทุ่นเป็นกรุยไปตามร่องน้ำทุกแห่ง ที่เป็นทางเรือไฟเดินก็เอาเสาหลักแพปักสามต้นบ้าง สี่ต้นบ้าง ปลายบรรจบกันรัดปลอกสำหรับผูกเรือ ถ้าเป็นในลำคลองก็ใช้หลักเดียว ทาสีต่าง ๆ บ้างแต่ดำเป็นพื้น สำหรับจอดเรือเล็ก ๆ รายระกะไปทั้งนั้น ในเกาะเหล่านี้มีชื่อต่าง ๆ แต่คล้าย ๆ กัน เป็นต้นว่า โมร้าโน่ มีร้าโน่ โบร้าโน่ แลอื่น ๆ เราไปที่เกาะโมร้าโน่ขึ้นบกเดินไปไกล ดูทำเครื่องแก้ว ๒ แห่ง เครื่องแก้วที่ทำนี้เป็นอย่างที่ไม่ใช่แก้วใสอย่างบาการาเช่นกับขวดใช้ปักดอกไม้ เป็นสีต่าง ๆ ที่แม่เล็กซื้อจากสิงคโปร์หรือยาวา ของเหล่านั้นทำที่นี่ทั้งสิ้น เขาใช้ทรายอย่างหนึ่งที่ขุดมาจากเขา เป็นสีนวล ๆ มาหลอมให้แดงเยิ้มแล้ว

ปั้นด้วยคีมซักเป็นรูปต่าง ๆ ผสมสีต่าง ๆ ได้ด้วย แก้วฝอย ๆ เช่นทำตะกร้าขี้มักจะต่ำมือก็ทำที่นี่ มีเตาสำหรับเผาในเวลาทำ แลทำแล้วเอาออกมาถูกเย็นยังไม่ได้ ต้องเอาเข้าเตาไว้ แรกใกล้ไฟแล้วค่อยให้ห่างออกไปทุกที รุ่งขึ้นจึงเอาไปไหน ๆ ได้ อาศัยที่ชำนาญเขาทำเร็ว แต่ต้องเป็นรูปแบบ ๆ เขียนลายเสียก่อนแล้วลองทำ ดูจนชำนาญแล้วทำได้เร็ว อยู่ในถ้าเอาอันหนึ่งสองอันคงแพง ถ้าหลายสิบหลายร้อยได้ถูก

ออกจากนั้นไปที่เกาะโบร้าโน่ เป็นเกาะอยู่ไกลมาก ระยะทางเห็นจะราววัดเฉลิมพระเกียรติ เห็นเกาะตึกดินทหารบก ๑ เกาะ ตึกดินทหารเรือ ๑ แลเกาะอื่น ๆ อีก ให้นึกถึงบางปะอิน หน้าน้ำที่เกาะนี้เป็นเมืองไม่ใช่เล็ก ผู้ชายเป็นคนทำปลาไปทำปลามีแต่คนแก่กับผู้หญิงมาก ปูศิลาเรียบไปทั้งเมือง คนในเกาะนี้นับถือเจ้านายมาก ไปตามทางเสียงร้องวิวา อายุยืน เซ็งแซ่ไปทั้งนั้น ก่วนอื่อ[๑๓]ฟอตาลีโปรดปรานมาก เสด็จมาเยี่ยมเสมอ ตั้งโรงให้ผู้หญิงทำแลกซ[๑๓๘] คือผ้าโปร่งที่ถักด้วยเข็มมาก มีคนทำถึง ๔,๐๐๐ เศษ ดู[๙]ก[๑๒]พาม้า[๔]เพื่อจะให้ต้องพระทัยพี่สาว[๑๓๖] แปลว่าไปถึงแล้วต้องซื้อเป็นการทำทาน ฉันไม่เข้าใจเลยว่าดีอย่างไร ดู[๗]ก[๑๒๔]ก[๘]เหมือนกัน เป็นพระการใหญ่อย่างยิ่ง ถ้าในเมืองร้อนเป็นทำไม่ได้เป็นอันขาด เพราะแล้วเหงื่อมือจับก็พอดำหมดเขาต้องล้างมือกันหมดจดก่อนที่จะทำ ถ้าเราจะตัดสินแล้วเห็นงามไปทั้งนั้น แต่ถ้าจะเทียบราคาแล้วแพงกว่าทำด้วยเครื่องจักรที่เราใช้กันอยู่หลายเท่า แต่ตัวเรายากจะเห็นผิดกัน ถามเขาแต่ละแถบตั้งหมื่นตั้งพัน เพราะการที่ทำนั้นช้าเหลือเกิน ดู[๗]กว่าเขาอยากจะแต่งตัวกันให้ฉิบหายมาก ๆ ก็เอาแลกซ์เข้าไว้ เมีย[๑๔๗]แกชอบเป็นที่สุดเสียแล้ว

วันนี้ได้แวะดูเรือขายแก่ชายผัก มีห้องทำผักห้องหนึ่ง ห้องนอนมิดเต็มที่ มีแต่เตียงหรือแคร่อันเดียวเท่านั้น ฝรั่งที่โทรม ๆ มันก็โทรมสาหัส ถูกรับคำนับฝนลงหัวเกือบจะเป็นหวัด หมายจะมาเรือย่ำค่ำ แต่เพราะทางไกลมากมาถึงเป็นทุ่มครึ่ง รีบคลึดลานไปแต่งตัวด้วยกันทั้งนั้น ค่ำวันนี้ฉันมีดินเนอให้ดุ๊ก ๑๕๙๑๒๕๖ กับพวกขุนนางอิตาลี ต้องเอากับข้าวแลคนใช้ลงมาจากโฮเต็ลทั้งนั้น อ้ายที่เรือเรามันขายหน้าทั้งเพ รับแขกในห้องท้ายเรือ เจ้านายเดินทางห้องนอนฉัน แต่คนอื่นอ้อมทางกราบเรือตบแต่งดอกไม้ต้นไม้พอดูได้ ฉันดื่มถวายเจ้าแผ่นดินแล้วให้ดุ๊ก ๑๕๙๑๒๕ เป็นการหยอกกันเรื่องเพื่อนเก่า เธอตอบอย่างนั้นเหมือนกัน ดูเป็นที่ชอบใจกันมาก เพราะความจริงจำได้ดีเสียจริง ๆ จนเพลงแตรที่ใหม่ ๆ ก็บอกได้ว่าไม่เคยได้ยิน ถ้าเพลงเมื่อกระนั้นก็บอกได้ ว่าเพลงนี้แลเคยฟัง ดูเรากันเองเสียจริง ๆ น่ารักมาก พวกสารนาดก็มาขับร้องข้างเรือดีกว่าทุกวันด้วย

กินข้าวแล้วไปดูเทียเตอ เป็นเวลาสบเหมาะเอง ตามปรกติฤดูนี้เขาไม่มี แต่เพราะมีอาตเอกซหิบิชั่น คือแสดงพิพิธภัณฑ์การช่างเขียนคนต่างประเทศมามาก เขาจึงเล่นเป็นการพิเศษ ลงเรือมีประทุนหน้าต่างกระจก ไปในคลองเล็กนิดเดียว มีเจ้าพนักงานรับเป็นอันมาก ที่โรงนี้มีที่นั่ง ๕ ชั้น ใหญ่กว่าที่บัดเตเวียสักหน่อย แต่การตบแต่งวาดเขียนเขาว่าเป็นโรงละครอย่างงามแห่งหนึ่งในยุโรป คนมาดูเป็นคนผู้มีเกือบหมดเมืองแต่งตัวกันหรูไปทั้งนั้น มีเจ้าหญิงเมืองลุกเซมเบิค ๑๓๗ กับลูกสาว เป็นพระญาติวงศ์กับเจ้าแผ่นดินเดนมาร์กมาดูด้วย ละครนั้นเล่น

เหมือนกันกับที่เราดูที่ยาวา แต่ภาษามันช่างเพราะผิดกันกับฝรั่งเศสจน เราฟังรู้ได้ พิณพาทย์เขาว่าเหมือนกันกับที่ปารีสแต่น้อยคนกว่า มีนาง สำคัญตัวหนึ่งที่แต่ก่อนมาเล่นมีแอกซิเดนต์ในรถไฟ พื้นหักไปซีกหนึ่ง เขาตัดสินให้ทำขวัญถึงหมื่นแฟรง แต่เดี๋ยวนี้อยู่ข้างจะชราไปหน่อย หนึ่ง เรื่องที่เล่นก็อยู่ในไปลงท้ายตายเหมือนกัน แต่ดูก ๗ ๑.๒๕ พาฉันกลับ เสียก่อน เพราะขากลับลำบากยิ่งกว่าทางบกมาก แต่กระนั้นว่าจะมา ได้ยังเป็นนาน พวกเราหายกันกลุ้มไป กรมสมมตถึงต้องตามต่อติกจึง ได้ตัว หลุดมาทางบกเดินหลงอยู่โดยมาก ฉันมาถึงเรือ ๒ ยามเศษ แต่ติดคุยอยู่กับสวัสดิ์อยู่ในที่นอนต่อไปจน ๓ ยาม หนาวพอใช้ฝนตก เรียกว่าพรำ ๆ ก็ไม่ได้ เปรี้ยะประก็ไม่ได้ ไม่ดัง ตกบาง ๆ

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๑๕

ปาร์ก เดสโซวีฟ เยนีวา

วันที่ ๑๖ พฤษภาคม ร.[๓๐] ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

วันนี้เช้า ๕ โมง ดุ๊กมารับไปเที่ยวดูสวน ซึ่งมีตึกภาพสีน้ำมัน ต้นกุหลาบแลสีสุ่นต่าง ๆ มีดอกไม้ใหญ่แลงาม ดอกขาวคล้ายพยอมหลาย ต้น ต้นกุหลาบสีครั่งดอกโต ๆ เปนอันมาก ฉันบอกถึงที่แม่เล็กชอบ เขาเก็บมาให้ฉันได้ทับแลจะส่งเข้าไปให้ดู แต่เราไม่มีเวลาที่จะเดินได้ ในสวนนั้น เพราะเต็มไปด้วยคน พอเปนคลองเดินไปเท่านั้น ที่โรงพิพิธ ภัณฑ์นี้ไม่สู้ใหญ่ มีห้องที่แขวนรูปต่าง ๆ เปนอันมาก บางรูปงามดี แต่ที่เขียวมาก น้ำเงินมากไปนั้นเปนพื้น พอฉันทักขึ้นทั้งดุ๊ก[๑.๒๔] แลใคร ๆ ฮาหมด ดุ๊ก[๑.๒๔] บอกว่าพวกแกคิดเห็นกันเช่นนั้นเหมือนกัน ว่าช่างเขียน ทุกวันนี้ มันไม่เหมือนเมื่อกระนั้น เขาชอบเขียวแลน้ำเงินมากเกินไป มีญี่ปุ่นห้องหนึ่งมีรูปเขียนอย่างโค้ง[๑๓๘] ๆ แลมีเครื่องงาเครื่องถ้วยคราม แดงต่าง ๆ ด้วย มีญี่ปุ่นเจ้าของมารับ มันช่างเหมือนกับเราเสียจริง ๆ

กลับมากินกลางวันแล้ว บ่าย ๓ โมงครึ่งดุ๊ก[๑.๒๔] ให้เอาเรือพระที่นั่ง มารับไปดูห้างเรียกว่า เคศตุล เปนเจ้าของโรงทำเครื่องแก้วอันหนึ่งที่ เราไปดู มีเครื่องแก้ว เครื่องไม้สลัก เครื่องศิลาแลโมเซกต่าง ๆ มาก ได้ซื้อของบางสิ่งได้สั่งให้ทำรูปแม่เล็ก สำหรับจะไปติดพระที่นั่ง เวอนี

๑๒๕

ผัวเมียรับเปนธุระไปให้การ ที่นี่เขาเปิดห้างวันอาทิตย์ เว้นแต่มืด ๕ โมง

กลับลงมาจากห้างเป็นเวลาเหมาะ คนไม่รู้ว่าฉันไป ดอดขึ้นหอสูงที่กล่าวแล้วนี้ ว่าเป็นสำคัญสำหรับเมืองนี้ แต่แรกฉันพิศวงว่าไปเดียนที่ ๓ จะขึ้นมาขึ้นไปอย่างไร แต่พอขึ้นไปก็เข้าใจได้ดี เพราะไม่เป็นขั้นกระไดเป็นทางลาด ๆ ขึ้นตามผนัง ไม่สู้ชันเหมือนที่ยาวาเสียอีก เลี้ยวไปตามเหลี่ยม ๓๘ เลี้ยวขึ้นถึงยอด ไม่สู้เหนื่อยนัก แม่เล็กขึ้นได้เป็นแต่จะรู้กลางทางบ้าง แต่ถ้าถึงบนนั้นแล้วจะลืมรู้ เพราะแลเห็นไปตลอดเมืองทั้งใกล้แลไกล แล้วแต่เป็นเกาะไปทั้งนั้น ขากลับลงมาไม่เหนื่อยแลประเดี๋ยวเดียวก็ถึงพื้น แต่เพราะไปเดินอยู่บนนั้นนาน คนจำได้เลยตามลงมาเป็นกอง พอมาถึงข้างล่างกลายเป็นตั้งกระบวนแห่กันใหม่ ไปแวะดูซื้อรูปที่ริมนั้น กลับออกมาคนยืนตั้งพัน เลยต้องกลับมาลงเรือ

ปรินซ์เฮ็นรีออฟบัวบองที่เข้าไปกรุงเทพฯ กับเมีย ที่แต่งตัวสร้อยคอเพชรเป็นอันมาก แม่เล็กคงจะจำได้ ให้ลูกน้องคนหนึ่งมาหาตัวเธอเจ็บเป็นรุมาติซำ มารักษาตัวอยู่ที่เมืองเมนตัวระยะทางห่างจากที่นี่ชั่วโมงครึ่ง อยากจะมาหาแต่ลุกจากที่นอนยังไม่ได้ ฝากซองถวายประดับเพชรเป็นถวายถวายสำหรับราชวงศ์ฝรั่งเศส แลซื้อมาให้ใบหนึ่งได้นัดจะพบกันที่เวนนา เพราะเธออยู่ที่นั่น กินข้าวในเรือ ๔ ทุ่มกับ ๓๕ มินิต ดูกลังเรือมานั่งสนทนากันอยู่นาน แล้วลงเรือไปด้วยกัน มีเรือนำจุดดอกมตาดส์ บรรดาตึกสองข้างคลองจุดดอกมตาดส์มีเครื่องบังให้แสงฉายจับเรือตลอดทาง เพราะถึงว่าเป็นเวลาเดือนเต็มก็จริง แต่เป็นหมอกมัว มีฝนบ้าง ไม่มีบ้าง เดือนไม่หงายเลยจุดดอกไม้ขึ้นงามเสียจริง ๆ ตลอดทางจนถึงสเตชั่นรถไฟคนมากเต็มไปทั้งนั้น มี

ทหาร ๘๐๐ คน ขุนนางพร้อมกันหมด สนทนาสั่งเสียกันแล้วขึ้นรถไฟ ในเวลาที่จะจากกัน ไว้อาลัยกันมาก แต่จับมือกัน ๔ ครั้ง จนรถออกก็มือหลุดจากกัน เธอแสดงความรักใคร่พอใจกันจริง ๆ จะกลับไปเฝ้าให้ทันเสด็จอยู่ตุรินในเวลาพรุ่งนี้ คำมิงล่วงไปเมืองอิงคแลนด์ก่อนวันหนึ่ง เพื่อจะจัดการเสื้อผ้าทหารเรือ เพราะแบดแมนไม่ได้อะไรมาเลยกว่าร้อย[๑๔๑] แต้ม อาภากรคงอยู่ในเรือ จะอ้อมไปทางเคีบออพกุดโฮ๊ป[๑๔๒] พระยามหาโยธาก็ทนเดินทางบกไม่ได้ จะต้องไปทางเรือ ดูแกกรอบ

๒๘ (๘) (๕)

เต็มทีน่ากลัว นักเรียนไปทางบก ชั้นสูงสามคน กับลูกพระยาเทเวศร์ใช้ในการคุมของล้อง[๑๔๓] ชายลูกพระยามนตรีใช้ในการครัวคนหนึ่ง กับคน[๔๔] ครัวสองคน กะลาสีสามคน เยนตแมน[๑๔๓]ของแม่เล็กไปทางเรือ เพราะบอกป่วยมือเจ็บใช้อะไรไม่ได้ แต่เรือจะต้องอยู่เวนิส อีก ๗ วันจึงจะได้ออกไปอิงคแลนด์ เราออกจากเวนิสเวลา ๕ ทุ่มเศษ

รถที่มานี้เป็นรถมีที่นอน ห้องหนึ่งนอนสองคนนั้นอย่างหนึ่งนอนสี่คนนั้นอย่างหนึ่ง แต่เปิดประตูเป็นสองห้องติดกันก็ได้ ห้องฉันเขาตั้งเตียงนอนให้ใหม่ สบายราวกับอยู่เรือน มีห้องนั่งห้อง ๑ ห้องล้างห้องเว็จบริบูรณ์ดีมาก รถที่สองที่สามมีที่นอนเหมือนกัน แต่เลวลงไปกว่าจุดน้ำมัน แต่รถที่ ๑ ใช้ไฟแกส มีรถกินข้าวเดินถึงกันหลังหนึ่ง จะกินอันใดได้เวลานั้น ว่าไปตามจริงสบายกว่าเรือที่เรามาสักสิบเท่า รถนี้เอามาแต่เมืองฝรั่งเศส การที่มาบนรถไฟคราวนี้ ดูช่างกูเป็นเจ้าเสียจริง ๆ อ้าซ่าเต็มที่บริบูรณ์

ทางที่มาในกลางคืนเดือนรุบรู้ไม่ใคร่เห็นอะไร แต่ตะพานข้ามทะเล

ช่างยาวเสียจริง ๆ ตะพานนี้มีท่อน้ำมาสำหรับใช้ในเมืองเวนิสด้วย ต่อมาก็เปนไร่องุ่น ใช้ต้นหม่อนเปนค้างตลอดทางมา เขาใช้ใบเลี้ยงตัวไหมด้วย แต่ที่รถแลกินอะไรกันเนื้อย ๆ โกกอ่ากันบ้างจนเกือบแปดทุ่มจึ่งจัดการนอน แต่มันหนาวแลแปลกที่ไม่ใคร่หลับ เห็นจะราว ๑๐ ทุ่มได้กระมัง จึงได้หลับไม่รู้ตัว แต่อันที่จริงไม่ใช่เพราะกระเทือนจึงไม่หลับ กระเทือนน้อยกว่ารถไฟที่ฉันเห็นแห่งใด ๆ หมด อันที่จริงจะเหมือนคนก้มหน้าหลับมากเสียอีก ๑๕๕ ทางเขาทำเรียบดีเสียจริง ๆ ที่เราเห็นแต่ก่อน ๆ จะอยู่ข้างจะมีเดจะ ๓๒๗ จริงดังเขาว่า อยู่บนรถไฟใจก็ยังไปบ้านอยู่เปนนิจ

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๑๖

ปาร์กเดสโซวีฟ เยนีวา

วันที่ ๑๗ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยฉันได้ทิ้งระยะทางมานาน เพราะข้ามไปเรียนเป็นตอน ๆบ้าง ไม่มีเวลาบ้าง ถึงดังนั้นใคร ๆยังร้องว่าฉันทำการมากเกินไปกลัวจะเจ็บ ฉันจึงทำโทรเลขละเอียดขึ้นหน่อยส่งไป ถึงเสียเงินมากก็ประสงค์จะให้แม่เล็กสบายใจ ฉันมีความเดือนร้อนที่ไม่ได้รับตอบเลยในตอนหลังนี้ บ่นทุกวันขออย่าให้ทิ้งเสียมาก คำเดียวว่าอยู่ดีกสบายได้ เพราะทราบข่าวไข้ตายกันบ่อย ๆ ก็ให้หวั่นหวาดไป

วันนี้เช้าโมงหนึ่ง ได้มาถึงเมืองมิแลน เป็นของอิตาลีช่างผิดกันกับเวนิสจริง ๆ เป็นเมืองฝรั่งแท้เหมือนที่อื่น ๆ ตึกสูงถนนสะอาด ลาดด้วยศิลาหรือซันเอศแฟลต์ พื้นดินไม่ราบตลอดมีเนินบ้าง เราขึ้นรถม้าไปที่โฮเต็ล

พักหน่อยหนึ่งกินข้าว เช้านี้อยู่ข้างจะหนาวหน่อย แล้วไปดูมิแลนกะทิดรัล โตใหญ่มากดูแต่เครื่องบนแลยอด ถึงว่าทำด้วยศิลาอ่อน แต่ดูเหมือนบาง ๆ เล็กราวกับว่ากาจับจะหักได้ มีตุ๊กตาประดับนับกว่าพันตัว ข้างในสูงใหญ่ไม่มีแห่งใดในเมืองเราจะเทียบ วัดพระเชตุพนเล็กไปหมด ในนั้นมีเครื่องประดับของวัดฝรั่ง คือหน้าพระเชิงเทียนเงินอันโต ๆ เป็นต้น แต่ไม่มีอะไรประหลาดเหมือนรูปเซนต์ชารลส์ ซึ่งเป็น

คน ๆ เรานี้เอง แต่หากหยอดกันขึ้นมายกเป็นเซนต์ จะแปลอย่างอื่นให้เข้าใจง่ายยิ่งกว่าคำว่าเซียนอย่างจีนไม่มี ที่ไว้นั้นเป็นถ้ำใต้โบสถ์มีบันไดลงไป เพดานทำด้วยเงินสลักเด่นนูน ๆ ขึ้นมามาก ความคิดนั้นก็อย่างมณฑปพระพุทธบาท ตัวศพใส่หีบเงินกรุกระจกหนา แต่งตัวท่าทางเหมือนกับแต่งศพเวลาจะหวีหัว เสื้อแลหมวกเครื่องสังฆราชมันก็เข้าเค้าอยู่ด้วย หน้ายังเห็นเป็นเนื้อขาวแห้ง ๆ เว้นแต่จมูกพีบกร่อนที่ปลาย ถ้าแม่เล็กไปก็ไม่ยอมเข้าไปดูเท่านั้น รวยเครื่องบูชามากถึงกับมีมงกุฎเล็กประดับเพชรพลอย มีไม้กางเขนประดับมรกตเม็ดโต ๆ
ของเจ้าแผ่นดินมาสการบูชามีเก้าอี้สำหรับให้พระดังเรียงรายสัปปะรุด ๑๕๕
สุดใจเข้าไปวันทา แลทำวัตรนั่งพระกรรมฐานครึมคร่ำกันอยู่มาก คลังของวัดก็รวยเต็มที่ เก่งกว่าที่เซนต์มาร์โกหลายอย่าง แต่วัดนี้ฉันร้องว่าไม่ให้เอา ถ้าใครรับอาสาจะยกเข้าไปให้ที่บางกอก ก็จะต้องบอกขอบใจ ขึ้นรับไว้ถึงฉิบหายล่มจม มันเอาเงินเอาทองทุ่มถมลงไว้มากมายเกินนัก

กลับจากวัดไปที่สะเตชั่นรถไฟ ทำไทรเลข ขอบใจเจ้าแผ่นดิน ๑๕๖
ไปส่งถวายที่ปลายแดน รถไฟออกมาตามทางนี้มันงามตลอดพื้นที่จะพรรณนา คือรวมความว่า ที่ดินที่มานี้เป็นเนินเป็นเขาสูง ๆ ต่ำ ๆ ลาดคลุมไปด้วยหญ้าพึ่งจะขึ้นไม่ยาวกว่าคืบไปเลย เพราะยังอยู่ในฤดูสปริง คือเพิ่งจะหายหนาว หญ้าเหล่านี้เป็นประโยชน์คือเมื่อสูงเต็มที่แล้วตัดตากไว้เป็นหญ้าแห้ง ตัดได้ปีละสองครั้ง ถ้าจะเพาะปลูก เป็นต้นว่ามันเทศแลผักต่าง ๆ ก็แหวะแต่เฉพาะที่จะปลูก มีต้นไม้ที่แลเห็น

สักสามอย่างสี่อย่างเท่านั้น เป็นต้นไม้ฝรั่งยืนสูงโทงเทงเป็นพื้น แต่ขึ้นเป็นหย่อม ๆ ไม่ใช่ขึ้นเองทีเดียวนัก ต้องปลูกเติมแทนที่ตัดลงเช่นกฎหมายป่าไม้ มีไม้ที่สำหรับตัดฟืนหน้าตาน่าสะแก แต่สู้ของเราไม่ได้ คงจะตัดได้น้อยเพราะมันเป็นลำต้น ตัดกิ่งเสียทุกปีจนกลายเป็นตอโต แตกขึ้นมาอีก ตัดอีกเช่นนี้มีชุกชุมทั่วไป เห็นในรูปภาพเขียนมีเป็นอันมาก การที่จะเข้าใจนี้ไม่ใช่ใครบอกตรัสรู้ขึ้นมาเอง ถามคนไทยก็ไม่มีใครรู้ต่อถามชาวบ้านจึงได้ความจริง บ้านเรือนเป็นเรือนเช่นเรา เห็นทำเรือนตึกตาราย ๆ กันไป นาน ๆ ก็ไปถึงหมู่บ้านใหญ่ครั้งหนึ่ง ทางรถไฟวันนี้เป็นมหัศจรรย์ คือเซนต์โกถาด เป็นเขาผีปันน้ำ มันสูงใหญ่เต็มที่ จะเจาะทางอุโมงค์เสมอพื้นราบของอิตาลีไปสวิตเซอร์แลนด์ไม่ได้ ต้องทำกระไดเวียนขึ้นเขา ลอดเข้าไปในอุโมงค์ แล้วเลียบไหล่เขาขึ้นไปเป็นชั้น เราแลเห็นได้สองทบสามทบจนถึงที่สูงแคบจึงเจาะอุโมงค์ยาวทะลุเขามาด้านสวิตเซอร์แลนด์ แล้วลงกระไดเวียนลอดปล่องมาเช่นนั้นจนถึงพื้น เข้าอุโมงค์ร่ำไปกว่า ๖๐ ครั้ง น้ำตกหรือต่าง ๆ พ้นที่จะรำพันแท้ มาเห็นเลกเลแมนหยุดดูหน่อยหนึ่งงามนัก มาตอนนี้บ้านเรือนคนถี่ ผ่านเมืองเบินที่เป็นเมืองหลวงมา เรามาถึงเยนีวาสเตชั่นเวลา ๔ ทุ่ม แต่ที่แท้เพิ่งมืดสักสองชั่วโมงเท่านั้น เล็กกับเพ็ญมาหากอดจูบปลื้มกันแล้ว เปรสิเดนต์มารับลงไปสนทนา ตั้งพิธีตรวจทหารแล้ว ขึ้นรถกับโตแลเล็กมาที่นี่ วันนี้เหนื่อยเต็มทนทีเดียว แต่หากปลื้มด้วยลูกโตกับจีระมันประจบฉันมาตามทางแต่เช้า จนถึงไม่

ได้ไปไหนเลย นั่งเก้าอี้ยาวเกาะคอนเหมือนนก คุยกันมาในห้องนอนฉันตั้งแต่เช้าจนค่ำ ซ้ำมาพบเด็กแดเพ็ญ คุยกันจ้าอยู่จนดึก ไม่รู้ว่าจะบอกว่าสบายอย่างไร ใจคอเป็นอย่างไรเป็นรสใหม่ที่ฉันไม่เคยรับเลยทีเดียว มีซับเปอร์ด้วย กว่าจะได้นอน ๘ ทุ่ม

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๑๗

เยนัวา
วันที่ ๑๘ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

เมื่อคืนนี้นอนหลับเหมือนตาย ตื่นเที่ยง ตื่นแล้วลงไปขี่ม้าเหนื่อยยังไม่หาย ม้ามันโตเต็มที่ขาเราก็ผิดเพื่อน โตเกินประมาณไม่มีรอยสำหรับหนีบ ม้าที่หาไว้สองตัวด้วยกัน ม้าแดงเป็นม้าผู้เป็นเต่า แต่ม้าดำเป็นนางม้างามดี แลย่อมกว่าม้าแดงด้วย แต่มีกิริยาสักหน่อย พอบ่ายโมงหนึ่งกินกลางวัน แล้วขึ้นรถไปกับเล็ก จิระ พระยาเดโช ไปดูปาร์กข้ามฟากทะเลสาบ ที่ว่าข้ามฟากนี้ไม่ใช่ข้ามแท้ เพราะเมืองนี้ตั้งอยู่ตรงปากช่องแม่น้ำที่ไหลมาแต่ในทะเลสาบ เป็นปากอ่าวกว้างหน่อยแล้วเรียวเป็นแม่น้ำเข้าไป ข้ามตะพานตรงปากแม่น้ำนั้น จะว่าเลียบทะเลไปก็ควร ที่ปากนั้นทำเป็นตึกใหญ่ทำเป็นมิวเซียมงามดี แต่ของในนั้นไม่ใคร่มีอะไรดีเท่าตัวตึก ของยังดีกว่าผู้รักษา ๆ ไม่รู้เลยว่าของอะไร เป็นของจีนหรือของญี่ปุ่น แลเฉพาะจะมีของเช่นนั้นมากด้วย ของจีนปนญี่ปุ่น ๆ ปนจีน มาอธิบายให้เราฟังเราบอกให้ดี ๆ ก็ไม่เชื่อ เห็นเป็นเราตื่นเหมือนฝรั่งที่มา จนอดหัวเราะไม่ได้ มีเล่นเป็นเรื่องเป็นราวอยู่แต่เก็บคัมภีร์ไบเบลบรรดาที่ได้ตีพิมพ์ทุกภาษา เราบอกให้ว่าตีพิมพ์เป็นตัวไทยก็มีจะให้ ไม่ฟังหรือไม่เข้าใจอะไรออกเรื่อยไป ดูประเดี๋ยวเดียวก็หมด แต่ที่หน้าต่างเห็นฟากที่เราอยู่งามดี กลับลงมาพบลูกโตกับกัปตันฮยูมขี่ม้าไปถึง ถนนไม่เรียบร้อยม้าเดินยากจึงช้า

พากันเดินไปในปาร์กดูต้นไม้มันไม่มีกี่อย่าง งามแต่ต้นสนมันโต ๆ น่ารัก เราไม่มีในบางกอกนอกจากสนต่อ รูปร่างมันโก้หร่าน เห็นนกยูงเหมือนที่ทำแบบให้เด็กเขียน คอเป็นน้ำเงินไปเฉย ๆ แลออกบ่อง ๆ ดูไม่งามเลย ทางที่เดินเป็นที่ขึ้น ๆ ลง ๆ พาให้เมื่อยสักหน่อย กลับมาแวะที่ห้าง แปดติกแอนพีลิบ ที่เป็นห้างอย่างดีขายนาฬิกา เพราะนาฬิกาเมืองนี้ไปทำเรือน นาฬิกามีตั้งแต่โตไปจนเล็กเท่าขนมปังอันเล็ก มีสารพัดทุกอย่าง กลับทุ่มครึ่งแต่เที่ยบกับเราเท่าบ่าย ๕ โมง

ฉันลืมกล่าวถึงที่เปรสิเดนต์ออฟดิเคาน์ซิล แลเคาน์ซิลเมืองนี้มาเยี่ยม มิสเตอร์รีซาต์เป็นคนเรียบร้อยมีอัธยาศัยดีมาก

กินข้าว ๒ ทุ่มโต๊ะเอาเครื่องถมของเราออกตั้งงามดี แต่ถ้วยสวีสดีทำมีตัว ซี แลมงกุฎข้างบนงามดี กินพร้อมกันทั้งหมด ปิลมด้วยลูกทั้งปวงเป็นกำลัง

เยนีวา วันที่ ๑๙ พฤษภาคม

เช้าวันนี้ขี่ม้าอีก กินข้าวกลางวันแล้วไปที่โรงจักรใช้แรงน้ำอยู่ที่ปากช่องแม่น้ำโรน ใช้ทั่วไปในการไฟฟ้าสูบน้ำแลรถราง เพราะน้ำที่ไหลเข้ามาแต่ทะเลสาบเชี่ยวแรง เขาก่อกำแพงแบ่งน้ำให้มีแรงมาก น้ำใสจนเป็นสีน้ำเงินเหมือนน้ำทะเลแต่จืดสนิท เรียกบาติมองเดส์ตรบัน แล้วออกนอกเมืองไปทางสัก ๖ ไมล์ ที่นั่นน้ำขุ่นแต่ก้นน้ำสูงกว่าข้างใน เรื่องนของดีไว้ให้พระยาสฤษดิ์เล่า กลับมายังสว่างพบแต่ลูกทั้งกองไม่มีคนอื่นอยู่ เพราะเขาไปเที่ยวกันบ้าง ไปวัดทำยูนิฟอมบ้าง เราพากันยก

ครัวไปเที่ยวเล่นในบ้าน มีคนอื่นแต่หลวงศัลยุทธคนเดียว ไปหยุดนั่งกินน้ำชาที่ใต้หมู่ต้นสน ที่บ้านนี้เป็นบ้านที่ทิ่งพึ่งมาตบแต่งขึ้น ดียังไม่แห้งหมด หญ้าก็พึ่งจะโรยเม็ดขึ้นใหม่ตามขอบ ๆ กลางเป็นหญ้ายาวตัดลง แต่ต้นไม้เขาปลูกดีนัก คือเขาไม่ปลูกเป็นแถวหรือเป็นจังหวะ ปลูกต้นไม้ใหญ่หลาย ๆ ต้นเป็นหย่อม ๆ ให้แลเห็นเหมือนเป็นเอง มีต้นสนแหลม ๆ เป็นมากกว่าอย่างอื่น อีกอย่างหนึ่งใบห้อยเป็นระย้าจนถึงดินงามกว่าต้นไทร อีกอย่างหนึ่งเป็นพุ่มแจ้ใบสีดำเหมือนโกรต่น ไม่ใคร่มีไม้ใหญ่อื่นนอกนั้นไม้ดอกเล็กปลูกเป็นหย่อม ๆ ให้ออกดอกพร้อมกันเป็นสีเดียวบ้างสลับกันบ้างดูครึ้ดไปทั้งนั้น มีพุน้ำตกแห่งหนึ่งเป็นน้ำดีใช้ในบ้าน มีลำธารคดเคี้ยวไปที่สุดลงหนอง มีปลาแดมีที่ตกเบ็ดด้วย ในระหว่างน้ำตกกับใต้ต้นไม้ที่กินน้ำชา มีตะพานข้ามลำธาร แลดูเหมือนทำด้วยกิ่งไม้แห้ง ๆ โจทกันว่าเป็นกระเบื้องเคลือบ จนไปคลำแล้วยังไม่ใคร่แน่ใจกันลงได้ คุยกันถึงเรื่องบางกอกต่าง ๆ จนถึงเวลากินข้าว วันนี้ร่นเข้ามาทุ่มครึ่งเพราะฉันจะใคร่ไปขี่รถดูเมืองตามปรกติของโก้หร่านในเวลากลางคืน ไปกับลูกโตกับจีระกับหลวงศัลยุทธ เรือนที่เราอยู่เป็นนอกเมือง พอไปถึงในเมืองลงเดินดู เป็นเวลาดึกยามหนึ่งแล้ว ห้างร้านเขาปิดหมด เหลือแต่ร้านขายบุหรี่แวะซื้อกล้องแล้วไปยืนดูเขาเล่นขับร้องแลเครื่องสายที่หน้าเรสเตอรองสองแห่ง เดินเข้าไปดูในเรสเตอรองแห่งหนึ่ง แล้วกลับมาถึงบ้านเวลา ๕ ทุ่ม พูดกับสวัสดิต่อไปอีกจน ๓ ยามจึงได้นอน อยู่ข้างหนาวจัด กลางคืนต้องติดไฟ

เยนีวา วันที่ ๒๐ พฤษภาคม

เช้า ๔ โมงแล้วยังต้องปลุก เพราะหลับช้าไปมันร้อนอ้าว เพราะติดไฟแรงเกินไป ครั้นเลิกผ้าห่มเอาแขนออกก็หนาว มันไม่สบายเสียเลย ตกลงเป็นโยนนวมทิ้งเสียผืนหนึ่ง คงแต่ผ้าสีนิลผืนหนึ่ง แบลงเกตผืนหนึ่งผ้าหนาที่เราคลุมที่นอนผืนหนึ่ง เป็นพอสบาย หนาวเท่ากับโตสารีแต่ดูมันเยือกเย็นกว่า ไม่มีลมสักฉิวเดียวแต่แก้ให้อุ่นง่าย

เช้าเวลาก่อนเที่ยงลงเรือไฟเช่าเขาลำหนึ่ง เรือนั้นรูปพรรณสัณฐานไม่ได้ผิดกันกับเรือเหล็กวิลาดที่ทาเขียว ๆ เครื่องตุกตาที่ไชลานนั้นเลยจนเสียงแล่นก็เหมือน นั่งไปบนดาดฟ้าก็ตั้งท่าเหมือนตุ๊กตาที่เขาเสียบลวดบนปากเรือ แล่นไปในทะเลสาบที่อังกฤษเรียกว่า เลกเลแมน ชาวเมืองนี้เรียกลากเลมัง ไปกินข้าวกลางวันกลางทาง ในทะเลนี้บางแห่งกว้างบางแห่งแคบ เดิมฉันเห็นรูปเขียนเมืองสวิตเซอร์แลนด์มามาก ฉันไม่เชื่อหมายว่าเขียนงามเกินไป แต่ครั้นมาถึงในนี้ต้องขอสมาช่างเขียนทั้งหมดว่าการที่คิดมาแต่ก่อนเป็นค่อนเป็นความผิดทั้งนั้น อากาศที่เป็นสีสลัวที่เหลืองแลแดงมีจริง เขาที่เป็นรูปเนินต่ำ ๆ ริมน้ำ ค่อยสูงขึ้นไปจนสูงสุด มีสะโนขาวคลุมอยู่มีจริง บ้านเรือนที่ดูเหมือนแกล้งเขียนเล่นตั้งอยู่ในกลางไร่องุ่นแลกลางนาข้าวสาลีมีจริง คนที่แต่งตัวต่าง ๆ จนคะเนไม่ถูกมีจริง น้ำที่นิ่งแลสุดสายตาลึกแต่ใสแลเห็นพื้นทรายมีจริง เมฆที่เป็นรูปต่าง ๆ สีต่าง ๆ ด้านหนึ่งเป็นพยับมัว ด้านหนึ่งสว่างเป็นพระอาทิตย์อยู่ในหมอกมีจริง เมื่อจะว่าตามที่พรรณนามานี้ ถ้านั่งนิ่ง ๆ ดูไปก็เหมือนเรานั่งดูรูปภาพแลนซเคบที่ทำให้หมุนเลื่อนไปได้ เปลี่ยนแปลก ๆ กันไป ล้วนแต่งามซึ่งแต่เยือกเย็น ชวนให้คิดนิราศมาก ใช่

แต่เปลี่ยนเป็นแต่สิ่งที่ตาเห็นความรู้สึกร้อนเย็นอับแลโปร่งเปลี่ยนไปตามลักษณะของอากาศ เมื่อลงเรือหนาวเต็มที่ ต้องใส่เสื้อโอเวอโก๊ตหนาไปตามทางต้องเปลื้องแล้วกลับคลุมใหม่เล่าถึงสามสี่ครั้ง ไม่เห็นจริงแต่สีเขียวตังแฉ่ แลสีม่วงที่ช่างเขียนใหม่ ๆ ชอบใช้ ฉันบ่นดังนี้ ลูกโตเขาอธิบายดี ว่าเรื่องนี้เขาบอกว่าเป็นได้จริง เพราะช่างเขียนเหล่านั้นออกไปเขียนอยู่กลางแจ้ง ตาแลดูแดดมาก เมื่อเงยขึ้นเห็นเป็นสีม่วงเลยชอบว่างามแลเชื่อว่าเป็นความจริง จึงยืนยันนักว่าตัวไม่ได้แกล้งเขียนแลไม่ยอมรับว่าใช้สีผิดหรูเกินไปเลย

ลงไปจนราวกึ่งทางเลี้ยวเข้าไปทอดที่ตำบลเอเวียงเลซบังเป็นเขตแดนฝรั่งเศส เป็นครั้งแรกที่ได้เหยียบดินของชาตินั้น คนที่บนบกดูแสดงอัธยาศัยดี มีนายบ้านมาพาเดินขึ้นเนินไปดูที่น้ำแร่ซึ่งเขาถือว่าแก้โรคภัย แต่ที่แท้ฉันเข้าใจว่า คงจะสบายได้เพราะแปลกที่ แลเที่ยวมากเล่นมาก ได้หยุดการงาน คนอังกฤษเป็นมามากกว่าพวกอื่น ทางที่เดินไปต้องขึ้นเนินที่เป็นคันลาดลงมา มีแถวตึกบ้านเรือนตั้งบนนั้น ตึกนั้นโก้จริง ๒๗๙ อยู่แล แต่ของที่ขายมันช่างเลว ๆ เหี่ยว ๆ เหมือนสินค้าฝรั่งเลว ๆ เช่นไปเที่ยวขายตามบ้านเรา เป็นเวลากำลังเมื่อย เดินขึ้นเขามันช่างเต็มทนจริง ๆ พ้นหลังตึกขึ้นไปเป็นโฮเต็ลใหญ่โตมาก เข้าไปในปล่องใต้นั้นมีตาน้ำพุพุ่งขึ้นมาสูงตามท่อ น้ำนั้นใสจืดสนิท ดูก็เป็นน้ำเราธรรมดา ไม่มีกลิ่นกำมะถันหรือรสอันใดเลย เขาล่ามท่อมาที่พุกลางชลาที่โรงสำหรับนั่งเล่นแลอาบน้ำ ต้องซื้อน้ำกินถ้วยละอัฐ ที่นี่ฉันเขียนหนังสือถึงแม่เล็กแล้วชั่งตัวได้ ๑๕๕ ปอนด์ บรรดาคนที่มาด้วยกันแลที่อยู่นอกยกเสียแต่เจ้านาย ๓ องค์ ที่พระยาพิไชยเรียกเจ้า ๓ กรมไม่ได้มา ไม่

ทราบว่าเพราะอะไร ไม่มีใครหนักกว่าฉันนอกจากจมื่นจิตรเสน่ห์ ฉันจึงได้จดหมายอีกฉบับหนึ่ง[๑๔๗] ให้แม่เล็กทราบ แล้วไปดูที่อาบน้ำรักษาเจ็บไข้ อันจะกล่าวก็ชิดติด[๑๔๘] เช่นกรมดำรงได้เอารูปไปแลพรรณนามาแล้วนั้นทุกประการ ได้ขึ้นไปดูตามลานโฮเต็ล ขึ้นโฮเต็ลไม่ไหวเพราะฟก แล้วเดินกลับไปดู กสิโน ที่เขาเล่นเบี้ยเล่นละครกันตามฤดูกาล แต่เวลานี้ยังไม่เปิดทั้งนั้นเพราะยังไม่ถึงฤดูร้อน มันเล่นขึ้นพระบาทกัน ๓ เดือนที่จะจอแจกันมาก เพราะเป็นตำบลเล็ก สนุกในเรื่องดูฝรั่งจน มันจนได้มาก ๆ มิใช่น้อย นุ่งห่มปุปะไปหมด เหมือนตาแก่ขอทานในหนังสือที่อ่านเมื่อเด็ก ลูกสามสี่เดือนพาใส่รถเที่ยวตากแดดตามริมถนนเป็นกองเหมือนนกหรือเหมือนหมา ที่ไปจับหรือนอนรื่นเริงอยู่กลางแดด เช่นเราเห็นๆ อยู่ การตากแดดนี้ดูเป็นกิจวัตรอันหนึ่ง ที่จะพึงต้องทำเพราะมันกันดารแดด ตั้งแต่ฉันมายังไม่เคยเห็นคนกั้นร่มเลยสักคนเดียว

ลงเรือกลับตัดข้ามฟากตรงไปลอซาน เพราะจะไปรอบเวลาไม่พอถึงแล้วจะขึ้นก็ไม่มีเวลาเพราะค่ำ อย่าเข้าใจว่ามืดแล้ว ที่นี่เป็นเมืองโตแลมีโรงเรียนดีมาก เป็นเมืองของสวิตเซอร์แลนด์ เราผ่านมาทางข้างบนแล้ว หนาวเต็มที พอออกเรือต้องหนีลงไปเขียนหนังสืออยู่ข้างล่าง กลับถึงตะพานหน้าปาร์กเดสโซวีฟ เวลา ๒ ทุ่มครึ่ง ต้องเข้าใจว่าบ่าย ๕ โมงครึ่ง วันนี้จับบทเป็นหวัดนอนไม่ใคร่หลับ ท้องก็ไม่ใคร่สบายด้วย

เยนีวา วันที่ ๒๑ พฤษภาคม

วันนี้ไม่ใคร่สบาย ตื่นขึ้นทำโคลงให้สวัสดิ์สองบท สำหรับเขียนในสมุดวันเกิด ดังนี้

สงครามบใช่สิ้น สัจธรรม์ เทียวเฮย
ผู้เพื่อชาติภูมิกัน ชอบบ้อง
อนึ่งผู้ดุจกรกัน เป็นขวาก รั้วแฮ
ชนกาจกวนอ่อนข้อง ขัดกั้งควรการ
รอญราญโดยเหตุเกื้อ แก่ตน
มุ่งประโยชน์เพื่อผล ต่ำช้า
สงครามที่เกิดกล คำกล่าว นี้นา
ควรติว่ารบร้า ชั่วร้ายอาธรรม์

เขียนให้ในสมุดวันเกิดของลูกโตตามที่เขาขอให้ฉันเขียนว่า

ฝูงคนกำเนิดคล้าย คลึงกัน
ใหญ่ย่อมเพศผิวพรรณ ต่างบ้าง
ความรู้อาจเรียนทัน กันหมด
ยกแต่ชั่วดีกระด้าง อ่อนแก้ฤๅไหว

วันนี้ช่างเป็นชาวฮังการีมาทำฟัน เครื่องมือก็ดี ฝีมือก็เบาแลเร็ว มีฟันที่จะต้องตกแต่งเลี่ยดทอง ๔ ซี่ก เพราะเป็นโพรงกลาง ขัดไม่หมดคราบดำ แต่เหม็นปากเต็มที เฉพาะมารอ ๆ อยู่จมูกทนไม่ไหว หยุดพักกินข้าวกลางวัน เกิดความกินอะไรเหม็นหมดจะราก ต้องลุกจากโต๊ะ วันนั้นเลยเจ็บ หมอต้องตรวจเกณฑ์ให้ไปนอนหลับ ๒ ชั่วโมง ตื่นขึ้นค่อยสบายแต่ไม่หายไม่มีแรงไม่ได้ไปไหน

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๑๘

ปาร์ก เดสโซวีฟ เยนีวา

๓๐
วันที่ ๒๒ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยฉันต้องสารภาพในการที่ได้ทิ้งระยะทางว่างมาหลายวัน เพราะมีเหตุการณ์อันจะกล่าวต่อไปนี้

คือพอมาถึงที่นี่วุ่นด้วยเรื่องโปรแกรม และเรื่องฝรั่งเศสไม่แน่ในการรับรอง ต้องอ่านคอเรศปอนเดนซ์ ที่สวัสดิ์กับพระสุริยาไปพูดจาตกลงแล้วหวนกลับไปใหม่ร่ำไป ยังไม่กำหนดวันมาให้ เห็นว่าที่เขาจะนิ่งทนไม่ให้เราไปบ้านเขา เป็นการแปลกกับประเทศทั้งปวงคงเป็นไปไม่ได้ ครั้นมาที่นี่เมืองเบินที่เป็นเมืองหลวงเขาจะรับเรา ทูตฝรั่งเศสที่เป็นหัวหน้าทูตทั้งปวงไปคิดอ่านจะให้เขาเชิญ คอเวอนเมนต์ที่นี่ไม่ยอมเชิญ ว่าเป็นการของไทยกับสวัสดิ์เท่านั้น หันเข้ามาหาเราให้ช่วยว่ากล่าว เรารับว่าไม่ได้เพราะเราเป็นแขกมา จะไปขืนใจเจ้าของบ้านอย่างไรได้ ตกลงเป็นขอเผ้าเมื่อเลี้ยงแล้ว เห็นกันว่าคงจะต้องตกลง แต่เพราะไม่มีกำหนดมาเอง เราจึงได้งดการที่จะไป เป็นไปอิตาลีทั้งหลายแล้ว ไปพักที่ตีโรล ๓ วัน แล้วจะไปออสเตรียแลรัสเซีย ต่อนั้นไปสวิเดนแลโคเป็นเฮเกิ้น บรรดาเมืองทั้งหลายนี้ ตกลงตอบรับแลจะให้อยู่วังทุกแห่ง ต่อนั้นไปเมืองอังกฤษ ได้รับข่าวจากกัปตันคัมมิง ที่ไปพบปลัดทูลฉลองอังกฤษบอกว่าตกลงจะให้อยู่วังบักกิงฮัม ๗ วัน ระยะทางท่อนต้นเป็นตกลงกันไปแล้วดังนี้ ถ้าฝรั่งเศสไม่รับเรา ๆ จะไปเบลเยี่ยมฮอแลนด์แลเยอรมันนีต่อไป ถ้ารับคงจะแซกลงในระหว่างใดระหว่าง

หนึ่งได้ การขัดข้องอีกอย่างหนึ่งนั้น ฉันเป็นโก้หร่านดีมากถึงได้เป็นโคลด์ คือเป็นหวัดเจ็บ อย่างฝรั่งอี๋ไม่สนุกเต็มที่ เสมหะไม่รู้ว่ามันมาแต่ข้างไหนมากเต็มที่ปวดหลังเจ็บคอเหลือทนแต่กินยาหมอยาร์วันเดียวก็คลาย แต่ยังไม่ปรกติได้ การที่จะเสียพระเกียรติยศอย่างใดยังไม่เห็นช่องเลย ดูหยอดกันเรียบร้อยไปทั้งนั้น จะมีแต่เรื่องขี่ม้าฉันหนักใจเต็มที มันโตเหลือโต ขาฉันก็โตเต็มที่หนีบไม่เข้า ในพวกท่านมดหมอทอพายพากันว่าหมด ว่าจะขี่ม้าดีไม่ได้ จนคนตัดกางเกงมันก็ร้องว่าขาโตผิดมนุษย์ตัดยาก ซ้ำหมอห้ามมา ๒ วันแล้วด้วย ถ้าต้องขี่รถจะเป็นพระเจ้าจุ้มง่าม แต่ถ้าไม่ได้จริง ๆ ก็จำจะต้องทนเอา วันนี้ไปกินกลางวันที่ปาเลซ์อินา เห็นของประหลาดหลายอย่างคือดอกไม้สีครั่งโตงามเป็นที่สุด ฉันได้ตั้งพิธีจะทับส่งเข้าไปให้ดู แลจะหาดอกไม้ผ้าส่งไปให้เห็นว่าเหมือนจริงตามที่ฉันได้เห็นทุกอย่างด้วย กับขนมเมืองนี้ดีกว่าที่เมืองอื่น ๆ มาก จะได้จัดส่งเข้าไป ฉันเป็นคนตามที่บอกแม่เล็กแล้วว่ากูเป็นเจ้าแผ่นดิน เรียกมันมาย้ำที่นี่อยู่ไม่ใคร่ได้ไปห้าง คนทั้งปวงเขาคงหาอะไรได้ดี ๆ กว่าฉันมากเพราะเขาไม่จำเป็นต้องไปรำอาการเหมือนฉัน มีตากุมพลคนหนึ่ง โตไม่เคยเห็น ลูกคางจดหน้าอกต้องใส่เสื้อเชิตห่างคอข้างละ ๒ นิ้ว คลั่งทหารเป็นกำลัง ฉันไปกอดคลำเนื้อแกเล่นชอบกันมาก ได้ถ่ายรูปพร้อมกับลูกทั้งปวงหลายรูป แล้วถ่ายกับโต ๒ คนรูปหนึ่ง[๓๖๙] กับเล็กด้วยอีกรูปหนึ่งถ่าย ๔ ด้านรูป ๔ รูป[๓๗๐]

---

๓๖๙. พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง กับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่ยังทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระราชกุมาร ทรงฉายที่เมือง เยนีวา พ. ศ. ๒๔๔๐

๓๗๐. พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง กับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎ ฯ แต่ยังดำรงพระอิสริยยศเป็นมกุฎราชกุมาร และสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ ทรงฉายที่เมือง เยนีวา พ. ศ. ๒๔๔๐

ถ้าแล้วจะส่งไปให้ สองวันนี้ตอนเย็นฝนฝรั่งตกเซอะซะเต็มที มันบาง ๆ หยอย ๆ ไม่ใคร่แลเห็น แต่ไปยืนกลางแจ้งหยดลงหัวเย็นเต็มทีเปียกก็เปนเช่อพ้นประมาณ ลูกไม้ได้กินแล้วคือแชร์รี ลักษณะลูกพุมเรียง แต่ดีกว่าที่ไม่ติดปาก กินแล้วไม่อยากอีก ลูกปีชหวานชืด ๆ รสชาดเปนพ้นขาวไม่อร่อยเลย ดีแต่สตรอบรี ๆ ก็ลูกเล็กกว่ายาวา แต่รสดีกว่าไม่เปนแตงหนู สตรอบรีบ้านโตกว่าที่ยาวามาก เท่าลิ้นจี่ลูกใหญ่ ๆ เปนลูกไม้ที่กินอร่อย ลูกแอปเปิ้ลนี้อ่านออกแล้ว ไม่ใช่อะไรเลยคือพุทราเรานี่เอง เปนแต่มันโตเปนลูกไม้ป่าพระหิมพานต์ ถ้าดิบ ๆ จิ้มน้ำตาลกับเกลือเปนพุทราเปรี้ยว ๆ วันนี้ตัดผมอย่างโก้หร่าน มันตัดดีหน้าตาไม่เปนอ้ายเลียเลีย[๑๔๙] ฉันช่างวิตกวิจารณ์เสียเต็มที ต่อเห็นตัดเข้าก็เบาใจร้องย้ำอยู่แต่ว่าเองจำไว้หนากูเปนไทย อย่าทำให้หัวเปนฝรั่ง เปนแต่ขอตัดหนวดหน่อยหนึ่ง แต่ขอกันไม่ให้โง้งเปนเขี้ยวเหมือนกัน พระการใหญ่เรื่องพ้นก็ทำดี แต่จะต้องเอาทองอุด ๆ ยา ๆ อะไรหลายซักเสียแต่มันเปนพระเทวทัตเต็มที พอทำแล้วไปกินข้าวให้เหม็นติดจมูก ไปกินอะไรเหม็นไปหมดจะราก ตกลงเปนเจ็บ ตาหมอหัวเราะจะตาย แต่ว่าตามจริงไม่ถึงลูกชายกลาง[๑๕๐]ของฉัน แต่ปากมันมาร่ออยู่ตรงหน้าจึงเหม็นมาก ได้สนทนากับกัปตันฮยูม เปนที่เข้าใจกันดีในการที่จะสอนลูก ฉันต้องรับว่าเขาดีจริง ได้ให้ทำหีบอย่างลงยารัสเซียที่โปร่งตลอด เห็นว่าไม่เคย[๑๕๑] รับกันในบางกอก แต่จะทำลายไทยก็เห็นไม่ขัน ปล่อยให้ นอ[๑๕๒] รอ ๆ ตามแบบของเขา กับผม

ที่ตัดวันนี้ หารือกับลูกทั้งสองคน ตกลงกันจะทำกำไลให้แม่เล็กใส่ได้ทั้งใส่เสื้อแลไม่ได้ใส่ สวัสดิว่าแฟชั่นใหม่ในปารีสมียังให้เขาเชียนอยู่ ถ้าทำแล้วเมื่อใดจะส่งเข้าไป ขอให้แม่เล็กใส่ให้เสมอต่างว่าฉันอยู่ด้วย ฉันทำไม่ให้หรูหราเหลือเกินกว่าที่จะใส่เล่นได้ มีเรื่องขันอย่างหนึ่งฉันใส่ผ้าเช็ดหน้าในกระเป๋าไม่หมด มีคนเขาเตือน ฉันถามทำไม ได้ความว่าเป็น เครื่องหมายของฝรั่งเศสที่รับจ้างหาเงินเป็นลูกสวาท เหมือนกับคนชั่ว มีมากตามถนน เพราะฉะนั้นคนที่เรียบร้อยดีเอาลงกระเป๋ามิดหมด ดึกแล้วหมอเขาให้นอนจบกันไว้ที่ อยากจะบ่นอีกว่าคิดถึงเต็มที่ ในเวลาไม่สบาย ฉันนอนคนเดียว ตื่นอยู่หรือตื่นขึ้นไม่มีใครคุยเลย รู้สึกเงียบเหงาใจในเวลานั้นมาก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๑๙

วังดู๊กออฟเยนัว เมืองตุริน

วันที่ ๑ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยฉันพึ่งมาถึงแต่อยู่ที่เดียวนี้เอง คือเวลานี้ ย่ำค่ำ ๑๕ มินิต เมื่อคืนนี้ฉันนอนไม่หลับ ด้วยความเดือดดาลหมกมุ่น เรื่องไม่ได้รับโทรเลข นอนต่อ ๒ ยาม หลับเมื่อ ๓ ยาม แล้วต้องตื่นแต่เช้าหาวนอนเต็มทน แต่ดีใจที่ได้รับโทรเลข แปลก็ไม่ทันต้องพามากลางทาง นายพาศนี ก็ไม่ได้มา สวัสดิ์โสภณรับแปล อยากจะนอนกลางวัน ไม่จบก็นอนไม่ได้เลยไป มีอะไรแปลกประหลาดนอนไม่ได้ ได้หลับ ๒ ชั่วโมงเท่านั้นเอง

ฉันออกจากเยนัวาเวลาเช้า ๒ โมง ที่ท่ารถไฟ บรรดาลูกแลคนที่อยู่ภายหลังมาส่งหมด เปรสิเดนต์ออฟเกาน์ซินเยนัวา แต่งตัวผู้หญิงคนหนึ่งตะพายแพรแดงเหลืองเป็นยี่ห้อเมืองมายื่นกันกับตุ๊กตา ที่เป็นรูปเทวดาสำหรับเมืองให้ มีคำพูดยาว ฉันตอบรับ แล้วกอดจูบลูกเสร็จขึ้นรถไฟมา ไม่ช้าก็เข้าในแดนฝรั่งเศส แต่เป็นการเรียบร้อยดีถึงแห่งใดสุดทั้งนั้น แต่สเตชั่นสกปรกกว่าที่เยนัวาหรือในสวิสทั้งสิ้น ทางรถก็อยู่ข้างกระเทือนมาก ทางที่มามีที่สำคัญที่ต่อแดน ปล่องอุโมงค์ข้ามเขามองเซนิสเป็นระยะทางถึง ๓๐ มินิต เขตแดนต่อกันในนั้น แต่เจ้าแผ่นดินอิตาลีให้เยเนราลผู้หนึ่ง เลบตแนลคอลอแนล ๑ เจ้า

พนักงานพระราชพิธี ๑[๑๙๕] ยังจำชื่อไม่ได้ไปรับ จะรับที่ต่อแดนก็ไม่ได้อยู่เอง เพราะอยู่กลางอุโมงค์ตรงสันเขา ต้องไปรับที่ตำบลโมดานในแดนฝรั่งเศส ความที่รักษากันกวดขัน คนทั้งสามที่จะเข้าไปต้องขออนุญาตที่จะแต่งยูนิฟอมก่อนจึงแต่งได้ ตามทางที่มาเป็นเขาใหญ่ซับซ้อนกัน มีถ้ำโรนข้างทางโดยมาก การเพาะปลูกไม่ค่อยดี เพราะเป็นท้องที่ศิลามาก บ้านเรือนแปลกกันกับสวิตเซอร์แลนด์ที่เป็นหลังคาคลุม ๆ แลเป็นกระท่อมปุปะมาก ที่ตอนพ้นเขาลงมาในที่ต่ำข้างตุรินนี้เป็นทุ่งราบมีไร่นาบริบูรณ์

มาถึงท่ารถไฟ ดุ๊กออฟเยนัว แลดุ๊กออฟอาวออสเตอ[๑๕๓]กับเกาน์ออฟตุริน ๒[๑๕๔] คนนี้เป็นที่ดุ๊กออฟอาบสูสเซ็ส[๑๓๓] ที่เข้าไปบางกอก ลูกกิงอามดิโย[๑๕๕] น้องเจ้าแผ่นดินเดี๋ยวนี้ มีคนนางบริวารมาก ดุ๊กออฟอาวออสเตอ[๑๕๓] เป็นผู้บังคับการทหารบืนใหญ่พาดูทหาร แลขึ้นรถมากับดุ๊กออฟเยนัวแลแอดดิกงทั้งสองฝ่าย คนมันช่างมากเสียจริง ๆ มือยกขึ้นวางลง จนตลอดทาง มาถึงวังเฝ้าดัสเชสออฟเยนัวแม่[๑๕๖] แลดัสเชสออฟเยนัวเมีย[๑๕๗] ยายแม่เรือน ๗๐ หน้าตาคล้าย ๆ ยายคุณเขียน[๑๕๘] แต่ผู้ดกว่า แต่เมียนั้นรูปร่างสูงใหญ่แลสวย กิริยาเก๋ดีด้วย ท่านพวกผู้หญิงเหล่านี้แกถนัดถูกจูบมือมามาก พอจูบแกก็เข้าใจ เดาะมือมาให้จูบทีเดียว ลูกชาย[๑๕๙] คนหนึ่งอายุ ๑๓ แต่รูปสูง ไม่เหมือนพ่อ ที่จะเหมือนพ่อพอกอดเข้าก็จูบกันกดเสียทั้งสองข้าง สนทนายืน ๆ แล้วพามาดูห้องที่นั่งที่นอนต่าง ๆ วังนี้เป็นวังเก่าของหลวงยกให้แกอยู่ดูไม่สู้จะใหม่นักออกโทรม ๆ แต่ห้องหับสบายดีเครื่องแต่งงาม แลมีเรือนข้างในกรมทั้งครอบครัวอยู่เสียรอบไป ห้องที่แกเลือกให้ฉันนั้นสว่างดีแลจัดโต๊ะ

เขียนหนังสือนี้ไว้ให้เหมาะนัก แต่พวกข้าหน้าคนหลวงดูแน่นไป ฉันก็นั่งเขียนหนังสือเรื่อยอยู่ดังนี้ ผู้ที่มาอยู่กับฉันแต่พระยาเดโชกับนายจ่ายวด แกรับได้เท่านั้น แต่ที่จริงถ้าเป็นไทยแล้ว อยู่ทั้งหมดก็พอ ห้องที่ฉันอยู่มีห้องแขกมาพัก ห้องนั่ง ห้องนอน แลห้องแต่งตัว ห้องอีกสองคนนั้นมีห้องนอน ห้องนั่ง ห้องแต่งตัวเท่ากันกับข้างฉัน เครื่องใช้สอยก็หรูแพรสเดียวกัน เป็นแต่เตียงย่อมไปหน่อยหนึ่งเท่านั้น มีเสบียงอาหาร ถาดหนึ่งน้ำเย็นกับน้ำตาล ถังเงินใส่ขวดน้ำมะนาว เบียร์โซดา มีน้ำแข็งแช่ให้เย็น แลถ้วยสำหรับทั้งสามหย่าง มีปอตไวน์กับถ้วยอีกถาดหนึ่ง เจ้านายคือสวัสดิ์สองคนกับจิระ แลเสมอใจนายกวด พระรัตนโกษา[๑๒๐] พระยาสฤษดิ มิสเตอร์ดอเรต[๑๒๖] นายเพิ่ม อยู่โฮเต็ลของดู๊ก[๑๒๕] จัดรับเหมือนกัน นอกนั้นจะตามไปโรมที่เดียว แต่กรมมหิศรไปลอนดอนกับลูกสำหรับงานกวีนวิกตอเรีย[๑๖๐] มาตามทางวันนี้ร้อนเต็มทนที่เดียว เหมือนบ้านเรา มันจับร้อนมา ๒ วัน แต่เมื่อคืนนี้ร้อนมาก ที่นี่ใช้ตามแผนวังคือไม่จุดอื่นนอกจากเทียนไขเล่มโต แลยาวเท่าเทียนยามของเรา

เวลาสองทุ่มดินเนอ ต้องเข้าใจว่าเต็มยศอยู่เป็นนิจ ดู๊ก[๑๒๔] มารับฉันในห้อง ผู้ที่นั่งส่วนเจ้านาย ฉันจูงดัสเชสออฟเยนัวแม่ดู๊ก[๑๖๖] ถึงว่าเป็นหม้ายก็เป็นเสด็จยายของเจ้าแผ่นดิน คือแม่กวีน[๑๖๑] คงตักหม็อนเป็นใหญ่ แกไม่จับมือใครนอกจากเจ้านาย ที่ฉันว่าเหมือนยาย[๑๕๘] เขียนนั้นผิด พิศดูเหมือนท้าวอินทรสุริยา[๑๖๒] นวม หรือยายเอี่ยมบุษบา[๑๖๓] สวยมาก แต่ผมขาวเป็นสำลี ยังดัดใส่กระบังหน้าแต่งเครื่องเพชรออกเพียบตัว ดู๊กออฟเยนัวจูงดัสเชส[๑๖๔] อาวออสเตอแม่เลี้ยงดู๊กคนนี้ แม่เป็นน้อง[๑๖๕] ของพระเจ้าแผ่นดิน

อีตาดี เป็นเมียปรินซ์ไปเดี๋ยนโยเสฟ[๑๖๖] มีลูกออกมาเป็นคนหนึ่ง[๑๖๕] ท่าทางเป็นนักเลงตาออกเชื่อม ๆ มีคนไทยเหมือนแต่ยังนึกไม่ออก สวยเหมือนกันเป็นหม้ายแต่แต่งตัวเหมือนลูกสะใภ้เลี้ยง ดัสเชสออฟอาวออสเตย[๑๖๗] ลูกกอมเตอปารีส[๑๖๘] สวยมากแท้ทีเดียว แต่สูงพ้นประมาณ เขาจัดให้สมมติจูงแต่มัวจี้ตระหนี่พระองค์เสีย แกยืนเก้ออยู่ เด็กเฟอดินันลูกดู๊กออฟเยนัวต้องเข้ามาจูง สององค์นี้ใส่รัดเกล้าเพชรกว้างสักฝ่ามือหนึ่ง เพชรไม่มีเพราะแกนั่งซ้ายฉัน ใส่รัดเกล้าเหมือนกันแต่แคบลงหน่อยหนึ่ง เครื่องประดับนั้นของดเล่าไม่ไหว มีสบีชกล่าวถึงแม่เล็กด้วย โต๊ะนั้นเรียกได้ว่าสวรรค์ แต่ร้อนเต็มที เลิกเลี้ยงแล้วสูบบุหรี่ปรึกษากับดู๊ก[๑๒๔] เรื่องตราตกลงเป็นให้จักรี ดู๊กออฟอาวออสเตอเรากันเองจริง ๆ ทั้งนั้น เวลาเลิกจูบกันตามแบบ ดู๊ก[๑๖๙] แกช่างพูดนัก พรุ่งนี้จะต้องตื่นแต่เช้า วันนี้เข้ม[๑๖๙] เต็มทนมาแล้วขอจบไว้ที่สองยามแล้ว

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๒๐

โฮเต็ลเดอลาเป เมืองฟลอเรนซ์

วันที่ ๓ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยฉันมาอยู่ที่นี่เกือบจะเรียกว่าพบปะแต่ช่างปั้นช่างเขียน ช่างแกะ ช่างสลัก วันยังค่ำ ๆ ด้วยการช่างเช่นนี้ย่อมเป็นที่พอใจอุ่มหลงของฉันแต่เดิมมาแล้ว ได้ยอมให้เขามีการรับรองวันเดียวแต่เมื่อเวลาบ่ายวานนี้ คือพวกนคราภิบาลเชิญไปประชุมที่ปลัซโซเดอ เปตตี ซึ่งเป็นที่ประชุมใหญ่มีเมมเบอร์ ๖๐ คน ในที่นี้เดิมเป็นที่ประชุมปาลิเมนต์ เมื่อครั้งพระเจ้าแผ่นดินพระบิดา ๑๗๐ ของเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้ยังประทับอยู่เป็นเมืองหลวง เป็นตึกใหญ่โตมาแต่โบราณ ประกอบด้วยเครื่องตบแต่งที่เป็นชิ้นของโบราณ คือรูปเขียนน้ำมันแลเขียนน้ำทั้งเพดานแลฝา กับทั้งรูปตุ๊กตาศิลา ซึ่งทำเป็นรูปผู้มีชื่อเสียงแลผู้มีบรรดาศักดิ์โบราณ ทั้งพรมทอเป็นเรื่องพงศาวดารสำหรับขึงฝา ซึ่งเรียกว่า คอบเบลตะเปสตรี เครื่องสิ่งซึ่งเป็นฝีมือช่างเช่นนี้ ย่อมเป็นที่นับถือเลื่องลือแลตกแต่งทั่วไปในราชวังหรือตึกใหญ่ในประเทศอิตาลี ถึงว่าเมืองอื่น ๆ จะทำได้ก็ไม่มีเสมอเหมือนเมืองนี้ เจ้าแผ่นดินแลผู้มีบรรดาศักดิ์เมืองอื่นย่อมมาทำของที่ดีในประเทศนี้โดยมาก ชาติชาวอิตาลีย่อมเป็นช่างมาแต่โบราณ มีสิ่งซึ่งเป็นฝีมือดี ทำแล้วตั้งพันปีสำหรับอวดได้ เรี่ยรายไปทุกหนทุกแห่ง ส่วนการใหม่ ๆ ก็ไม่ได้หยุด ทำเพิ่มเติมซื้อขายกั

เสมอไป ถ้าจะว่าข้างของที่จะซื้อ เช่นกับรูปตุ๊กตาอย่างหนึ่งอย่างใดที่ทำแล้วแต่ครั้งโรมันเอมไปร์ สองสามพันปีล่วงมาเข้าก็ถ่ายอย่างทำขึ้นใหม่แต่มีขนาดต่าง ๆ ตั้งแต่เท่ากับรูปเดิมเป็นเถากันลงมา จนเพียงสูงสองสามนิ้ว ตามแต่กำลังผู้ที่จะซื้อไปเป็นตัวอย่างชมเล่น แลเล่าบอกกันได้ ส่วนของชั้นหลังแลคนชั้นใหม่ก็มีโปรเฟสเซอร์ที่มีฝีมือดีทำขึ้นแล้ว ก็ถ่ายอย่างกันไปจนเล็กที่สุดเช่นนั้น เพราะฉะนั้นสิ่งใดที่จะหาไม่ให้มีถมนั้น เป็นว่าเกือบจะหาไม่ได้เว้น ไว้แต่ราคาผิดกันมาก คือสิ่งที่แรกทำย่อมมีราคามาก ตั้งแต่ต้นละ ๑๕๐ ชั่ง ๒๐๐ ชั่ง แต่ถ้าจะซื้อสักห้าหกบาทก็ซื้อได้ เว้นแต่เมื่อพิจารณาดูก็จะเห็นได้โดยง่าย ว่าฝีไม้ลายมือผิดกันมาก ยิ่งได้เห็นเวลาแรกลงมือทำ เอาใจเราลองคิดดูถึงความยากของผู้ทำเพียงใด แลความชำนาญฉลาดในวิชาการ ที่ควรจะพิศวงแลบูชาเพียงใด ความเสียดายเงินนั้นก็เสื่อมหายไปได้ เพราะฉะนั้นเขาจึงได้ลงทุนรอนกันมากนัก เมื่อเวลายังไม่เห็น อาจจะนึกว่าเขาเป็นบ้าได้ แต่ปลัซโซเดอเปตต์ที่กล่าวนี้ ไม่ใช่มีของวิเศษดีเหมือนอย่างโรมหรือที่อื่น ๆ ในเมืองนี้ เป็นแต่กล่าวเพื่อจะให้เข้าใจ ว่าการช่างในประเทศอิตาลีนี้อย่างไร การรับรองนั้นก็ไม่มีอันใด นอกจากประชุมผู้มีบรรดาศักดิ์แลมีชื่อเสียงทั้งผู้หญิงผู้ชาย ไปเดินเบียด ๆ กัน พูดทักทายปราศรัยแล้วเลี้ยงน้ำชาแลดื่มแชมเปญ ไดเซ็นชื่อในสมุดซึ่งเจ้านายของเขาเองแลเจ้าแผ่นดินต่างประเทศมีควีนวิกตอเรียเป็นต้น ได้เซ็นชื่อไว้เพราะได้มีการรับรองเช่นนี้เหมือนกัน ก็เป็นอันเสร็จการ

การทำรูปของฉันที่ทำอยู่เดี๋ยวนี้ คือรูปศิลาครึ่งตัวที่เมืองโรมได้ไปนั่งแต่วันเดียว พรุ่งนี้เขาจะเอาหุ่นดินมาสอบ ไม่ใช่เป็นร้านดีแต่เพราะ

คุ้นเคยกับพวกเรา รูปเมียท่าน[๑๗๑] เล็กทำไว้อยู่ข้างจะเหมือน แต่รูปสมเด็จพระเทพ[๑๗๒] ศิรินทร์จะว่าเหมือนก็ไม่ได้ จะว่าไม่เหมือนก็ไม่รู้จะคืออย่างไร แต่ดูน่าเกลียด ด้วยผอมเหลือเกิน แต่ไม่มีอะไรยิ่งกว่าผมปีก ฉันออกอาย ๆ ต้องเลยไก่[๑๗๓] ๆ ได้เริ่มทำรูปศิลาครึ่งซีก ซึ่งเรียกว่าบาสริลิฟ เมื่อวานนี้ดูมันตั้งท่าเหลว ๆ แต่วันนี้ออกเชื่อ เพราะเห็นรูปที่ถ่ายดีนัก ได้ส่งมาให้ดูรูปหนึ่ง ส่วนรูปที่ไปถ่ายจริง ๆ ไม่เป็นเรื่อง เพราะอายคนถ่ายมันถูกถนนัก รัวไปหมดเสียเวลาเป็นเกือบ ๓ ชั่วโมง แต่ไม่เคืองอะไรเท่าแต้มไฝของเกลียดให้ที่โหนกแก้ม ฉันป่าเสียหมดแล้ว พรุ่งนี้จะถ่ายใหม่ นอกนั้นก็ไปนั่งให้ช่างเขียนสองแห่งเขียนรูป รูปหมู่ ๗[๑๗๔] คนทั้งครัว จะต้องปีหนึ่งจึงจะแล้ว มันเขียนดี เว้นแต่คงจะเกิดกาหลด้วยเรื่องไม่เห็นตัวแลเห็นเครื่องแต่งตัว ถึงรับอาสาจะเข้าไปเมืองไทย โปรเฟสเซอร์คนนี้ ชื่อเยลดี[๑๗๕] ได้เขียนรูปเจ้าแผ่นดินมาถึง ๑๕ รูปแล้ว สวรรค์อยู่แลแต่ยังไม่ถึงพรหม โปรเฟสเซอร์คอร์ดิยานี้[๑๗๖] ถึงพรหมเขียนไม่ต้องร่าง เว้นแต่จู้จี้อะไรอย่างนั้น ไม่ได้เห็นของสิ่งไรเป็นไม่เขียนสิ่งนั้นเลยเป็นอันขาด เว้นไว้แต่จำเป็น เช่นตัวแม่เล็กจึงยอมเดา แต่ต้องทำหุ่น แต่งตัวเสื้อผ้าซึ่งอย่างสวรรค์ทั้งสิ้น เป็นแม่เล็กนั่งเจี๋ยมเจี้ยมอยู่ที่เก้าอี้จึงได้เขียนได้ ความที่แกเคยจนเราลุกไปเดินแกว่งอยู่เสียที่อื่นแล้วเก้าอี้ที่เรานั่งก็ต้องแลดูไปเปล่า ๆ ตามเคย อย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง เวลาเขียนนั้นต้องม้วยต่าง ๆ[๑๗๗] เพื่อจะให้เราอมยิ้มเห็นแววหน้าถนัด เราก็ต้องยิ้มให้แกจริง ๆ เพราะจมูกแกบี้ คุยดังอู้ เมียลูกสาววุ่นไปทั้งครัว

เรือน ต้องไปนั่งทุกวัน มีของเลี้ยงด้วย นอนฝันของแกก็ขัน ไม่ฝันเห็นผู้คนธรรมดาอย่างเช่นเรา ฝันถึงเรื่องโบราณ ๆ แลเทวดา มีคนแก้ผ้าถากรถถากเกวียนสนุกหรูหรา เขียนไว้เป็นหลายแผ่น เมื่อคืนนี้นอนฝันไป ว่าเห็นฉันกำลังลงกระได ต้องลุกขึ้นเขียนแต่ดึก สำหรับที่จะเขียนรูปเต็มตัว ร่างแล้วเสร็จท่าทางของแกงามดีด้วย แต่รูปแม่เล็กนี้ยังไม่ออก จะขอให้โทรเลขไปเรียกเครื่องแต่งตัวออกมาให้หมด ถ้าได้ตัวมาด้วยก็ดี คิดจะนุ่งแก[๑๗๘] เอาเสื้อผ้าที่มีอยู่ ส่งไปให้ดู แต่คงเป็นการใหญ่มิใช่น้อย ในเรื่องนุ่งจีบบางทีจะกลายเป็นกระโจม ที่ทั้งสองตำบลนี้เจ้าแผ่นดินแลพระมเหสีกับเจ้านายต่างประเทศ ต้องไปหาจิ้มก้องแกทุกคน จนกลายเป็นแคล่วคล่องในการรับเจ้าแผ่นดินเสียจริง ๆ ยังมีโปรเฟสเซอร์อื่น ๆ ที่ต้องไปดูอีกหลายแห่ง แกเกือบจะโยงเป็นญาติกันเสียหมด ไปแห่งใดก็เพลิดเพลินทุกแห่ง ฉันเชื่อว่าแม่เล็กก็ชอบ ตกลงเป็นตั้งแต่กินข้าวกลางวันแล้ว ไปไหนไม่ได้ต้องไต่อยู่ตามตาโปรเฟสเซอร์เหล่านี้ทั้งสิ้น ดูเพลิดเพลินใจเสียจริง ๆ รูปคงจะแล้วได้แต่ครึ่งตัวสองแผ่น ส่วนของฉันแล้วจะส่งเข้าไป แต่ของแม่เล็ก ฉันรักเสียเต็มที่แล้ว จะขอกกเอาไว้ เอาเข้าไปกับตัวทีเดียว นอกนั้นคงจะต้องส่งไปต่อภายหลังทั้งสิ้น มีรูปเขาถ่ายที่สวิตเซอร์แลนด์ เมื่อไปที่อินเตอลาเกน ๖ แผ่น ได้ส่งเข้ามาด้วย รูปแผ่นหนึ่งที่ฉันยืนคนเดียวนั้น อ้ายคนถ่ายรูปมันตะกลาม มันอยากได้ทั้งรูปฉัน ให้มียอดเขาที่หุ้มด้วยน้ำแข็งติดอยู่ด้วย หน้าตรงแดด จนลืมตาไม่ขึ้น เตือนแล้วก็ไม่ฟัง ก็กลายเป็นเขาเปล่า ๆ แล้วเขียนกุละ[๑๗๙] จนเป็นป่านนั้น แต่ได้ตั้งใจไว้แล้ว ว่ารูปถ่ายเท่าใดจะส่งให้หมด จึงได้ส่งเข้ามาด้วย

ที่นี่ไม่สบาย ร้อนอับชอบกล น่าจับไข้เล่น มีคนจับไข้บ้าง น้ำก็ไม่ดี มีลงท้อง เห็นจะเป็นด้วยศิลามากแผ่นโต ๆ ทั้งสิ้น หากคิดท่านโปรเฟสเซอร์เหล่านี้ จึงได้อยู่ได้ คนที่มาเที่ยวกันเขากลับเกือบหมดแล้ว ร้อนไม่ผิดกับบางกอก แดดก็เปรี้ยงเป็นอย่างเมืองข้างเหนือ ๆ ของเรา

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

อธิบายคำ

นามศัพท์ในพระราชหัตถเลขา ซึ่งทรงไว้ตามอย่างที่เคยทรงเรียก และศัพท์แผลงใช้มีความหมายแปลกจากสามัญศัพท์บ้าง หรือมีความหมายเป็นคำใช้กันอย่างใหม่ ๆ บ้าง ได้ลงเลขไว้ในพระราชหัตถเลขากับในที่นี้ตรงกันไว้แล้ว

---

๑. กัปตัน อาร์. เอส์. ดี. คัมมิง เป็นนายทหารเรือรบอังกฤษเข้ามารับราชการพิเศษเป็นนายเรือพระที่นั่ง เฉพาะคราวเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งนั้น

๒. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรค์วิไสยนฤบดี (พระองค์เจ้าดิลกนพรัฐ)

๓. ออฟฟิเซอที่นี้ เห็นจะทรงหมายถึง เลฟเตแนนต์แซนเดอร์ ๑ เลฟเตแนนต์วอลช์ ๑ เลฟเตแนนต์ฮอลด์ ๑ กับเลฟเตแนนต์เซอนิเคา ๑ รวม ๔ นาย ซึ่งเป็นออฟฟิเซอชาวยุโรป

๔. พระยานาวาพยุหพล (หม่อมราชวงศ์ พิน สนิทวงศ์ ณ กรุงเทพ)

๕. พระยามหาโยธา (ฉ่าง แสงชูโต)

๖. พระยาประเสริฐศาสตร์ดำรง (หมอ อี. ไรเตอร์)

๗. พระยานิพัทธ์ราชกิจ (อั้น นรพัลลภ) แต่ยังเป็นนายพินัยราชกิจ

๘. นายจ่ารง (ชม) บุตรหลวงโสภณเพ็ชรรัตน์ (นิ่ม) แต่ยังเป็นนายสุจินดา

๙. เจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ (โต บุนนาค) แต่ยังเป็นพระยาสีหราชเดโชไชย

๑๐. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสิงหวิกรมเกรียงไกร (พระองค์เจ้าวุฒิไชยเฉลิมลาภ)

๑๑. หลวงภูริบาลบริบัทน์ (แฉ่ง) หมอนวด

๑๒. พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาสมมติอมรพันธ์แต่ยังเป็นกรมหมื่น

๑๓. ห้องดาดฟ้าเรือพระที่นั่งมหาจักรีลำแรก ซึ่งสมเด็จพระเชษฐาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ เคยประทับเวลาตามเสด็จพระราชดำเนินแต่ก่อน

๑๔. ชื่อเรือนของพระคลังข้างที่ซื้อไว้ที่สิงคโปร์

๑๕. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสาตร์ศุภกิจ แต่ยังเป็นกรมหมื่น

๑๖. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมขุนลพบุรีราเมศร์

๑๗. พระยามหาอำมาตย์ (เส็ง วิริยะศิริ) แต่ยังเป็นพระยาสฤษดิ์พจนกร

๑๘. พระเจ้าแผ่นดินเปอร์เซีย ที่ ๔ ในวงศ์กะชาร์ปัจจุบันนี้ ทรงพระนามว่า นาสเรดิน ชาตะ พ.ศ. ๒๓๗๒ เสวยราชย์ ๒๓๙๑ มฤ พ.ศ. ๒๔๓๙ ได้เสด็จไปยุโรปครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๑๖ ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๒๑ แลครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๔๓๒

๑๙. เซอร์ ชาลมิตเชล คอเวอเนอร์ แลคอมมานเดอร์อินชิฟสเตรตส์เซ็ตเตอลเมนตส์

๒๐. เมเยอร์เยเนราล โยนส์วอน ผู้บังคับกองทหารบกสิงคโปร์

๒๑. เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (พุ่ม)

๒๒. เลดี มิตเชล ภรรยาเซอร์ชาลส์มิตเชล

๒๓. พระยาพิเทศพานิช เซอร์ ยอนแอนเดอร์ซัน เวลานั้นเป็นกงสุลเยเนราลสยามที่สิงคโปร์ เวลานี้เป็นตำแหน่งนั้นอยู่ที่ลอนดอน

๒๔. มาร์ควิสกับมาเชเนสเบรดันเบน อันเป็นมาร์ควิสคนแรกในยศนี้

๒๕. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสวัสดิวัตนวิสิษฐ์ แต่ยังเป็นพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ

๒๖. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

๒๗. มิสเตอร์ ยอช.ยี.สก๊อต นี้ เข้ามารับราชการอยู่ในกรมราชโลหกิจในศกนั้น เป็นผู้แยกธาตุก่อนแล้วเป็นเจ้ากรมอยู่จน พ.ศ. ๒๔๕๐ แล้วลาออกจากราชการไปทำเหมืองแร่อยู่ในหัวเมืองมลายู

๒๘. นักเรียนที่ตามเสด็จพระราชดำเนินไปครั้งนี้ ๑๙ คือ

(๑) สมเด็จเจ้าฟ้าสมมัตวงศ์วโรทัย คือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าสมมัตวงศ์วโรทัย กรมขุนนครศรีธรรมราชธำรงฤทธิ์

(๒) สมเด็จเจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร คือ สมเด็จพระน้องยาเธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมขุนลพบุรีราเมศร์

(๓) พระองค์เจ้าจุฬไชยเฉลิมลาภ คือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสิงหวิกรมเกรียงไกร

(๔) พระองค์เจ้าดิลกนพรัฐ คือ พระน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรค์วิไสยนฤบดี

(๕) พระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัส คือ พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์

(๖) หม่อมอนุวัตวรพงศ์ คือ พระยาศรีวรวงศ์ (ม.ร.ว. จิตร สุทัศน์ ณ กรุงเทพ)

(๗) ขุนลิปีกรณ์โกศล คือ พระยานรเนตรบัญชากิจ (ลัด เศรษฐบุตร์)

(๘) หม่อมหลวงประยูร บุตรเจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน (ม.ร.ว. หลานกุญชร ณ กรุงเทพ) ถึงแก่กรรมที่เมืองเยนีวา

(๙) หม่อมหลวงตุ่ม บุตรเจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน คือ พระยามิตรธรรมพิทักษ (ม.ล. ตุ่ม กุญชร ณ กรุงเทพ)

(๑๐) นายนิล บุตรหลวงชำนิกลการ (สมบุญ) คือ นายนิลบุณยกลิน กลับมากรุงสยามไม่ช้าก็ถึงแก่กรรม

(๑๑) นายทองศุข บุตรหลวงชำนิกลการ (สมบุญ) คือ นายทองศุข บุณยกลิน กลับมากรุงสยามไม่ช้าก็ถึงแก่กรรม

(๑๒) นายมานิตย์ บุตรเจ้าพระยานรรัตนราชมานิต (โต มานิตยกุล) คือพระยามานิตย์กุลพันธ์ (มานิตย์ มานิตยกุล)

(๑๓) นายชาย บุตรพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชื่น บุนนาค) ถึงแก่กรรมในเมืองอังกฤษ

(๑๔) นายชด บุตรพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชื่น บุนนาค) คือ จมื่นสวัสดิ์วินิจฉัย (ชด บุนนาค)

(๑๕) นายชม บุตรขุนนริศรานุวัดติวงศ์ คือ หลวงอำนาจสุรเสนี (ชม ร่วมวัง)

(๑๖) นายนิด (ภายหลังเปลี่ยนชื่อว่า สนิท) บุตรนายพุ่ม คือ พระดรุพันธ์พิทักษ (สนิท พุกกะมาน)

(๑๗) นายพุ่ม บุตรนายชุ้ย แปลงชาติเป็นชาวรัสเซีย
(๑๘) นายชิน บุตรพระยาประภากรวงศ์ (ชาย บุนนาค) คือ พระยานิพัทธกุลพงศ์ (ชิน บุนนาค)
(๑๙) นายชม บุตรหลวงบริหารหิรัญราช (สาย สุวรรณสุภา) คือ พระวิสิษฐบรรณกร (ชม สุวรรณสุภา)

แต่นักเรียนข้างต้น ๕ องค์นั้น เห็นจะเสวยโต๊ะข้างบน คงแต่นักเรียนอีก ๑๔ นาย จึงกินโต๊ะข้างล่าง

๒๙. พระยาทิพโกษา (โต โชติกเสถียร) เวลานั้นเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต
๓๐. เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ (ชม กัลยาณมิตร) แต่ยังเป็นพระยาศรีสุริยราชวรานุวัติ ผู้ว่าราชการเมืองพิไชย
๓๑. พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์) แต่ยังเป็นนายจ่ายวด
๓๒. สุลต่านอิบราฮิม เจ้าเมืองยะโฮ
๓๓. หลวงบำรุงจีนประชา (เฮียบสูโป๋)
๓๔. พระยาศรีกฤดากร (ม.ล. วราห์ กุญชร ณ กรุงเทพ) แต่ยังเป็นนายกวด หุ้มแพร
๓๕. พระยาประเสริฐศุภกิจ (เพิ่ม ไกรฤกษ์) แต่ยังเป็นนายเพิ่มมหาดเล็ก
๓๖. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา
๓๗. สมเด็จพระน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา

๓๗. พระยามหานุภาพ (ไทย บุนนาค) แต่ยังเป็นพระอินทรเดช
๓๙. นายเชียน บุนนาค แต่ยังเป็นเจ้าหมื่นเสมอใจราช
๔๐. พระยารัษฎานุประดิษฐ (คอซิมบี๊ ณระนอง) ผู้ว่าราชการเมืองตรัง
๔๑. พระยามหาโยธา (นกแก้ว คชเสนี) เป็นอัครราชทูตที่ลอนดอน
๔๒. พระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงปราจิณกิติบดี (พระองค์เจ้าประวิตรวัฒโนดม)
๔๓. เอช. ฮูเกอร์ เป็นนายห้างแบดแมน
๔๔. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ แต่ยังเป็นกรมหลวง ทูลเกล้า ฯ ถวายนาฬิกาพกสำหรับเดินทางไปทางตะวันตก มีเข็มดูโมงนาทีได้สองอย่าง ๆ หนึ่งคงตามเวลาเดิม อีกอย่างหนึ่งหยุดเข็มได้ เพื่อให้ตรงกับเวลาเรืออยู่นั้นทุกวันไป
๔๕. นายชาย มหาดเล็ก นักเรียนผู้หนึ่งที่ตามเสด็จ บุตรพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชื่น บุนนาค)
๔๖. นายราชาณัตยานุหาร (พาศน์ บุนนาค)
๔๗. นายขาว พลทหารเรือ ออกเป็นกองหนุน แลถึงแก่กรรมเสียแล้ว
๔๘. นายเปลื้อง พลทหารเรือ ออกเป็นกองหนุน แลถึงแก่กรรมเสียแล้ว
๔๙. นายโหมด พลทหารเรือ ออกเป็นกองหนุน แลถึงแก่กรรมเสียแล้ว
๕๐. หมอ ตี. เฮย์วาดเฮส์ ชาวอเมริกัน เคยรับราชการเป็นหมอยาในทหารเรือ
๕๑. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรทัยเทพกัญญา ทูลเกล้า ฯ ถวายโอสถไทยไปครั้งนั้น

๕๒. พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดี ศรีสินทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๕๓. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ แต่ยังเป็นกรมหมื่น

๕๔. พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหมื่นชุมพรเขตรอุดมศักดิ (พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์)

๕๕. พระประดิพัทธภูบาล (คอยูเหด ณ ระนอง) แต่ยังเป็นหลวงสุนทรโกษา

๕๖. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส แต่ยังเป็นกรมหมื่น

๕๗. เอส. ดี. ยัง กงสุลสยามที่โกลัมโบ เมืองลังกา

๕๘. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย (พระองค์เจ้าไชยันต์มงคล)

๕๙. เซอโนต์ วอล์เคอร์ เป็นเลฟเตแนนเกาวนาเมืองลังกา

๖๐. จอมพล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

๖๑. คอลอเนล ออลคอต เป็นสภานายกสมาคมเรียกว่า ธิโอโซฟี

๖๒. เรฟวเรน วิลเลียม ดิน มิสชันนารีอเมริกันแบบทิสบอร์ด เข้ามาในกรุงสยามแต่ พ.ศ. ๒๓๗๘

๖๓. พระสุมังคละเป็นเถระลังกาองค์หนึ่งซึ่งรู้จักพระไทยมาแต่ก่อน

๖๔. พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษ เอดเวอดที่ ๗ ชาตะ พ.ศ. ๒๓๘๔ เสวยราชย์ ๒๔๔๓ มฤ ๒๔๕๓ แต่ครั้งยังเป็นปรินซ์ ออฟ เวลส์ ในแผ่นดินควีนวิกเตอเรีย เสด็จอินเดีย ๒๔๒๘

๖๕. เวลานั้นรถไฟหลวงมีแต่ขนาดใหญ่ทางกว้าง ๔ ฟิต ๘ อินช์ เรียกว่าสแตนดาดเกช อย่างทางสายเหนือ

๖๖. เห็นจะเป็นขนาดทางกว้างมิเตอร์ ๑ ซึ่งเรียกว่า มิเตอร์เกช อย่างสายใต้

๖๗. เซอเวส ริชเว เกาวนาเกาะลงกา

๖๘. แอดดิกง กัปตัน ซี. วอด แยกซัน

๖๙. สิเกรตารี กัปตัน อาร์. เอส วอด แยกซัน

๗๐. ครั้งเสด็จพระราชดำเนินประเทศอินเดีย พ.ศ. ๒๔๑๔

๗๑. มิสซิสคูปแมน ภรรยาเรสิเดนต์ที่การูตในยาวาประเทศ เป็นคนช่างพูดมาก

๗๒. อาห์เมด อาราบี ปาชา เป็นนายทหารชาวอียิปต์ ได้เป็นเสนาบดีฝ่ายทหารบก แล้วก่อการจลาจลรบกับอังกฤษ ๆ ยกทหารไปปราบจับตัวได้มาขังไว้ที่เกาะลงกา

๗๓. สุลต่านนี้ คือ อับดุล ฮามิด ที่ ๒ ชาตะ ๒๒ กันยายน ๒๓๘๕ เป็นพระราชโอรสของสุลต่านอับดุลเมดยิด ได้สืบราชสมบัติเมืองเตอรกี ต่อพระเชษฐา สุลต่าน มุราด ที่ ๕ นั้น เมื่อ ๓๑ สิงหาคม ๒๔๑๙ ออกจากราชสมบัติ ๒๗ เมษายน ๒๔๕๒ พระอนุชาครองสืบต่อไป ทรงนามว่าสุลต่าน มหมัดที่ ๕

๗๔. สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ (ขุนหลวงบรมโกศ) กรุงศรีอยุธยา ครั้งนั้นโปรตุเกสทำลายพระพุทธศาสนาในเกาะลังกาจนไม่มีพระภิกษุสงฆ์ ครั้นพระเจ้าลังกากลับคืนตั้งกษัตริย์ได้ จึงแต่งทูตมาขอพระสงฆ์ในกรุงสยาม ออกไปอุปสมบทชาวลังกาเป็นพระสืบพระพุทธศาสนา ได้โปรดเกล้า ฯ ให้พระสงฆ์ออกไปมีพระอุบาลี พระอริยมุนีเป็นราชาคณะผู้ใหญ่ใน พ.ศ. ๒๒๙๖ พระสงฆ์ในลังกา ซึ่งอุปสมบทสืบมาจากพระไทย จึงเรียกว่าอุบาลีวงศ์ หรือสยามนิกาย และที่ได้อุปสมบทจากพระรามัญก็เรียกว่า รามัญวงศ์ หรือรามัญนิกาย จนทุกวันนี้

๗๕. เอเย่นต์ คอเวอนเมนต์ เป็นตำแหน่งเจ้าเมืองแกนดี ชื่อว่า แอแลนสัน เบลี เห็นจะคล้ายกับหลวงราชรักษา (พัก) หมอนวด จึงทรงเรียกว่าราชรักษาในบางแห่ง

๗๖. ภรรยาเจ้าพระยาอภัยราชา (โรลัง ยัคมินส์) ไปยุโรปกลับมา

๗๗. นักดวงจักร์ บุตรนักองค์นโรดม เจ้ากรุงกัมพูชา

๗๘. โรงม้าต้น เป็นโรงม้าพระที่นั่งภายในประตูพิมานไชยศรี ริมโรงช้างพระวิมลรัตนกิริณี

๗๙. ชื่อผู้เป็นหัวหน้าพนักงานรักษาวิหารพระทันตธาตุ

๘๐. คือนายท้ายเรือพระที่นั่ง เป็นคนอังกฤษ กัปตันคัมมิงพามารับราชการพร้อมกัน

๘๑. จอมพล พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช (พระองค์เจ้าจีรประวัติวรเดช)

๘๒. จอมพล สมเด็จพระน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงศ์ภูวนาถ กรมหลวงพิศณุโลกประชานาถ

๘๓. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิไชยมหินทโรดม (พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์)

๘๔. พระนางเจ้าพระราชเทวี

๘๕. จอมพลเรือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ กรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต

๘๖. เอมปอเรอ วิลเลียมที่ ๒ แห่งเยอรมันนี ชาตะ พ.ศ. ๒๔๐๑ เถลิงราชย์ พ.ศ. ๒๔๓๑ ลาออกจากราชสมบัติเมื่อปราชัยในมหาสงคราม พ.ศ. ๒๔๖๑

๘๗. มีบันทึกฉบับต่างหากอยู่ต่อไปหน้า ๖๔ จน ๖๕

๘๘. เลบเตอแนนต์ ๓ คนนี้ คือออฟฟิซเซอที่มีชื่อข้างต้น ๓ คน ที่หมายเลข ๓ มาแต่ก่อนแล้ว

๘๙. มีลำเนาถึงต่อไปหน้า ๖๖ จน ๖๙

๙๐. โรงสูบน้ำอยู่ริมท่าขุนนาง สร้างขึ้นตามตัวอย่าง เย. แกรซี่ เป็นนายช่างคิดจะทำโรงทหารมีพายใน พ.ศ. ๒๔๒๓ แต่เวลานี้รื้อเสียแล้ว

๙๑. นายพลจัตวา ซี. เอ. คันนิงฮัม กับมิสซิส คันนิงฮัม ภรรยา

๙๒. พระยาสมุทบุรานุรักษ์ (ลิน) ต้นสกุลปริกกัมศีล ได้ขุดบ่อน้ำที่เกาะสีชัง

๙๓. สมเด็จพระปวเรนทราเมศร์ พระปิ่นเกล้า เคยเสด็จไปประทับที่เขาคอกแขวงสระบุรี

๙๔. ระยะทางทูตฝรั่งเศสนี้ คือรายงานทูตานุทูตสยามออกไปเจริญทางพระราชไมตรีกรุงฝรั่งเศสในปีระกาตรีศก จ. ศ. ๑๒๒๓ พ. ศ. ๒๔๐๔ เจ้าพระยาแต่ยังเป็นพระยาศรีพิพัฒน์ (แพ บุนนาค) เป็นราชทูต เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ แต่ยังเป็นเจ้าหมื่นไวยวรนาถ (วร บุนนาค) เป็นอุปทูตกับพระพรหมภิบาล แต่ยังเป็นพระณรงค์วิชิต (จร บุนนาค) เป็นตรีทูต แลเป็นผู้แต่งรายงานนั้น ได้พิมพ์ในหนังสือมิวเซียมหรือรัตนโกษ เล่ม ๑ ปีฉลูนพศก จุลศักราช ๑๒๓๙ พ. ศ. ๒๔๒๐ เป็นต้นไป

๙๕. พระนางเจ้าควีนวิกตอเรีย ชาตะ พ. ศ. ๒๓๖๒ เถลิงราชย์ พ.ศ. ๒๓๘๐ มฤ พ. ศ. ๒๔๔๓

๙๖. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดพงศ์

๙๗. มิสเตอร์ เย. อาร์นอริส กงสุลอังกฤษที่สุเอซ

๙๘. อาห์เมด สึกปาชา เป็นองครักษ์ของเกดิฟ

๙๙. อับบาส ฮิลมิ ปาชา เกดิฟเจ้าผู้ปกครองอียิปต์ ที่ ๗ ในวงศ์มหเมดอาลี ชาตะ พ. ศ. ๒๔๑๗ เป็นเจ้าสืบจากบิดา พ. ศ. ๒๔๓๕ ไม่กลับคืนไปเมืองในเวลามหาสงคราม พ. ศ. ๒๔๕๗ ต้องออกจากราชสมบัติ

๑๐๐. นอนสะตาฟา อิบาติ เบ ผู้ครองเมืองสุเอซ

๑๐๑. มิสเตอร์ ยิ. เอฟ. ยี. เปอร์วิส พนักงานรักษาด่านชายทะเล

๑๐๒. มิสเตอร์ มุร์เร เบ นายเรือไอดา

๑๐๓. ลอด โครโมร์ เออร์ลออฟโครโมร์คนที่ ๑ ผู้แทนฝ่ายอังกฤษ
กำกับเมืองอิยิปต์

๑๐๔. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์

๑๐๕. คือ มองซิเออร์ พีลเยร์ ผู้อำนวยการ ๑ มองซิเออร์ เคลเลเนต์ นายช่างใหญ่ ๑ กับมองซิเออร์ เชเวเนต์ พนักงานจัดการ คลองสุเอซ ๑

๑๐๖. พระยานิพัทธราชกิจ (อัน นรพัลลภ) เรียกคำ เยนเตอลแมนว่า เยนตะแมน จึงทรงเรียกชื่อพระยานิพัทธราชกิจ แต่เมื่อเป็น นายพินัยราชกิจ ในครั้งนั้นว่า เยนตะแมน

๑๐๗. มองซิเออร์ คอกอร์ดัง เป็นเอเยนต์ แลกงสุลเยเนราลฝรั่งเศส อยู่ที่ไกโร ตั้งแต่ ๒๔๓๗ ภายหลังเลื่อนยศเป็นอัครราชทูต ผู้มีอำนาจเต็มอยู่ที่นั้น

๑๐๘. เจ้าพระยาอภัยราชา (กุสตาฟ โรลัง ยัคมินส์) เสนาบดีเก่า ของเมืองเบลเยียม

๑๐๙. เอมเปรสส์ยุเยนี เป็นพระมเหสีนโปเลียนที่ ๓ ซึ่งเป็นเอมเปอเรอ ฝรั่งเศส แต่ พ.ศ. ๒๓๙๔ จน พ.ศ. ๒๔๑๓ เอมเปรสส์นั้นเป็น เชื้อขุนนางสเปญ ชื่อ เคานต์เตสส์ เตบะ ชาตะ พ.ศ. ๒๓๖๙ เวลานี้พระชนม์ ๙๔ ปี

๑๑๐. เอมเปรสส์อลิซาเบต เดิมเป็นเจ้าหญิงเมืองบาวเรีย ชาตะ พ.ศ. ๒๓๘๐ อภิเษกกับเอมเปอเรอออสเตรีย พ.ศ. ๒๓๙๗ มฤ ๒๔๔๑

๑๑๑. มิสเตอร์ อี. บี. กูลด์ นี้ที่เป็นพนักงานในกงสุลอังกฤษ อยู่ในกรุงสยามตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๐ จน พ.ศ. ๒๔๓๒ เป็นไวซ์กงสุลที่เชียงใหม่คนแรก แล้วไปเป็นกงสุลอังกฤษอยู่ที่ปอดเสด

๑๑๒. ฮุสเซน โอสลิฟ ปาชา ผู้สำเร็จราชการเมืองปอดเสด

๑๑๓. วิลเลียม เฮนรี นิวแมน เคยเป็นพนักงานกงสุลอยู่ในกรุงเทพ ฯ อยู่นานตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๐๑ จน พ.ศ. ๒๔๒๘

๑๑๔. เครื่องตวงของอังกฤษ กาลัน ๑ เป็น ๔ ลิตรกึ่ง หรือ ๕ กาลันเป็น ๑ บีบน้ำมันเปโตเลียม คิดเป็นราคาบีบละ ๕ แฟรง หรือประมาณ ๒๕ แฟรงต่อ ๑ ปอนด์

๑๑๕. พระยาเพ็ชร์พิไชย (จิน) ต้นตระกูล จารุจินดา เมื่อครั้งไปราชการ ทูตลอนดอน เป็นอุปทูตของเจ้าพระยาภาณุวงศ์ พ.ศ. ๒๔๒๒ ได้เคยเล่าว่าเมืองนอกนั้นมันหนาวเยือกเย็นไม่เห็นพระเห็นเจ้า

๑๑๖. เป็นพวกผู้ซึ่งอยู่ฟากตะวันตก คือฟากข้างโน้นคู่กับฟากตะวันออก คือฟากข้างนี้ของแม่น้ำเจ้าพระยา

๑๑๗. พระยาราชวัลภานุสิษฐ (อ๊อด ศุภมิตร) เวลานั้นเป็นพระอภิบาลตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เวลาทรงศึกษาอยู่ในอังกฤษ

๑๑๘. พระยาเทพอรชุน (อุ่ม อินทรโยธิน) เวลานั้นเป็นหลวงสรสิทธยานุการ องครักษ์ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เวลาทรงศึกษาในอังกฤษ

๑๑๙. พระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุนนาค) เวลานั้นเป็นอัครราชทูตอยู่ปารีส

๑๒๐. พระยารัตนโกษา (เล็ก สุจริตกุล) เวลานั้นเป็นขุนจิตรเสน่ห์ เลขานุการ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสวัสดิวัตนวิศิษฎ์ เวลาเป็นทูตพิเศษ ได้เลื่อนขึ้นเป็นพระรัตนโกษาในคราวนั้น

๑๒๑. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรูญศักดิ์กฤดากร เวลานั้นเป็นหม่อมเจ้านักเรียน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสวัสดิวัตนวิศิษฎ์ เลือกคัดออกเป็นเลขานุการ

๑๒๒. พระยาสุรเสนา (กลิ่น แสง–ชูโต) เวลานั้นเป็นหลวงศัลยุทธวิธีการ ผู้ช่วยสถานทูตที่เบอร์ลิน วิเอนนา และ โคเปนเฮเกน

๑๒๓. เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล ณ กรุงเทพฯ) เวลานั้นเป็นพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ เลขานุการสถานราชทูต ลอนดอน

๑๒๔. เจ้าขอมะโซแห่งวงศ์ซาวอย ดู๊กออฟเยนัว (พระภาตาของกวีนมาร์เคริตา พระมเหสีพระเจ้าอุมเบอร์โตกรุงอิตาลี) ชาตะ พ.ศ. ๒๓๙๖ เคยเสด็จมากรุงสยามใน พ.ศ. ๒๔๒๓

๑๒๕. มิสเตอร์ เอฟ. ดับลยู เวอร์นี เคยรับราชการเป็นที่ปรึกษาสถานทูต ณ ลอนดอนตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๖ จน พ.ศ. ๒๔๔๙ รวม ๒๓ ปี กับภรรยา

๑๒๖. มิสเตอร์ ซี. ดอเรลลี เคยรับราชการเป็นที่ปรึกษาสถานทูตที่ปารีส พ.ศ. ๒๔๓๘ จน พ.ศ. ๒๔๖๐ รวม ๒๒ ปี

๑๒๗. นายพันโท ซี. วี. ฮยูม พระอภิบาลในเวลาที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาอยู่ในอังกฤษ

๑๒๘. หมอ เอม เอฟ. ยาร์ เป็นแพทย์ประจำพระองค์ ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเวลาทรงศึกษาอยู่ในอังกฤษ

๑๒๙. เจ้าพระยาฤทธิ์สงคราม (ตนกู อับดุลฮามิด) สุลต่านเมืองไทรบุรี

๑๓๐. คุณหญิง (ถึนจี่ บุนนาค) สุริยานุวัตร (เกิด บุนนาค) แต่คนทั้งปวงเรียกกันว่า คุณหญิงจี่เท่านั้น

๑๓๑. พระยาบำเรอภักดิ์ (ทองดี สุวรรณศิริ) เวลานั้นเป็นหลวงวิสูตรวิรัชเทศ ผู้ช่วยสถานฑูตปารีส

๑๓๒. เจ้านาย ๓ พระองค์นั้น คือ กรมหลวงสรรพสาตร์ ๑ กรมพระสมมตอมรพันธ์ ๑ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย ๑

๑๓๓. เจ้าดุอีแห่งวงศ์ซาวอย เป็นดุ๊กออฟอาบรูสซี่ ชาตะ พ.ศ. ๒๔๑๕ เป็นพระโอรสของพระเจ้าอามดิโย พระอนุชาพระเจ้าอุมเบอร์โต ได้เลือกไปเป็นพระเจ้าแผ่นดินสเปญ ได้เคยเข้ามาในกรุงสยามเป็นนายเรืออิตาลี เมื่อมกราคม พ.ศ. ๒๔๔๘ เป็นโอรสที่ ๓ ของเจ้าอามดิโย

๑๓๔. ควีนมาร์เคริตา พระธิดาของเจ้าเฟอรดินันโด แห่งวงศ์ซาวอย ดุ๊กออฟเยนัวองค์ก่อน ชาตะ พ.ศ. ๒๓๙๔ อภิเษกกับพระเจ้าอุมเบอร์โต แต่ยังเป็นเจ้ามอนเตตำแหน่งพระยุพราชเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ เป็นพระมเหสี เมื่อพระสวามีเป็นเจ้าแผ่นดินอิตาลี พ.ศ. ๒๔๒๐ เป็นพระพันปีหลวงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ พระชนมายุเวลานี้ ๖๗ ปี

๑๓๕. ทรงเรียกตามภาษาอิตาลี หรือภาษาอังกฤษ เรียกว่าเดซ

๑๓๖. ควีนมาร์เคริตา เป็นพระภคินีของดุ๊กออฟเยนัว

๑๓๗. แกรนด์ดัสเชสส์มารีแอน เจ้าหญิงในวงศ์โปรตุกัล ชาตะ พ.ศ. ๒๔๐๔ อภิเษกกับแกรนด์ดุ๊กวิลเฮ็ม เจ้าเมืองลุกเซมเบิก พ.ศ. ๒๔๓๒ มีธิดาด้วยกัน ๖ องค์ ๆ ที่ ๑ ทรงพระนามว่า แกรนด์ดัชเชสส์มารี ชาตะ พ.ศ. ๒๔๓๗ พระบิดาคือแกรนด์ดุ๊กวิลเฮ็มนั้น ชาตะ พ.ศ. ๒๓๙๕ มฤ พ.ศ. ๒๔๕๘ พระมารดาเป็นรีเยนต์จนพระธิดาองค์ที่ ๑ มีพระชนม์เต็ม ๒๐ ก็เป็นเจ้าเมืองลุกเซมเบิกต่อมา

๑๓๘. คำว่าโค้งนี้เป็นศัพท์ที่เจ้านายใช้กันมีความหมายว่า จีน เพราะคำนับอย่างจีนโค้ง ๆ ตัว จึงใช้เรียกจีนว่าโค้ง ไม่ได้มีความหมายว่า งอ ๆ หรือโค้งตามศัพท์เดิม เหตุฉะนั้นรูปที่เขียนอย่างโค้ง ๆ นี้ก็มีพระราชประสงค์ว่ารูปเขียนอย่างจีนนั้นเอง

๑๓๙. คำว่ารู้ง เป็นศัพท์แผลงใช้กันมาจากความว่า รู้อย่างนี้จะไม่ทำหรือจะไม่มา ตัดอักษรให้สั้นแต่พูดเร็วเข้าว่า รู้ง

๑๔๐. เจ้าเฮนรีบัวบองวงศ์บัวบองสายปามา ชาตะ วันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๙๓ มฤ วันที่ ๑๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๘ อภิเษกสมรส วันที่ ๑๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๙ กับเจ้าหญิงอะเดลกอนเด วงศ์บรากันซา โปรตุเกส ชาตะ วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๐๑ เจ้าทั้งสององค์นี้ ได้เข้ามายังกรุงสยาม เมื่อวันที่ ๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๐

๑๔๑. คำว่า ร้อยแต้ม นี้เป็นศัพท์แผลงใช้กันมาแต่การตรวจโต๊ะลายคราม ซึ่งมีวิธีบัญญัติทำผิดปรับด้วยนับแต้ม ถ้าทำผิดมากก็ต้องปรับถึงร้อยแต้ม เหตุฉะนั้นความหมายของคำนี้ จึงมีว่า

ทำผิดมากนั้นเอง อีกคำหนึ่งว่า แต้มคู ก็มีความหมายว่าผิดพลั้งหรือพลาดแพลงอย่างเช่นว่าแต้มคูบ่นี้ ก็หมายว่าทำผิดบ่นี้

๑๕๒. คำซึ่งทรงเรียกว่า เคปออฟกู๊ดโฮปนี้ ไม่ใช่เพราะว่าจะไม่ทรงทราบแผนที่ หรือเรียกชื่อผิดเลย เป็นเพราะจะทรงพระราชนิพนธ์ให้สาแก่ใจ ที่เดินเรือไปอ้อมแหลมอิตาลียาวกว่าไปทางบก ซึ่งจะไปได้ตรงแลเร็วกว่ากันมาก จึ่งได้ทรงใช้เป็นคำเปรียบว่าเหมือนหนึ่ง เรือเดินทางอ้อม ก่อนมีคลองสุเอซ

๑๕๓. คำซึ่งทรงใช้ว่า ของ นั้นไม่ได้มีความหมายตามศัพท์เดิมหากจะมีความหมายในทางที่เจ้านายทรงใช้กันอยู่เป็นทางล้อกันเล่น ในเวลาเมื่อสิ่งไรไม่สู้จะถูกใจผู้พูดแล้ว ก็ว่าสิ่งนั้นเป็นของคนอื่นเสียไม่ใช่ของตัวเอง ตรงกันกับความหมายที่ใช้ว่า ของฉันแล้วก็ว่าเป็นของดีกว่าของคนอื่นเท่านั้น

๑๕๔. คนก้มหน้าหลับนี้ มีความทรงหมายว่า คนหนึ่งนั่งไปในรถหรือเรือ หลับเล็กหลับน้อย นั่งคอตกก้มหน้านั้นเอง

๑๕๕. คำนี้ทรงแกล้ง เขียนตามเสียงที่คนเราเรียกผิด ๆ กันมาตามภาษาที่พูดกัน คำเดิมในภาษามคธว่า สัปปุริส

๑๕๖. คือพระเจ้าแผ่นดินอิตาลี ในเวลานั้นทรงพระนามว่า อุมเบอร์โตพระราชโอรสของพระเจ้าวิตตอริโอ เอมมันวลที่ ๒ ชาตะ พ. ศ. ๒๓๘๖ สืบราชสมบัติ พ. ศ. ๒๔๒๐ มฤ พ. ศ. ๒๔๔๓ แต่ภาษาอังกฤษเรียกว่า ฮัมเบิต

๑๕๗. คือพระราชหัตถ์ฉบับที่ ๑๓ ซึ่งมาถึงก่อนฉบับนี้แล้ว

๑๔๗ คำว่า ชิดดิด นี้เป็นศัพท์แผลงใช้กัน มีความหมายว่าซ้ำซาก มีมูลที่เกิดคำนี้ขึ้นเพราะพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชิดเชื้อพงศ์ ซึ่งเรียกอย่างสั้นว่าพระองค์ชิด องค์หนึ่ง กับพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ ซึ่งเรียกอย่างสั้นว่า พระองค์ดิษฐ องค์หนึ่ง พระองค์เจ้าสององค์นี้ ถ้าองค์หนึ่งเล่าเรื่องอันใดขึ้น ให้เจ้านายเด็ก ๆ ฟังแล้ว อีกองค์หนึ่งคงจะต้องเล่าซ้ำกันอีก ความที่เจ้านายรู้สึกอยู่ว่าเป็นเช่นนี้ จึงได้ใช้คำที่ว่าซ้ำซากนั้นว่า ชิดดิด แทน เป็นศัพท์ที่แผลงพูดกันเล่นสำหรับเข้าใจกันเอง

๑๔๙. นายเลี้ย มหาดเล็ก พวกที่เรียกว่าบ่อยตั้งเครื่องเป็นคนกระดี่จีน หน้าตาเป็นฝรั่งแกมไทย

๑๕๐. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าศรีเพชรรัตน์ธำรง

๑๕๑. ไม่เคยรับคำนี้ เป็นศัพท์แผลงใช้กัน มีความหมายว่าไม่เคยได้ ไม่เคยมี

๑๕๒. เป็นศัพท์แผลงใช้กัน มีความหมายว่า เป็นสีแดง เขียว เหลือง แลสีอื่น ๆ ปะปนกันมากเกินไป เรียกกันว่า นอรอ ๆ มาจากชื่อ เจ้าพระยานรรัตนราชมานิต (โต) ต้นสกุล มานิตยกุล ทำตำหนัก หรือสร้างตึก เรือนแล้ว มักมีสีต่าง ๆ แปลกตามากกว่าแห่งอื่น ๆ

๑๕๓. เจ้าเอมมันวล แห่งวงศ์ซาวอย ดูกออฟอาวออสเตอ ชาตะ พ. ศ. ๒๔๑๑ โอรสที่ ๑ ของเจ้าอามดิโย

๑๕๔. เจ้าวิตตอริโอ แห่งวงศ์ซาวอย เคานต์ออฟตุริน ชาตะ พ.ศ. ๒๔๑๓ เจ้าองค์นี้ได้เข้ามากรุงสยามเมื่อ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ เป็นโอรสที่ ๒ ของอามดิโย

๑๕๕. เจ้าอามดิโย แห่งวงศ์ซาวอย ดุ๊กออฟอาวออสเตอ พระอนุชาของพระเจ้าอุมเบอร์โต กรุงอิตาลี ชาตะ พ.ศ. ๒๓๘๘ ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินสเปญอยู่แต่ พ.ศ. ๒๔๑๓ จน พ.ศ. ๒๔๑๗ ทรงพระนามว่าพระเจ้าอามดิโย อภิเษกครั้งแรกกับเจ้าหญิงมารีวิตตอริโอ มีโอรส ๓ องค์ อภิเษกครั้งหลังกับเจ้าหญิงมารีลิติเชีย

๑๕๖. เจ้าหญิงอีลิซาเบตตา แห่งแซกโซนี ชาตะ พ.ศ. ๒๓๗๒ อภิเษกกับเจ้าเฟอร์ดินันโด แห่งวงศ์ซาวอย ดุ๊กออฟเยนัว พ.ศ. ๒๓๙๓ มีพระธิดา ๑ คือกวีนมาร์เคริตา พระมเหสีพระเจ้าแผ่นดินอิตาลีกับพระโอรส ๑ คือเจ้าธอมะโซ ดุ๊กออฟเยนัว รวม ๒ องค์

๑๕๗. เจ้าหญิงอิซาเบลแห่งบาเวเรีย ชาตะ พ.ศ. ๒๔๐๖ อภิเษกกับเจ้าธอมะโซ ดุ๊กออฟเยนัว จึงเป็นดัสเชสส์ออฟเยนัว พ.ศ. ๒๔๒๖

๑๕๘. คุณเชียน ราชนิกูล บุตรีพระสุริภักดี (สนิท บุนนาค) แลเป็นภรรยานายสนิทยศสถาน (พร้อม) และเป็นผู้แต่งหนังสือราชินิกูลบางช้างครั้งที่ ๒

๑๕๙. เจ้าเฟอร์ดินันโด แห่งอูดิน พระโอรสองค์ที่ ๑ ของดุ๊กกับดัสเชสส์ออฟเยนัว ชาตะ พ.ศ. ๒๔๒๗ ได้เข้ามากรุงสยามเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙

๑๖๐. งานของกวีนวิกตอเรียครั้งนี้ คืองานฉลองราชสมบัติครบ ๖๐ ปี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช มงกุฎราชกุมาร ได้เสด็จไปเป็นผู้แทนพระองค์ฝ่ายสยาม

๑๖๑. คำว่า ตักหมอน นั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมีพระราชดำรัสเล่าว่า ครั้งในรัชกาลที่ ๔ เวลาเจ้านายลูกเธอครั้งนั้นทรงพระวอตามเสด็จแล้ว มักแย่งกันนั่งพิงหมอน โดยหวังว่าจะเป็นที่สบายและดูเหมือนมียศใหญ่ เพราะเหตุฉะนี้ เมื่อจะใช้ความว่าเข้านั่งที่สำคัญ หรือที่สบายมาก ที่เป็นใหญ่กว่าที่อื่นแล้ว เจ้านายก็ทรงใช้ว่า ตักหมอน

๑๖๒. ท้าวอินทรสุริยา (นวม) นี้เป็นตำแหน่งนี้มาแต่รัชกาลที่ ๓ จนเกือบตลอดรัชกาลที่ ๔

๑๖๓. เอี่ยม เจ้าจอมเถ้าแก่ เป็นบุษบาในรัชกาลที่ ๒ และที่ ๓ จึงเรียกกันว่า เอี่ยมบุษบา

๑๖๔. เจ้าหญิงมารีลิติเชีย แห่งวงศ์นโปเลียน โบนาปาต ชาตะ พ.ศ. ๒๔๐๗ อภิเษกกับอามดิโยดูกออฟอาวออสเตอ เมื่อออกจากราชสมบัติแล้ว พ.ศ. ๒๔๓๑

๑๖๕. เจ้าหญิงคลอติลดามารี แห่งวงศ์ซาวอย พระธิดาพระเจ้าวิตตอริโอเอมมันวลที่ ๒ ชาตะ พ.ศ. ๒๓๘๕ อภิเษกกับเจ้าโยเสฟชาลส์ปอล แห่งวงศ์นโปเลียนฝรั่งเศส พ.ศ. ๒๔๐๑ มฤ พ.ศ. ๒๔๕๒ มีโอรส ๒ ธิดา ๑ ซึ่งหมายเลข ๑๖๔

๑๖๖. เจ้าโยเสฟชาลส์ปอล นโปเลียนออฟฟรานซ์ ชาตะ พ. ศ. ๒๓๖๕ เป็นโอรสของพระเจ้ายะรมนโปเลียน พระเจ้าแผ่นดินเวสต์ฟาเลีย อภิเษกกับเจ้าหญิงเลข ๑๖๕ มฤ พ. ศ. ๒๔๓๑

๑๖๗. เจ้าหญิงเฮเลน แห่งวงศ์ออร์เลียนบัวบอง กรุงฝรั่งเศส ชาตะ พ.ศ. ๒๔๑๔ อภิเษกกับเจ้าเอมมันวล แห่งวงศ์ซาวอย ดูกออฟอาวออสเตอ เป็นดัสเชสออฟอาวออสเตอ พ. ศ. ๒๔๓๘ ได้เข้ามาในกรุงสยามแต่ลำพังพระองค์ เมื่อมกราคม พ. ศ. ๒๔๕๖

๑๖๘. ฟีลิป เคานต์เดอปารีส ชาตะ พ. ศ. ๒๓๘๑ มฤ พ. ศ. ๒๔๓๗ เป็นพระโอรสของเจ้าเฟอร์ดินันด์ดูกออฟออร์เลียน พระยุพราชของพระเจ้าหลุยฟีลิป พระเจ้ากรุงฝรั่งเศส

๑๖๙. คำว่า เขม นี้ศัพท์แผลงมีความหมายว่า อดนอน หรือนอนน้อยอย่างยิ่ง มีมูลมาจากหม่อมเจ้าเขม ในพระเจ้าราชวรวงศ์เธอเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ หม่อมเจ้าเขมได้เล่าถึงองค์เอง ในการกินอยู่หลับนอนตามธรรมเนียมของเธอ เจ้านายคิดกันดูเห็นว่านอนวันๆ น้อยเหลือเกินนัก จนเกือบไม่น่าเชื่อเลย เหตุฉะนั้นเมื่อจะกล่าวถึงกันว่านอนน้อยหรืออดนอนมากก็ใช้คำว่าเขม

๑๗๐. พระบิดานั้นคือ พระเจ้าวิตตอริโอเอมมันวลที่ ๒ ชาตะ พ. ศ. ๒๓๖๒ สืบราชสมบัติพระชนก เป็นเจ้าแผ่นดินซาดิเนีย พ. ศ. ๒๓๙๒ แล้วเป็นพระเจ้าแผ่นดินอิตาลี อันรวมกัน พ. ศ. ๒๔๐๓ มฤ พ.ศ. ๒๔๒๐

๑๗๑. แม้น ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

ร. พ. มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศ ฯ กรุงเทพ ฯ
นายพินิจ อู่สำราญ ผู้พิมพ์โฆษณา ๑๓/๖/๒๕๐๑

พิมพ์ที่โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย
นายพินิจ อู่สำราญ ผู้พิมพ์โฆษณา พ.ศ. ๒๕๐๑